

ŚATAKA-TRAYAM

OF

BHARTṚHARI

[The Southern Archetype of The Three Centuries of Epigrams
Ascribed To BHARTṚHARI]

for the first time critically edited

BY

D. D. KOSAMBI

Professor at the Tata Institute of Fundamental Research, Bombay;
with an anonymous Sanskrit commentary edited by

Pt. K. V. KRISHNAMOORTHY SHARMA

of the Bhandarkar O. R. Institute, Poona

PUBLISHED BY

JAYANTAKRISHNA H DAVE, M A, LL B

HONORARY REGISTRAR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

Following this volume
will be published
the complete Critical Edition
of Epigrams Ascribed to
BHARTRHARI,
prepared from all available sources
by
the same editor.

TO
MY MOTHER

नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम् ।
अन्यस्यामपि जाल्यां मे त्वमेव जननी भव ॥

CONTENTS

	Page
General Editor's Preface	1
Editor's Introduction	3
Sanskrit Introduction	(1)
Alphabetical Index of Stanzas	(1)
Paddhati Division of the Text	(v)
Errata	(c)

The Sanskrit Text

Nitiśataka	9
Śrīngāraśataka	62
Vairāgyaśataka	114

General Editor's Preface

IT gives me great pleasure to publish as the ninth volume of the *Bharatiya Vidya Series* this popular, famous, and charming *Ś'atakṛatrayam* of Bhārtrhari edited by my friend Prof. Dāmodar Kosambi. Anyone who knows a little of the Sanskrit language has some acquaintance with these most sweet and delectable gnomic and lyric verses. There could be no real Sanskritist whose speech is not embellished by some stanza or phrase of these epigrams by Bhārtrhari. Except for Kālidāsa there is no poet more beloved than Bhārtrhari; these pearl-like stanzas of Bhārtrhari are even more generally known than Kālidāsa's poetry in the whole of India. Because of this popularity there have been many versions, commentaries, or renderings in Indian vernaculars and translations in all the major European languages. In India as well as Europe there have been many editions of the original text and of some commentaries, but no scholar has attempted hitherto the preparation and publication of what might properly be called an exhaustive critical edition. It is a matter of gratification for me to announce that the task of initiating this important service has been undertaken by Prof. Kosambi, who has concentrated for over three years upon the examination of and research into all aspects of the problem. The valuable results of his researches have been published in the *JBERAS* and elsewhere. Prof. Kosambi gathered or examined over two hundred manuscripts from all parts of the country, and found many known as well as unknown commentaries on the work. Along with the determination of the original text, he also edited some of these commentaries; as a fruit of his labours one version with an easy Sanskrit commentary by a scholar named Rāmarsi was published last year in the *Anandāśrama Series*. In the present edition, another such commentary is being issued for the first time. The commentator has made no reference of any sort which gives a clue to his identity, time, or place; nevertheless, Prof. Kosambi conjectures from his general style that he was probably a learned southerner. The commentary is written in a clear and comprehensive manner so that even those who have not advanced very far in Sanskrit will be able to penetrate into Bhārtrhari's figures of speech.

Prof. Kosambi is a mathematician of renown his principal subject of study and of research is mathematics. As senior professor of mathematics in a specialized and leading foundation like the Tata Institute of Fundamental Research he pursues his valuable investigations in that subject. Nevertheless it gave me the utmost joy to see his enthusiasm and activity in Sanskrit philological research as well. Though I guessed in his boyhood that he would one day be an acute and outstanding mathematician it never occurred to me that he might attempt to surpass his saintly father the world famous Pali savant Sri Dharmanand Kosambi, in Sanskrit philology. This I realized only last year when my dear friend Sri Dharmanandaji came to me and said Baba has been preparing a critical text of Bhartihari for a couple of years and wishes to edit and publish some of the unpublished commentaries as well. If you publish these in your Series it would be very useful. I accepted at once with alacrity and wrote to Baba to send on his press copy. The first fruit thereof is now in the hands of the learned. The critical edition of Bhartihari which he has completed has gone to press for publication immediately after this. It is hoped that that work also will soon be available to readers.

Sravanī Purnima
Vikrama Samvat 2002

}

JINA VIJAYA MUNI

INTRODUCTION

1. Bhartṛhari as a poet is known to all who have any acquaintance with the Sanskrit language or literature. His name may even be placed in any authors' list covering world literature. Unfortunately, almost nothing of his life, even to his actual period, can be stated with any certainty, as I have shown in another place.¹ Moreover, the literary tradition associated with his name, as supposed author of the *Śatakatrayam*, contains manuscript evidence of such astonishing diversity² that the poet could hardly have promulgated this famous work, transmitted to us as his, in any properly integrated form. Under the circumstances, a critical edition is badly needed; one is in fact almost ready for the press at the time of writing. However, such a comprehensive edition will naturally be cumbrous, unreadable, filled with difficult or even objectionable readings, and impossible to fit into any commented scheme. The most reasonable procedure, therefore, would be to supplement the critical edition with editions of single versions or archetypes (preferably with good commentaries) which would necessarily have to be constituted during the course of the *editio princeps*, and would please the common reader more. One such text from the Northern recension has been edited and published with Rāmaṣi's commentary.³ The present edition represents archetype 3 of my classification; it must not be assumed that the precise archetype has been reconstructed or even that one actually existed as a document at any given time. Our purpose here has merely been to account for the evidence as it appears today with the hope that more MSS will become available for study.

1 D. D. Kosambi: *On the authorship of the Śatakatrayā*: J. Oriental Research Madras, 1946, vol. XV pp 64-77

2 D. D. Kosambi: *Some Extant Versions of Bhartṛhari's Śatakas*: JBBRAS, XXI, 1945, pp 17-32.

3 Edited by K. V. Kṛṣṇamūrti Śarmā and D. D. Kosambi, Ānanda-śrama Sanskrit Series no 127 (1915) The printing and general get-up leave very much to be desired.

This general type is quite familiar to readers in the Indian peninsula, a Telugu version having appeared in most of the Southern scripts as well as Devanāgarī with the Sanskrit commentary of Rāmacandra Budhendra.

The characteristic of this particular tradition is the division of verses into more or less logically grouped decades for the *nīti*- and *vairāgya* śatakas, with scores for the *śṛṅgāra*, each of these *Centuries* containing exactly a hundred stanzas. The rigid frame-work of such *padbhāṭi* division does not allow much latitude, so that this is the smoothest and most homogeneous of all large MS groups handed down to us in Bhartṛhari's name. Yet, such is the nature of the gnomic and lyric verse itself, with the absence of any guiding thread (such as a narrative, for example, the frame story of the *Pañcatantra*) that there is surprising variation even in the present collection, albeit of far lesser extent than in any Northern Bhartṛhari MS group of comparable geographic extent. The present archetype is notable also for being the only one properly represented by MSS in all major scripts of the peninsula as well as Devanagari, though Kanarese sources were omitted as they are either copies of π 2 3 or incomplete like DC 12086 at Tirupati, or direct copies of the Rāmacandra Budhendra (printed) version as with Māgaḍi Kṛṣṇaśāstri's and Dodbele Narayana Sastri's printed texts at Bangalore. The fact is that the one proper indigenous Kanarese version (represented by Tirupati DC 12090, Mysore Govt Or Library 1768 and the valuable Wali MS from Belgaum) is Northern in arrangement with the infiltration of Southern readings.

2. The actual manuscript tradition utilized may be divided into groups by script. Of these, all the Southern alphabets and most *devanāgarī* represent in reality a single major version, while only one other major version within the archetype is to be found, namely that of Tukā Brahmānanda in Devanagari. The minor versions, unfortunately, are not clearly determined, though there undoubtedly exist at least three main classes. Of these, the Telugu has an aberrant minor variety to which the famous Rāmacandra Budhendra version belongs, this is characterized by the absence of the stanza *layam guṇaughajanam*, and the inclusion of *śakya varayitum*. Our

last two Malayalam sources म. ४. ५ unquestionably represent a subclass of their own; finally, there are other characteristic differences, such as the inclusion or omission of *chinno'pi rohati taruh*.

These are strong enough to be noted, but cut across the other criteria of grouping. One need only note that the most numerous additional stanzas (usually at the end of the *paddhati*) and the widest variation both occur in the *nīṭisataka*. My explanation for the variation is that the work as originally rearranged from the amorphous Northern recension did not contain the full three hundred stanzas though *nīṭi* had, or soon acquired, an early surplus over 100. Naturally, different people selected different additions of their own, giving us the total MS apparatus. On the other hand, there is also the possibility of substitutions because of transmission by memory.

The actual MSS selected and cited in the critical apparatus are as follows:

Devanāgarī Group.

३ = The Tukā Brahmananda version.

Tukā Brahmananda was a *vīṭcabrahmaṇa* (goldsmith). The poet is reported* to have been the son of the money-changer Naganātha Karmār, treasurer of Śivāji at Sātārā. Ajgōkar* is not very particular as to his sources or dates, though miracles performed by his poets are reported in full. The *samavṛtti* for *nīṭi* and *vairāgya* was published at the turn of the century in the *Satsaṅga* magazine at Kumbhārjua in Goa, Portuguese India, being mistaken for the work of the 16th century Śārasvat Brāhmin, Tukārāma Varde. These, with the translation of *frāgāra* found in the *Satsaṅga* editor's papers, were republished in Bombay (Lakṣminārāyapa Press, 1940) as No. 1 of the Mahārāṣṭra Śārasvata Granthamālā, the order of stanzas being changed, two or three omitted, and the Sanskrit supplied by guess-work, with many misidentifications and some omissions. Tukārāma Varde is not known to have translated Bhartṛhari, though the *Satsaṅga* publication has misled many of Mahārāṣṭra's literary "historians". In comparing this with the rest of the Southern MSS, the major difference apart from characteristic inclusions and omissions, is a transposition in the *vairāgya* from stanzas 8 to 35, and shifting of *sadā yogābhyaṣa*.

॥ १ = No. 2 of the Rājapur Sanskrit Pāṭhaśālā, by courtesy of Pt. Raghunāth Śāstri Pāṭaṅkar. Paper, size 8½" × 4", fol. 111, lines 6-7 but the opening seven stanzas of *Nīṭi* are missing. Text with the Marāṭhī *samavṛtti* of Tukā Brahmananda, dated śaka 1677 = A. D. 1755. Supplemented for the opening

* According to part 1 pp. 70-81 of महाराष्ट्र कविचरित्र (भाग १ छा) by जगन्नाथ रघुनाथ भागवतकर; pub. दायोदर सावित्राराम भाणि मंडळी मुंबई १९०७.

slokas with MS no 51 of the Rajavāde collection in the Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala, Poona

गृ २ = No 244 of the Barve collection in the Bharata Itihāsa Samsodhaka Mandala Poona, from Lamb in the Sātara district Size 8' x 5½', fol 77 written crosswise, with some blank folios and a few extra slokas perhaps not meant as Bhartṛhari's, leather bound, comparatively modern Supported by another recent MS in the same collection without the Marāṭhi Other MSS are known among them British Museum Bendall 256 A

Both of these MSS are rather corrupt, but the *śūla* helps decide occasionally unintelligible readings

गृ = The Maheśvara Bhatta version.

Maheśvarabhatta Ramacandrabhatta Sukhathanakār was a famous commentator of the 18th century (1718-1816), the best known of his numerous works being the commentary on the Amarakośa His version of Bhartṛhari with the commentary (called *Ālibandha*) was published by Ābaji Ramacandra Savant at the Ramatattvaprakāśa Sarasvatabhūṣana Press at Belgaum in 1910, and was brought to my attention through the goodwill of Mr A K Priolkar who also secured the two MSS below from Maheśvarabhatta's descendants who still reside in the ancestral home at Maśela (= mahāśāla) near Kumbhārjya, Gos The version is closest to the preceding in readings, though in arrangement it is much nearer to the general southern type of the variety that contains *apekṣante na pātranti* The sources are

गृ १ = the older of the two MSS, covering only the *nīti* and *śṛṅgārā* and supposedly contemporary with Maheśvara himself Text in the center of the page with commentary above and below, paper of European factory manufacture

गृ २ = the later of the two MSS, complete text and commentary, dated A D 1837, European paper

गृ ३ = the printed edition, which follows गृ २ whenever the two MSS differ with a few exceptions when it differs from both, and even from the commentary

Other Devanāgarī sources

न १ = University of Madras Collection no 344, originally acquired at Baroda Size 9½' x 4½', fol 27-1-26, 28 with nos 27 and 29 lost so that about 20 stanzas are missing from the *śṛṅgārā* Lines 9-13, order *vatrāgya nūti-śṛṅgārā* Probably copied from a Telugu or other southern exemplar Marginal variants and corrections as well as some readings in text show northern influence Specially notable for substitution of three stanzas in *nīti*

न २ = A MS dated A D 1729 from Benares, from the collection of a Maharastrian paṇḍit there, obtained by courtesy of Prof S V Puntambekar, Principal of the Arts College of the Benares Hinda University Size 6½' x 4½', fol 62, lines 8-9 Contains some strikingly individualistic readings not found elsewhere which may be due to substitution in the memory of a Southern paṇḍit who had remained in the North for a long time

न ३ & ४ = Tanjore Sarasvathi Mahal Library Nos 4903, 4904, 4906 respectively, paper MSS without description whose variants were noted at Tanjore on an interleaved copy of the 7th Nīrṇayaśagar edition of the Rāmacandra Budhendra version Some ambiguities remain in the collation

Telugu Group.

ॠ = The Rāmacandra Budhendra version. Avāṇṇi Rāmacandra (Budhendra) was a Telugu Brāhmin of the Śāṇḍilya gotra, son of Koṇḍopandita and Gaṅgāmbikā; who wrote the commentary *Saḥdayānandini* at an unknown date. Though many MSS. of this are known in the Madras Govt. collection now at Tirupatī, the Āndhra Sahitya Parisad at Coconada, and elsewhere, it was not possible to gain access to any of them at reasonable cost.

I have used two printed editions for this version.

ॠ १ = the Grantha edition by Śāttanur Viśvanātha Śāstri, Śāstra Sanjivini Press, Madras 1912.

ॠ २ = the Devanāgarī (7th) Nirṇayasāgar edition now current. This is full of an unusual number of misprints; the text differs often from the commentary. The final ॠ text is determined, therefore, by agreement between three of these four sources, i. e. two texts and two commentaries. Only where the two editions differ *en bloc*, have differences been noted in my critical apparatus.

ॠ ३ = from Tirupatī, Madras Govt. collection DC 12094, palm leaf 18' x 1½'; fol. 18, lines 8-9, letters 75. A good MS., carefully copied. Durmatī year, unidentifiable.

ॠ ४ = Tirupatī, Madras Govt. collection R 1950. Size 16½' x 1½'; fol. 22, lines 8-8; letters 72. Palm leaf. "Good condition except that a few leaves are damaged at the corners. The colophon, mostly lost, seems to show that the original exemplar might have contained the Rāmacandra Budhendra commentary.

Grantha Group

Five MSS. were selected from widely separated collections but they almost all show close affinity to the Malayālam. Our published commentary is that from ॠ २.3, and is supported by India Office Mackenzie 68, an incomplete Nandināgarī MS. with the identical commentary, running to half of *vairāgya*; and two small Devanāgarī fragments in the Bombay University collection.

ॠ १ = No. 7122 from the Punjab University Library at Lahore, palm leaf, 32 folios; an excellent MS. in good condition but for one folio which is broken in two pieces. The colophon shows that the scribe was from Malabar or had Malayālam connections.

ॠ २ = No. 3870 of the Govt. Oriental Library, Mysore, fol. 83, lines 10; letters 55, palm leaf, with an anonymous commentary. Copying by a Malabar hand, with the letter *mz* always in Malayālam.

ॠ ३ = From Mysore, Mahārāja's Sanskrit College Library, No. 1146. Size 16½' x 1½'; fol. 66 (numbered 73-138); lines 11-12; letters about 60. Palm leaf with the same commentary as in ॠ २. Wormeaten in places, dated about A. D. 1810, apparently in the Kollam era.

ॠ ४ = Tanjore Sarasvathi Mahāl Library No 10233, copied at Tanjore into Devanāgarī from the original Grantha MS. by Pt. Bālasubrahmanya Śāstri. No description. The copying is meticulous and reproduces every essential feature of the MS.

ॠ ५ = R. 4783 O of the Madras Govt. collection, accurately collated at Tirupatī against a printed interleaved Rāmacandra Budhendra (Nirṇaya-

sāgar) text by Dr T R Chintamani of the Madras University Department of Oriental Studies

Malayālam Group

This consists of five palm leaf MSS, of which ५२ was copied out in full and the other four collated against the copy, at Trivandrum. A few ambiguities remain. No description has been supplied. The numbers are

५२ = no 2010 ५३ = no 2011 both of the Palace Library, ५३ = no 2087 of the University Library, ५४ = no 6122 of the University Library, and ५५ = no 2008 of the Palace Library. The last two form a distinct group by themselves, as against the first three. But even then ५३ differs from the others in being rather corrupt and in containing readings that are unquestionably oftener in agreement with the Northern recension with which the Malayalam group as a whole shows greater concordance than any other Southern group.

Besides these MSS, I have utilized for purposes of making a synoptic chart, to determine the order, and for collection of extra stanzas, several uncollated sources: a corrupt Devanāgarī MS from Goa in the collection of Mr A K Priolkar, six complete Grantha and Telugu palm leaf MSS from the Adyar Library etc., and have referred to some other printed editions, none of which are of any use. Two more MSS, one Devanāgarī (No 6, the *Padyasangraha* of the RASB, Calcutta) and one Nandināgarī no 10234 collated at Tanjore (both belonging to this archetype) have been utilized for the critical edition, but they came to hand too late for the present work.

3 The evidence presented by these twenty-four sources and four commentaries is confused enough. It seems impossible to determine exactly the text even of a single version preserved in one family, such as ३, where each of the three sources differs on occasion from the other two, therefore, the problem as a whole might seem insoluble. However, dividing it into two portions 1) the determination of the actual stanzas, and 2) that of the text of each stanza, the first is seen to be comparatively simpler. Taking the evidence as it is, without prejudice, the stanzas to be included and their order are settled with ease by reference to the majority of the MSS. Where the stanza is omitted in a version, or in two or more MSS, it has been starred and may be taken as doubtful, weaker than the rest, probably one of those added later to make up the exact 300. The additions found in each

paddhati are indicated with separate numbering of their own. The number of these stray additions would undoubtedly be very greatly increased by searching through more southern MSS. Omission in a single MS is treated as accidental.

The exact determination of the text is of a different order of difficulty. For the greater part, the text is simply given by the agreement of all sources with negligible variation. But where strong variation occurs, the critical editor will have to choose a reading that *explains* all variants. This is in fact the canon adopted in my forthcoming edition of Bhartṛhari's stanzas from all MS tradition, but which it is impossible to apply in the same way here. In the first place, the Northern recension is a source of disturbance (the smoothing of which gave rise to the whole Southern recension) which is not shown in our apparatus. This has continually influenced some readings in the Telugu group and Tuka Brahmananda, which have also affinities with the Western archetype. The readings naturally filter down through the other scripts. Secondly, Bhartṛhari himself, to judge from tradition as well as well as MS evidence, was a northerner, but even the Malayalam group shows only on occasion a clear Northern reading. The final constitution of the text has been done, therefore, as follows: wherever possible, the major reading is taken; where two groups of readings are about equally balanced, that which differs from the Northern reading is taken. In the rare cases where neither test applies, and there is little to choose between several discordant groups, I have taken the *reading belonging to the group containing our MSS 2, 3*, for the commentary comes from these. Explicable mislections and scribe's errors are generally ignored.

The collation proper was done on the basis of one whole collation sheet per stanza. The sheets contain variants of all MSS collated, Northern as well as Southern; from these the Southernmost readings have been grouped for publication in this edition. Accuracy was increased by working in pairs; for Devanāgarī MSS, I dictated the text while Pt. K. V. Kṛṣṇamūrti Śarmā entered variants; for the remaining scripts, we exchanged rôles. in case of doubt, previous collation were checked by reference to the original MSS whenever available. For

determining the order of the stanzas, a synoptic chart of all MSS has been prepared, of which a section had to be devoted to MSS of this archetype alone, for the order of the stanzas differs from version to version even more than the readings themselves

4 In the edition as printed, the text I have determined is given in the largest type, followed by the commentary. The commentary itself, current over a hundred years ago in Kanarese territory, needed three MSS, for, the oldest π 3 is wormeaten in places, its companion π 2 defective in that it omits an occasional word or phrase, so that the rather corrupt Nandināgarī MS (India office Mackenzie 68, copied in Kanarese territory, acquired by the I O in 1825) which came to hand after the first form had been printed off is useful for making a complete text. A fragment of the *ni* and another of the *ś'rngara*, both in Devanāgarī, in the University of Bombay Library did not seem worth utilizing, though they go to prove that the commentary was not localized to Mysore. Wherever our accepted readings in the stanza differ from those of the commentary, or where the Grantha MSS of the commentary differ among themselves, the superfluous or inapplicable gloss is shown in parentheses; relevant excerpts from other commentaries, generally Rāmacandra Budhendra's, are given in curly brackets, additions or emendations of our own are given in square brackets. The responsibility for carrying out this scheme of constituting the commentary rested wholly upon Pt Kṛṣṇamūrti, whose aid (on a part time basis) in the collation and general preparation of the text has been priceless, though I take full responsibility for all decisions. Without his beautiful calligraphy, accurate copying, knowledge of Sanskrit grammar and versification, as well as of southern scripts, and patience in the face of adversity this edition would never have been possible.

After the text and the commentary come, in the smallest type, the variants preceded by special remarks as to omissions or changed order. The variants (except mislections and scribe's errors) are noted in the order given, and unless the stanza is omitted by a particular MS, or missing because of some lacuna, it is to be understood that all sources not cited agree with the printed reading. Abbreviations used are π = original,

टी = commentary, टीका = variant in commentary. All variants between vertical bars (*daṇḍas*) refer to the same original text reading which is, where not obvious, shown at the end in round brackets. Finally, after the variants, I have given citations of the stanza in other works. The order here is: first the work with section-and-number or page-and-number of the stanza (where stanzas are numbered), followed by the attribution to Bhartṛhari, or any other author, or work, in brackets. The standard procedure in such cases is to use Th. Aufrecht's MS. *pratika* index no. 36 from the India Office collection, but the war made it impossible to secure this in time so that I had to index such works as were found on library shelves. For convenience, the commonest citations have been abbreviated as follows:

म = *Indische Sprüche*, Sanskrit und Deutsch herausgegeben von Otto Böhtlingk. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, 3 vols, St. Petersburg; I, 1870; II, 1872; III, 1873. The numbrs in म. are followed by Böhtlingk's citations of other works.

का = *The Paddhati of Śārṅgadhara*, a Sanskrit anthology ed. Peter Peterson vol. I, Bombay Sanskrit Series XXXVII, Bombay 1888.

सु = *Subhāṣitāvali of Vallabhadēva*; ed. Peter Peterson and Durgāprasāda, Bombay 1886.

सुसु = *The Śūktimuktāvali of Bhagadatta Jalhana*; ed. with an introduction in Sanskrit by Embar Kṛṣṇamācārya. Gaekwad's Oriental Series LXXXII; Baroda (Oriental Institue) 1938.

सुसु = *The Śūktiratnāvali of Sūrya*; ed. K. Sambaśiva Śāstrī. Trivandrum Sanskrit Series BXXI, Sri Citrodāyamañjari XXX. Trivandrum 1938.

सुमा = *Subhāṣita-ratna-bhāṇḍāgāra*; ed. Kāśināth Paṇḍuraṅg Parab, 7th ed. revised by Vāsudev Lakṣmaṇ Śāstrī Paṇṣīkar, Nirpayasāgar Press, Bombay 1935.

सुसु = *Subhāṣita-ratnākara*; a collection of witty and epigrammatic sayings in Sanskrit, compiled and edited with explanatory notes by Kṛṣṇa Śāstrī Bhāṭavaḍekar, Bombay (Gaṇpat Kṛṣṇāji) 1872.

सक = *Saduktakarnamṛta of Śiṅḍharadāsa*; ed. MM. Pt. Ramavatīra Śarmā, and others. Lahore (Motilal Banārasī Dass) 1933

दा० = titles in the (old) *Kāvya-māla* series issued by the Nirnaysāgar Press, Bombay.

I have not gone into the question of validity of attributions found in these works, or of conclusions that could be drawn about the date of Bhartṛhari from these citations. As a matter of fact, the present archetype, even when starred and extra stanzas are omitted, can at best claim to be an anthology. The vedantic stanza *dikṣālādyanavacchinā* which opens the work can hardly have been written before the 9th century while Edgerton, in his (Am. Or. Society) edition of what he considers to be the oldest level of the *Pañcatantra* gives several stanzas that occur in the *nutisataka* here. In particular, his I-9 = our *nuti* 22, I-10 = 23, I-31 = 77, I-177 = 38, II-5 = 85, and I-8 = P, 18, extra 1. This means that the oldest of the "Bhartṛhari" stanzas must be earlier than the 6th century A. D., possibly several centuries older. If the *satakas* as published are from a single pen, it must have been the pen of an anthologist.¹ Elsewhere, I have propounded the view that the *Centuries* are collections made by much later scribes of epigrams which they supposed to have been composed by Bhartṛhari. A detailed inquiry is reserved for the critical edition. For a literary criticism, I may refer the curious to another comparative study of mine.²

5 There remains the pleasant task of thanking those who have helped in the preparation of this edition, the following have put me under the heaviest obligations. Prof P. K. Gode, Curator of the Bhandarkar O. R. Institute for having used his great influence to obtain MSS or copies, the staff of the BORI for giving cheerfully every aid in their power, the Librarian

1 This differs, however, from Hertel's analysis in the *Vienna Oriental Journal* XVI (1903) pp 202-205 and 298-304 where he used the *Pañcatantra* stanzas, without a critically edited Bhartṛhari collection, to reach the conclusion that Bhartṛhari was an anthologist who borrowed from the other work. The question of borrowing is still open, the *Pañcatantra* surely quotes many epigrams.

2 *The Quality of Renunciation in Bhartṛhari's Poetry* Fergusson College Magazine, 1941, reprinted with changes in *Bhāratīya Vidyā* Vol VII 1946, pp 49-62.

and authorities of the University of Bombay for acquiring copies of Tanjore and Trivandrum MSS, which materially reduced the expense of the edition; Acharya Jinavijayaji Muni the Honorary Director of the Bharatiya Vidya Bhavan for undertaking publication of the work at a time of universal shortages; the Nirayasar Press for their unequalled printing; the J. R. D. Tata Trust for a subvention that took care of the heavy expenses of copying, collation, and obtaining MS evidence; many other friends whose advice and encouragement were essential for an interloper like me in the completion of the task. To my mother, however, the edition owes far more than to anyone else. At a time when my health and finances were both ruined and the work would have been suspended, she put at my disposal, unsolicited, the meagre savings of a lifetime devoted to the service of her children. To these funds, given without condition in the disappointed hope that I should use them to improve my health, this edition owes its very existence. A matron in the noblest Indian tradition, one to whom even Bhasa's broken hero of the shattered thigh, abandoned on the field of battle, might pray with his dying breath, "If merit be mine and rebirth fall to my lot, be thou again my mother", she deserves to have a far better work dedicated to her, just as she deserves a far better son. However, if she will condone the shortcomings of the book as she has those of the child, both are hers.

D. D. KOSAMBI

Tata Institute of Fundamental Research,

Mumbai, India 40, 1960.

नीतिशतकम् ।

शुभमस्तु ।

पञ्चायुधस्य परिपन्थ्यपि चाममर्घं
भक्तानुकम्पनतया हिमवदुद्विजे ।
योऽदात्तमीशमभिवन्द्य वदामि टीकां
ग्रन्थस्य भर्तृहरिणा शतकत्रयस्य ॥

तत्र भ(ग)वान्भर्तृहरिः प्रारब्धस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये शिष्यप्रशि-
ष्यद्वारा लोके प्रचयगमनाय च शिष्टाचारपरिप्राप्त्यर्थं विदिष्टमिष्टदेवतां परब्रह्म-
रूपां ग्रन्थादौ नमस्करोति दिगित्यादिना ॥

अज्ञपद्धतिः ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

दिक् पूर्वादिः कालः काष्ठादिः । दिशा वा कालेन वा । आदिशब्दात् अङ्गुली-
वितस्तिहस्तक्रोशगव्यूत्यादिना वा अनवच्छिन्ना अपरिमिता अनन्तं नाशरहितं
चिन्मात्रं ज्ञानमेव । मात्रशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽवधारणे । 'मात्रं कात्वर्येऽवधारणे'
इत्यमरः । मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्यै । स्वानुभूतिरात्मानुभवः एकं मानं प्रमाणं यस्य
तस्यै स्वसं(पं)वेद्यायैत्यर्थः । शान्ताय रागद्वेषविकाररहिताय तेजसे महत्ते नमः ।
'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधे'त्यादिना चतुर्थी । न हि ब्रह्म केनापि परिच्छेत्तुं शक्यते प्रा-
च्यामेवास्ति प्रतीच्यां नेति वा । न च कालेनापि परिच्छेत्तुं शक्यते वा । शतमे-
वास्ति नातः परं वर्षसहस्रं नातः परमिति । न चाङ्गुल्यादिना परिच्छेत्तुं शक्यते ॥
शताङ्गुलं ब्रह्म सहस्राङ्गुलमिति शतवितस्ति सहस्रवितस्ति शतहस्तं सहस्रहस्तं
शतक्रोशं सहस्रक्रोशं शतगव्यूति, सहस्रगव्यूतीत्यादि, सर्वगतत्वादिनादिनिधन-
त्वाद्ब्रह्मणः ॥ [अनुष्टुप्]

१) ना२. दिक्पालः । ना१. 'वच्छिन्ना' ; म४. 'परिच्छिन्ना' । — २) सु२. प्र१. म२. ३. [आ]-
नन्दचिन्मात्रं । — ३) तु. ना१. प्र१-३. म२. ४. ५. स्वानुभूत्यैकं ; ना२. स्वानुभूत्यैकं । प्र३ ॥
(मृ.). 'बोधाय (मानाय) । — ४) ना५. नमः सोमार्पणमूर्तये । प्र१. म२. शंभवे (तेजसे) ॥

म. २०८९ (११५२) । सु. ३ (मर्तुं) । सुभा. ४० १. २ । लघुयोगवासिष्ठसारे १. १ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः समयदूषिताः ।

अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषिता ॥ २ ॥

बोद्धार इति ॥ बोद्धारो शतारः (विद्वांसः) मत्सरेण अन्यैर्बुद्ध्यद्वेषेण ग्रस्ताः ॥
गृहीताः । प्रभवो राजानः समयेन दूषिताः राजगर्वेण उपहताः । अन्ये अपरे-अबो-

धोपहताः अवोधेन अज्ञानेनैव उपहताः दूषिताः । सुभाषितं सुजल्पितं अङ्गे शरीर-
एव जीर्णं यातयामं जातम् । अयं तात्पर्यार्थः । बोद्धारो मत्सरग्रस्ततया सतां सुभा-
षितानि नाद्रियन्ते अन्ये च न बुध्यन्ते (°ग्रस्ततया सुभाषितं न भूपयन्ति । अन्ये
अज्ञतया दूषयन्ति) । राजानश्च गर्वेण नाद्रियन्ते इत्येतत्सर्वं प्रायेण न तु सर्वेण,
१ चेत् ग्रन्थनिर्माणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ [अवष्टुप्]

३) दु१. अज्ञानोप°; ना२. आज्ञानोप° । —४) म३. अङ्गे (अङ्गे) ॥

म. ४४८८ (१९८८) । शब्दकल्पद्रुमे 'बोद्धा' । सु. १३९ । सुभा. पृ० ३९. १८ । सु२.
पृ० १.९ (स्फुटछोके) । सूहा. १. ३ (भर्तु°) ॥

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

॥ ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ ३ ॥

अज्ञ इति । अज्ञो मूढः सुखं आयासरहितं यथा भवति तथा आराध्यः आरा-
धयितुं शक्यः । विशेषं जानातीति विशेषज्ञः । सोऽपि सुखतरं निरायासतरं आरा-
ध्यते । आराधनं हर्षणम् । ज्ञानस्य प्रबोधस्य लवेन लेशेन दुर्विदग्धं दुष्टैवैतत्स्कं
(°चेतसं) नरं पुरुषं ब्रह्मा चतुर्वेदनोऽपि (°नो हि) न रञ्जयति न प्रीणयति । योऽव्यक्तो
॥ दुर्विदग्धो भवति तस्मादज्ञ एव वरः (वरं) यस्माच्चिरहंकृतिः सन् विद्वद्भ्यो विशेषं
ज्ञानमभ्यस्यत्यल्पज्ञः । दुर्विदग्धश्चेत् दुरहंकारग्रस्तो भूत्वा अभ्यास(स्य)पराङ्मुखो
भवति । स्वयं च सम्यक् जानाति ॥ [आर्या]

१) ना२. सुखतरमाराध्यः; म४.५. सुखमवबोध्यः । —२) म४.५. अवबोध्यते (आराध्यते) ।
॥ —४) दु. ब्रह्मापि तं नरं; सु. ब्रह्माप्येत नरं, ना२. ब्रह्मापि तं (ब्रह्मापि नरं) । म४.५. बोधयति
॥ (रञ्जयति) ॥

म. १०५ (१९); हितोपदेशे ४. ९९ (१०४); सुभाष. ३०२ । शा. २०८ (भर्तु°) ।
सु. ३९३ (भर्तु°) । सुभा. पृ० ४०. २५ (भर्तु°) । सु२. पृ० ३४. १ (भर्तु°) । सूहा. २९.
२३ (भर्तु°) । सुभाषितार्णवे ३३. २ ॥

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्रदंष्ट्रान्तरा-

॥ त्समुद्रमपि संतरेत्प्रचलद्दूर्मिमालाकुलम् ।

भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्भारये-

न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

प्रसह्येति । मकरस्य नक्रविशेषस्य दंष्ट्रान्तरात् मुखदंष्ट्रमध्यात् मणिं रत्नं
प्रसह्य बलात् उद्धरेत् उत्पाटयेत् । प्रचलतां (°तां चञ्चलानां) ऊर्मिणां तरङ्गाणां
॥ मालाभिः पङ्क्तिभिः आकुलं संकीर्णं समुद्रं पारावारमपि संतरेत् सम्यक् लङ्घयेत् ।
कोपितं उत्पादितक्रोधं भुजंगं सर्पं शिरसि मूर्ध्नि पुष्पवत् कुसुममिव भारयेत् ।
विभृयात् । प्रतिनिविष्टस्य आग्रहग्रस्तस्य मूर्खस्य अज्ञस्य जनस्य लोकस्य चित्तं

मनस्तु नाराधयेत् न रक्षयेत् । मकरादिभ्यो रत्नोद्धरणादिकमपि कर्तुं शक्यते
केनचिदुपायेन । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं तु केनाप्युपायेन रक्षयितुं न शक्यत
इत्यर्थः ॥ [४५वी]

१) तु१. ते२. म५. 'दंष्ट्राङ्कुरात्'; सु१.३. 'दंष्ट्रालयात्' । — २) ना३.४. लंघयेत् (संतरेत्) ।
ना२. प्रसरद् । — ३) म५. पुष्पमिव (पुष्पवद्) । तु२. धारयन् ॥

म. ४२८३ (१८०६); सुभाष. ३०२ । शा. ४१६ (भर्तु°) । सु. ४४६ (भर्तु°) ।
सुर. ४० ३४.२ (भर्तु°) । सुभा. ४० ४०.५६ (भर्तु°) ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडय-

न्पिबेच्च मृगतृणिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।

कदाचिदपि पर्यटञ्जशशिपाणमासादये-

न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

लभेतेति ॥ यत्नतः प्रयत्नेन पीडयन्त्यादिना संघट्टयन्सिकतासु घालुकासु
तैलं जेह्ममपि लभेत प्राप्नुयात् । मृगतृणिकासु मरीचिकासु पिपासया तृषा अर्दितः
पीडितः सलिलं जलं पिबेद्धयेत् । पर्यटन्परिध्रमञ्जशस्य मृगविशेषस्य शिपाणं
शृङ्गमपि कदाचित्कस्मिन्काले आसादयेत्प्राप्नुयात् । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं तु ॥
नाराधयेत् । अत्यन्तासन्ति सिकतातैलमृगतृणिकाजलशशिपाणानि यदि संभ-
यन्ति तदानीमपि प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधनं तु न संभवतीत्यर्थः ॥ [४६वी]

१) तु. ना१. लभेच्च (लभेत) । — २) प्र१. 'मुजलं'; प्र२.४. म१.३.५. 'स्वपि जलं' ('सु-
सलिलं') । — ४) तु. सयोधयेत्; ना३. आराधये (आराधयेत्) ॥

म. ५८३७ (२६९१) । शा. ४१५ (भर्तु°) । सु. ४४७ (भर्तु°) । सुर. ४० ३४.३ ॥
(भर्तु°) । सुभा. ४० ४१.५७ (भर्तु°) । बृह. २९.३५ (भर्तु°) ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते

भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनहति ।

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते

मूर्खान्यः पथि नेतुमिच्छति बलात्सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ ६ ॥

व्यालमिति ॥ यः सुधास्यन्दिभिः पीयूषवर्षिभिः सूक्तैः सुमापितैः मूर्खान्पलान्
[बलात् प्रसह्य] (सतां सज्जनानां) पथि मार्गे नेतुं गमयितुं चान्दत्यमिलपति
असौ व्यालं दुष्टगजम् । 'सर्पहिंसकश्च व्यालः' इत्यमरः । बालमृणालस्य कोमलवि-
सस्य तन्तुभिः सूत्रैः रोद्धुं बन्धुं समुज्जृम्भते व्यवस्यति । वज्रमणिं हीररत्नम् ।
'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । शिरीषकुसुमस्य कपीतन(बाह)पुष्पस्य प्रान्ते-
नाग्रेण भेत्तुं छिद्रयितुं संनहति सज्जीमवति । क्षाराम्बुधेरलवणसमुद्रस्य मधुवि-

न्दुना क्षौद्रपृथतेन माधुर्यं मधुरभावं रचयितुं निर्मातुं ईहते वाञ्छति । यथा कोमल-
विसतन्तुभिर्न्यालवन्धनं न संभवति । यथा शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रमणिभेदो
न संभवति । यथा च लवणसमुद्रस्य मधुबिन्दुना माधुर्यनिर्माणं न संभवति
तथैव सुधास्यन्दिभिरपि सूक्तैः खलानां, (सतां) पथि घर्तनं न संभवतीत्यर्थः ॥
१ [शार्ङ्गलविक्रीडितम्]

१) ना१. नायं (व्याल) । तु. सु. समुत्पठते । — २) ना२. ते. प्र१.३ (मू.). ५. म. 'मणीन् ।
तु. ना१.३. प्र२ (मू.). ४. म४. ५. सनद्धते । — ३) तु२. क्षाराम्बुधेरीष्यते । — ४) तु. ना२. नेतुं
वाञ्छति यः सता पथि खलान् । ना३. ४. मूर्खं यः । ना१.३-५. रा.ते. प्र३ (मू., शोधनात्पूर्व). ४
प्रति; प्र५. परि- (पथि) । सु. प्र२.३. म१.२. ४. सता; म४. नरः (बलात्) । सु. 'स्पर्धिभिः'
११ (दी.पा 'स्यन्दिभिः') ॥

म. ६३३० (२९२०) । सु२. ५० ३४.४ (भर्तुं) । सुभा. ५० ४१.६७ । पुष्पानन्दस्य
पैरायशतके ॥

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ।

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ७ ॥

११ स्वायत्तमिति ॥ विशेषतो विशेषेण सर्वविदां सर्वज्ञानां समाजे मध्ये अपण्डि-
तानां मूढानां स्वायत्तमात्माधीनमेकान्तहितं नियतानुकूलमज्ञताया मूढत्वस्य छादनं
गोपनं विधात्रा विनिर्मितं सृष्टं मौनं तूर्णोपाय एव विभूषणमलंकारः । सर्वज्ञानां
मध्ये मूढानां मौनमेवालंकारः । यदि मौनं सृजति तदानीमखिलममुष्यायैदुष्यं
प्रकटीकृतं भवति । मौनिनश्चेद्भवन्ति तदा किमेते मूढा उत सर्वज्ञा इति लोकाः
११ संदिहते । अवैदुष्यनिश्चयाद्धा संदेह इत्यर्थः ॥ [उपजातिः]

१) रा. (दी.पा) 'कृतं' (हितं) । — २) ना२. छादयमज्ञं ॥

म. ७३५२ (३३४०); शतकावली ९१ । सु. २३८२ । सु२. ५० ७९.२ (भर्तुं) । सुभा.
५० ८६.३ ॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं

११ तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिसं मम मनः ।

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८ ॥

यदेति ॥ यदा यस्यिन् काले अहं किञ्चिज्ज्ञः अल्पचित् गज इव द्विप इव भवेन
अन्धः विवेकरहितः समभवं अभूवं तदा तस्मिन्काले सर्वज्ञः पण्डितः (सर्वचित्)
११ अस्मि भवामि इति मम[मे] मनश्चित्तं अवलितं गर्वितम् । यदा तु बुधजनसकाशात्
विद्वज्जनेभ्यः किञ्चित्किञ्चित् अल्पमल्पं अवगतं विदितं तदा तस्मिन्समये मूर्खोऽस्मि
मदो भवामीति ज्वरो व्याधिरिव मे मम मदो गर्वः व्यपगतो नष्टः । किञ्चिज्ज्ञाना-
मेव मनस्यलेपो भवति न तु सर्वज्ञानमित्यर्थः ॥ [निरुपिणी]

१) तु२. ना२. द्विष (गज) । —२) प्र२. 'भवमवलितं' । —३) म४. सुधवरं । तु. 'काशा-
दधिगतं'; वे२. म३. 'काशादपगतं' । —४) प्र५. मूढो (मूढो) । तु१. विगडितः; प्र१. म३.
=प्यपगतः ॥

म. ५१८८ (२३४७) सुभाष. ३११ । ना. ४१७७ (मर्तुं) । सु. ३४५६ (मर्तुं) । सुभा.
४० ४१.५८ (मर्तुं) । सुर. ४० ३४.५ (मर्तुं) ॥

कृमिकुलचितं लालाङ्कितं विगन्धि जुगुप्सितं

निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिपम् ।

सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते

न हि गणयन्ति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्युताम् ॥ ९ ॥

कृमिकुलेति । कृमिकुलैः जन्तुयूयैः । चितं व्याप्तं । लालया सृणिकया । "सृणिका स्यन्दनी लाले'त्यमरः । 'ङ्कितं आर्द्रं । विगन्धि विरुद्धगन्धं जुगुप्सितं
गहितं । निरामिपं मांसरहितं । नरास्थि मनुष्यकीकसं कर्म । श्वा शुनकः कर्ता ।
निरुपमरसं अनुलखादमिति प्रीत्या हर्षेण खादन् भक्षयन् । पार्श्वस्थं समीपस्थितं ।
सुरपतिमिन्द्रमपि विलोक्य दृष्ट्वा { न शङ्कते न लज्जते-रा० } (विशङ्कते) । एष
सुरपतिरिदमस्थि ग्रहीष्यतीत्याकुलो भयति । तथा हि । क्षुद्रोऽव्यो जन्तुः प्राणी ॥
परिग्रहस्य अर्थना (आत्मना) परिगृहीतस्य वस्तुना फल्युतां असाराद्यं न विग-
णयति न विचारयति ॥ [हरिणी]

१) तु२. सु (मू). ना१.२. रा१. ठे. म४. विमि- । प्र१. म३. 'शतं' ('चितं') । ना१. वे२. "
म१. कुण्ठि । —२) तु. सु. अनुपम- । ना२. म१-३. म१-३. 'रसं प्रीत्या' । तु. सु. ना५. रा.
वे१. म५. खादन्मरास्थि; ना२. खादन्नरास्थि । —३) म५. पार्श्वस्थं । तु२. च शङ्कते; ना३.४. २१
प्र२.३. विशङ्कते । —४) सु. गणयति न हि; म३. विगणयति न । तु१. मैत्री-(जन्तुः) ॥

म. १८९४ (७२८); शतकावली ८२; नीतिसं० ६५; सुभाष. ३०७ । शास्त्रिशातके २.
८ । सक. ५. ६८.५ (४० ३२२, शूलस) । सुभा. ४० १७७. ९९७ । सुर. ४० ३४.९
(मर्तुं) ॥

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं

महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।

अधो गङ्गा सेयं पदमुपगता स्तोकमथ वा

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ १० ॥

शिर इति ॥ सा प्रसिद्धेयं गङ्गा मन्दाकिनी स्वर्गात्सुरलोकात्सकाशात् शार्वं
शार्वंसंवन्धि शिरो मूर्धनं पशुपतिशिरस्तः परमेश्वरमूढः । पञ्चम्यास्तसिद्ध । "
क्षितिधरं हिमाचलं उत्तुङ्गात् उग्रतात् महीध्रात् हिमाचलात् अवनि क्षोणीं अवने-
श्चापि जलधिमकूपारं, एवमथः अधस्तात्स्तोकमल्पं पदं स्थानमुपगता प्राप्ता ।

अत्युन्नतपदस्थायिन्या गङ्गायाः अधःस्थानप्राप्तिः कष्टेति तात्पर्यम् । (समाधत्ते) ।
अथ वा विवेकात्सफाशात् भ्रष्टानां च्युतानां विनिपातः पतनं शतमुखः अप-
रिमितमुखो भवति । गङ्गाया विवेकभ्रष्टत्वं जडात्मकतया । निर्विवेकानामापत्परंपरा
भवन्तीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

- १) प्र२ (यू). शिवः शर्वः म५. शिरः शपं । प्र४. शिरस्तः ; म५. शिरस्तः (शिरस्तः)
—२) म४. महावेद (महीभ्राद्) । —३) तु. ॥ अधोघो गङ्गेयं; ना३-५. रा२. प्र१. म१.२.५.
अयो गङ्गा सेयं । ना१. प्र५. म५. स्तोत्रमधुना; प्र४. स्तोत्रमधुना, म४. स्तोत्रमधुना । —४) तु३.
विनिपातः । म३.५. शतमुखः ॥

- म. ६४५६ (२९८२) । सुर. ५० ३५.७ (मर्तुं) । सुभा. ५० ४१.५९ । भलंकारः
॥ रसाकरे ४९६ (भलंकारविमर्शनीतः २७. १९१) ॥

(नीतिशतके प्रथमपद्धतौ अधिकश्लोकाः)

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।

असत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या

धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ १ ॥

[छ. नीति. २] [म. ५४२८ (२४६१; सिंहासनश्राविकाया) । सुभाष. ३०२]

अविदितशंसविशेषा वाणी निःसरति वक्तुो येषाम् ।

गुदवदनविवरमेदो रदनरनुमीयते तेषाम् ॥ २ ॥

[म. ४.५. नीति. १०] [म. ६८२; सुभाष. २५८]

शक्यो वारयितुं जलेन हुतशुक्लर्षेण सूर्यातपो

नागेन्द्रो निशिताकृशेन समदो दण्डेन गौर्गर्दमः ।

प्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधर्मैश्च प्रयोगैर्विपं

सर्वस्यापघमस्ति शास्त्रविहितं मूर्तस्य नास्त्यौपघम् ॥ ३ ॥

[छ. नीति. १०]

- ॥ म. ६१४८ (२११९; पञ्चाशे ५ (हि. ४); काव्यक°; काव्यम°; सुभाष. २८२ । गु.
१९४३ । गुणवत्त्वो १० । सुर. ५० ३५.८ (मर्तुं) । सुभा. ५० ४१.६८ । सुभाषितार्णवे
२७. ८१ ।]

॥ विद्वत्पद्धतिः ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्घनाः ।

तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वयं विनापीश्वराः

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकैर्न मणयो यैरर्थतः पातिताः ॥ ११ ॥

शास्त्रेति । शास्त्रेण व्याकरणेन उपस्कृतैः शब्दैः क्रियाकारकरूपैः सुन्दरगिरो दक्षिणैः शिष्येभ्योऽन्तेवासिभ्यः प्रदेया दातव्या आगमाः शास्त्राणि येषां ते तथाभूताः विख्याताः प्रयिताः कवयो विद्वांसः यस्य प्रभोः नेतुः विषये देशे निर्घनाः दरिद्राः वसन्ति तिष्ठन्ति तन्निवसनं वसुधाधिपस्य भूपतेर्जाड्यं महानम् । राजा स्वदेशे नियस्यतामकिंचनानां विदुषां प्रीतिं यदि कल्पयेत्तदा राजा निघेकी भवति ॥ नो चेदशो भवति । तथा च स्मृतिः । “तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्” ॥ इति ॥ सुधियो विद्वांसो हि यस्मात्कारणात् । “हि हेतावधधारण” इत्यमरः । अथं विनापि धनमन्तरेणापि ईश्वराः समर्थाः । सुधिषा यदि किं धनैरिति स्वयमेव वक्ष्यति । इममेव दृष्टान्तमुत्थेन दर्शयति । मणयः रत्नानि कुपरीक्षकैः कुत्सितरत्नपरीक्षिभिः अर्घतो मूल्यात् पातिताः ॥ भ्रंशिताः । बहुमूल्या मणयोऽल्पमूल्याः कृताः । तैः कुपरीक्षकैः हेतुभिः कुत्स्या निन्धा न स्युः । कुपरीक्षका एव कुत्स्याः स्युः । एवं विद्वद्रत्नानि (विद्वत्कुलानि) राजभिर्विदि नाद्रियन्ते तदानीं राजान एव कुत्स्याः स्युः । न विद्वांसः ॥ [शाङ्ख्यविकीर्तितम्]

२) वे२. प्रख्याताः । १) ता५. वे२. वसन्ति (वसन्ति) । तु२. सु१. प्रभो । — ३) तु२. सुधि-
योत्सार्थः; सु. ना२. प्र२.३. सुधियो ह्यर्थं, ना१. ते१. सुधियर्थः; ना३.४. सुधियोऽप्यर्थः । ना२. ॥
विनापीश्वराः । — ४) सु१. कुत्स्याः; प्र१-३. कुत्स्या । तु१. कुपरीक्षकाश्च न “मणयो”; तु२. कुपरीक्ष-
काश्चमणयो; सु१.३. ना३.४. कुपरीक्षका न मणयो । तु. ना२. अर्थतः; प्र५. (द्योनात्प्राक्) अर्थितः ॥

अ. ६४५२ (१९८०); शतकावली ०८; सुभाष. ३०३ । सुभा. ४० ३९.२० । सुर. ४० ३२.२ (अर्द्ध), १.

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाति यत्सर्वदा-

प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं

येषां तान्प्रति मानमुज्झत. नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ १२ ॥

हर्तुरिति । यत् हर्तुः चोरस्य गोचरं विषयं न याति न गच्छति । अपहर्तुं न शक्यते । यत्सर्वदा सर्वसिन्धुकाले किमपि वर्णयितुमशक्यं शं सुखं पुष्पाति वर्धयति । यदर्थिभ्यो याचकेभ्योऽनिशं सर्वदा प्रतिपाद्यमानं परामधिकां वृद्धिं उपचर्ति प्राप्नोति याति । यत्कल्पान्तेषु प्रत्येकपि निधनं नाशं न प्रयाति नोपैति । इति सर्वत्र संयन्धः प्रसिद्धौ । एवं धनं विद्याख्यं विद्याभिधेयं अन्तर्धनं ॥ १२ ॥

यसु येयामस्ति । भो नृपाः राजानः तान्प्रति मानं चित्तसमुच्चतिं उज्जत त्यजत । समेष्वेव हि मानो युक्तो नाधिकेषु । तैः विधाधनैः सह कः स्पर्धते कः स्पर्धां करोति । न कोऽपीत्यर्थः । यस्माद्वृषाणां धनं चोरेर्हंतुं शक्यते । शं न पुष्पाति । रक्षणनाशव्ययादीनां दुःखहेतुत्वात् । अर्थिम्यो दीयमानं अपचयमेति । अत एव निधनमप्यस्ति । तस्माद्वृषाः विधाधनैस्तुल्या न भवन्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) रा. (टी.पा) हर्तुं । म५. हर्तुं धानतिगोचरं । म४. किमतिरं । तु१. पुष्पाति । ना१.४. यत्सर्वथा; प्र४. तत्सर्वदा । — २) ना१.२. ते२. प्र२-४. म४.५. ह्यर्थिभ्यः; प्र१. म३. प्रार्थिभ्यः । तु२. परं (पराम्) । — ३) ना१. नोपयाति । म१. 'मेकं धनं; म३. 'मेतं धनं' (मन्तर्धनं) । — ४) तु१. सु (टी.पा). ना१. उज्जति नृपः । ना१. कस्य न स; म३. किं तैः सह ॥

म. ७३७१ (३३४६); प्रसङ्गाम् ९; सुभाष. ३०४ । शा. २०३ (अर्तुं) । सु. ३४५९ (अर्तुं) । सुर. ४०. ३२.४ (अर्तुं) । सुभा. ४०. ३९.२८ (अर्तुं) ॥

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्था-

स्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तांस्सरुणद्धि ।

अभिनवमदरेखाश्यामगण्डस्थलानां

न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १३ ॥

अधिगतपरमार्थान् प्रथित(परिज्ञात)ग्रह्यतन्वान् पण्डितान् विपश्चितः माव-
मंस्थाः मावमन्यस्य । मनश्चान इत्यस्य घातोर्लुङि रूपम् । 'न माहृद्योग' इत्यङ-
भायः । लक्ष्मीः येष्वयं तृणमिव तान्पण्डितान् नैव सरुणद्धि नावृणोत्येव (नन्वि-
त्यामन्त्रणे । 'शङ्कासमुच्चयप्रश्नानुनयामंत्रणे ननु' इत्यमरः) । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्त-
माह । अभिनवया प्रत्यग्रया मदस्य दानस्य [रेखया] धारया संतत्या [श्यामानि]
(धौतानि) गण्डस्थलानि कटप्रदेशा येषां ते [श्याम](धौत)गण्डस्थलाः । तेषां
धारणानां विसतन्तुर्मृणालसूत्रं वारणं अवरोधि न भवति । विसतन्तुर्मृगजान्य-
दायरोद्धुं समर्थः (विसतन्तुर्मृणालसूत्रं मद्वारणं अन्यथा च रोद्धुमसमर्थः=प्र२)
तथैव लक्ष्मीरपि पण्डितानवरोद्धुं (द्रुम)समर्थेत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) प्र१. म३. अवगत- । तु२. भावमंस्था, ना१. भागं (नागं इत्यपि) (मावं) । — २) ना१.
५ प्र२.३ ननु (लघु) । म३. सा रुणद्धि । — ३) तु सु ना२. प्र५. -रेखाश्याम-; प्र२.३.-धारा-
धौत-, म३. -रेखाध्यान(-रेखाश्याम-) । सुर. ते१. प्र५. 'स्थलीना । — ४) ना१.२. विसतन्तुः ॥

म. २२७ (८२); पञ्चतन्त्रे १. ७९; सुभाष. ३०४ । शा. १९७ । सु. २९३३ । सुभा.
४०. ३९.२६ । सुर. ४०. ३२.५ (अर्तुं) । रुद्रस्य काव्यालंकारे १ ॥

अम्भोजिनीवनविलासनिवासमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १४ ॥

अम्भोजिनीति । नित्यमत्यर्थं कुपितः क्रुद्धोऽपि विधाता ब्रह्मा हंसस्य मरालस्य अम्भोजिनीघनेषु नलिनीपङ्खेषु विलासनिवासमेव लीलावसतिमेव हन्ति नाशयति । असौ विधाता अस्य हंसस्य दुग्धजलयोः क्षीरनीरयोः मेदविधौ विवेचनकर्मेण प्रसिद्धां ख्यातां वैदग्ध्यकीर्तिं मेदकत्वयशः अपहर्तुं(न्तुं) नाशयितुं न समर्थः समर्थो न भवतीत्यर्थः ॥ [वसन्तविलका]

१) तु. ना१. अम्भोजनी-। तु. ॥ ना१ २. ०निवासविलासमेव, ना५. रा. ते१. ०विहारविलासमेव; म५. ०विलासविहास, म५ विलासिनिवास । —२) म१. हन्तु । ना२. बलवान्; म३. कवितो (इपितो) । सु१. ५पि धाता । —३) म३. नान्यस्य । —४) ना१. ते२ (शोधनात्पूर्व). वैदग्ध्यं । म२. म१.४.५. अपहन्तुम् ॥

म. ५४४ (२०१) । शा. ७९७ (मर्तुं) । सुसु. १५. २ । सुभा. पृ० २११.१५ (मर्तुं) । सु. पृ० १८१.२ (मर्तुं) । समावर्ते १२. २ ॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुंसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥१५॥

केयूरणीति ॥ पुरुषं पुमांसं केयूरान्यङ्गदानि नालंकुर्यन्ति । चन्द्रवद्विमांशु-
धकुञ्जला धवल हारा मुक्तावत्यो न भूषयन्ति । स्नानमाह्लाद्यो न भूषयति ।
विलेपनं मलयजाघालेपो न भूषयति । कुंसुमं नवमालिकादि पुष्पं न भूषयति ।
मलंकृताः प्रसाधिता मूर्धजाः कुन्तलाश्च न भूषयन्ति । किं तर्हि । या संस्कृता
व्याकरणसंस्कारवती धार्यते रसनाग्रे निवेश्यते सा तादृशी एका अद्वितीया वाणी ॥
सरस्वती सम्यगलंकरोति भूषयति । भूषणानि केयूरादीनि क्षीयन्ते नश्यन्ति । सततं
सर्पदा वाग्भूषणमेव भूषणमलंकारो नान्यदित्यर्थः । यस्माद्वाग्भूषणस्य तु क्षयो नास्ति
तस्मादिवमेव हि भूषणम् ॥ [शार्ङ्गलविक्रीडितम्]

१) सु१.३. केयूरा न विभू, ना२. केयूरा न हि भू । तु१. ना२. हारो न चन्द्रोज्ज्वलो । —
२) ना२. कुसुमेधालं । —३) म३.५. वागेका सम; म४. वागेरास्यम् । ना१. नितरा, ना३-५. ॥
म२.३.५. विमला, ते२. सतत (पुरुष) । ते२. पत्यवे (धार्यते) । —४) रा. ते१. म५. ०न्तेऽखि-
लम् । म३. सा वागैव हि भूषणं गुवि नृणा वाग्भूषणं भूषणम् ॥

म. १२१० (०३५), संस्कृतपाठ ६२; दत्तकावली ६३; प्रसङ्गाम ९; सुभाष. २८७ ।
सूत्रावली २५ । सुभा. पृ० ८५.१४ । सु. पृ० ११०.१ (मर्तुं) । सुभाषितार्णवे ७. १५ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः॥१६॥

विद्येति ॥ विद्या वेदशास्त्रादिः नरस्य पुंसः अधिकमुत्कृष्टं रूपं सौन्दर्यं नाम प्रसिद्धं प्रच्छन्नं गूढं यथा भवति तथा गुप्तं रक्षितं धनं वित्तं च । विद्या विद्यैव सतां भोगकरी । भुज्यन्त इति भोगा विषयाः । तत्संपादयित्री । यशः कीर्तिं च सुखं शर्म च करोति संपादयतीति तादृशी । विद्यैव गुरुणां देशिकानां गुरुराचार्यः । विद्या विदेशगमने परदेश्याने बन्धुजनो बान्धवलोकाः । विद्या परा उत्कृष्टा देवता सुरी । विद्या राजसु नृपेषु पूज्यते आराध्यते । धनमेवंविधं न भवति । तस्माद्विद्याविहीनः पशुः । जराभरणयुक्त इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

- १) म३. गुप्तं धनं विद्याया (प्रच्छन्नगुप्तं धनं) । — २) तु. भाव्यकरी । — ३) तु१. सु१.२. बन्धुजने । सु. मा२. परं दैवतं । — ४) तु. प्र४. म४.५. पूजिता; मा१. पूजते । सु१.२. न तु धनं; म१. म३. च सततं; म४. वरधनं; म५. परधनो ॥

भ. ६०८९ (२०९७); गुणरत्न° ३ (हे ५२३); काव्यकल्प°; काव्यस°; हितोपदेशो; विक्रमचरित्रे १२५; प्रसङ्गाभ° १२; सुभाष. ८ । सुकावली ४ । सुभा. पृ० ३०. १५ । सुर. पृ० ४२. १ (प्रसङ्गरत्नावल्या) । सुभाषितार्णवे ७. ९ ॥

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां

ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्व्यौपधैः किं फलम् ।

किं सपैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि

ब्रीडा चेत्किमु भूपणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥१७॥

- १) क्षान्तिरिति ॥ देहिनां शरीरिणां क्षान्तिश्चेत्क्षमा यद्यस्ति कवचेन धर्मणा किं प्रयोजनम् । क्षान्तिरेव देहं रक्षतीत्यर्थः । क्रोधः कोपः अस्ति चेत् अरिभिः शत्रुभिः किं किं प्रयोजनम् । स्वकोप एव स्वस्य शत्रुरित्यर्थः । ज्ञातिः सगोत्रः पितृव्यपुत्रादिरिति यावत् । चेद्यदि अनलेन अग्निना किं किं प्रयोजनम् । ज्ञातिरेव स्वपरितापकर इत्यर्थः । सुहृद्यदि आप्तोऽस्ति चेत् दिव्यौपधैस्तृणरसायनैः किं प्रयोजनम् । आत्मसुहृदेव स्वकीयरोगनिवर्तकः । आपश्चिवारक इत्यर्थः । दुर्जनाः मूर्खाः यदि सपैराशीविषैः किं किं प्रयोजनम् । दुर्जना एव भयंकरा इत्यर्थः । अनवद्या दोषरहिता विद्या वेदशास्त्रादिर्यद्यस्ति धनैः सुवर्णैः किमु । व्यर्थम् । विद्यैव धनमित्यर्थः । ब्रीडा चेत्तज्जा यदि भूपणैराभरणैः किमु किं प्रयोजनम् । स्त्रिया इति शेषः । स्त्रिया लज्जैव भूषणमित्यर्थः । सुकविता शोभनकवित्वं यद्यस्ति राज्येन राष्ट्रेण किं किं प्रयोजनम् । कवित्वैव सर्वैराज्याधिपत्यमित्यर्थः । राज्यवत्सौख्यप्रदायिकेति यावत् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

२) तु१. ज्ञातिश्चेत् दलेन । — ३) तु. विद्यास्ति बन्धा यदि ॥

म. २०१६ (७८५); नीतिसंक^० २७; पञ्चाले ४ (दि. ४); कवितामृतक^०. ५० । सुमा. ५० १७८. १०१९ । सूहा. १८१. ६४ (मर्तु^०) ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने

प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता

ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ १८ ॥

दाक्षिण्यमिति ॥ स्वजने बन्धौ दाक्षिण्यं सरलता परिजने परिवारे भृत्यादौ दया कृपा । दुर्जने खले शाठ्यं शठमाचः । तथेति क्रमे । साधुजने सज्जनैः प्रीति-
र्हृद्यः । नृपजने पार्थिवजने नयो नीतिः । विद्वज्जनेषु विपश्चित्सु आर्जवमृजुता ।
शत्रुजने वैरिजने शौर्यं विक्रमः । गुरुजने पित्रादौ क्षमा सहिष्णुत्वम् । नारीजने
स्त्रीलोके धूर्तता कैतवम् । कलासु विद्यासु ये पुरुषाः कुशला निपुणाः (कुशलैः
शिक्षितैः यैः पुरुषैः सुजनैरेवमुक्तप्रकारेण क्रियते) । लोकस्य जगतः स्थितिर्मर्यादा
तेष्वेव वर्तते नान्यत्रेत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गनिनीडितम्]

१) दु१. दाक्ष्यं; दु२. दाक्ष्यं । सु१.१. ना१.२. म५. परजने । दु१. सु. म२.१.५. तथा;
ना२. जने (सदा) । —२) ना२. सयः खलजने (नयो नृप^०) । दु. ना१. रा. वे२. म४.५. म३. ॥
ये चार्जवः; ना२. वे१. नेप्यार्जवः । —३) रा. म५. कान्ताजने (नारीजने) । सु(दीपा). रा.
म४.५. म४.५. दृष्टता (धूर्तता) । —४) ना१. मयेवं; म३.५. यैषेवं । म२.१.५. पुरुषैः कलासु
कुशलैः । म१. म२.३. कुशला भवन्ति पुरुषाः; म४.५. पुरुषाः कलैः सुकुशलाः । ना१. निपुणाः
(कुशलाः) । म१. म२.३. लोकज्ञता ॥

म. २०१८ (११२५); शतकावली ९१; प्रसङ्गाम^० ५ । सु. २९४६ । सुमा. ५० १७९. ॥
१०१९ । सु. ५० १७. ३६ (मर्तु^०) । चाणक्यनीतिदर्पणे १२. ३ । सुभाषितार्णवे २४. ४४ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिष्टु तनोति कीर्तिं

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ १९ ॥

जाड्यमिति ॥ सत्संगतिर्विद्वत्संसर्गः पुंसां पुरुषाणां किं श्रेयः न करोति न
विघ्ने कथय ब्रूहि । सर्वमपि श्रेयः करोतीत्यर्थः । तदेवाह । धियो धुन्नेर्जाड्यम-
श्रव्यं हरति अपनयति । वाचि भावित्यां सत्यां (वाण्यां) मत्वं यथार्थकथां सिञ्चति
निदधाति । मानस्य बहुमतेः उन्नतिं उच्छ्रायं दिशति विनरति । पापं दुरितमपा-
करोति अपनुदति । चेतश्चित्तं प्रसादयति । विमलं (अनाग्रिणं) करोति । दिष्टु
आशासु कीर्तिं यदा तनोति विस्तारयति । सज्जनमैत्री सर्वेषां गुणानां निधान-
मित्यर्थः ॥ [वसन्तविलका]

१) ते२ (शोधनात्पूर्व). सीदति (सिधति) । —३) प्र३ (यु). चित्तं (चेत्त). । ना२. प्रसा-
रयति । म३. करोति कीर्ति ॥

म. २३७६ (१५५); संस्कृतपाठो ६२; सुभाष. ३०९ । सु२. ४० ८८. १ (भर्तुं) ।
सुभा. ४० ८७. २९ । सुमाधिवर्णवे २४. ८१ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ २९ ॥

जयन्तीति ॥ रसेन शृङ्गारादिरसेन पारदेन च । 'रसः सुदृश्च पारद' इत्य-
मरः । 'शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सवैश्रौ च रसा' इति । सिद्धा
निष्पन्नाः पलितादिवर्जिताश्च । सुकृतिनः पुण्यवन्तस्ते कवीश्वरा विद्वच्छ्रेष्ठा जय-
॥ न्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । येषामुभयेषामपि यश एव कायः शरीरम् । यशस्तुल्यशरीरे
[यश्चा आत्मकशरीरे] जरामरणजं भयं बृद्धत्वमरणाभ्यामुत्पन्नम् । 'पञ्चम्याम-
जातौ' इति जनेङ्गः । भयं साध्वसं नास्ति न विद्यते ॥ [अनुवृत्तः]

२) ना१. शुण्डुकाः (रससिद्धाः) । —३) ना२. कवित्वे विकृतिर्नैषां । सु२. ना३-५. रा.
ते१. प्र३-५ तेषां (प्र४. येषां इत्यपि) ॥

म. २३७३ (१४०) । छा. १६६ (भर्तुं) । सु२. ४० ३९. १ (यार्जं) । सुभा. ४०
३९. १ (भर्तुं) ॥

नीतिशतके द्वितीयपद्धतौ अधिकंश्लोकाः ।

न भोगहार्या न च वन्धुहार्या न भ्रातृहार्या न च राजहार्या ।
स्वदेशमित्रं परदेशवन्धुर्विद्यासुधां ये पुरुषाः पिबन्ति ॥ १ ॥

[अट्टयाद् २५. यच्च २ कोशे]

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
कीर्तिं च दिक्षु वितनोति तनोति लक्ष्मीं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ २ ॥

म. [म१. नीति. १. १०; म१-३ नीति१. ११] [म. ४८०७ (११७४) सु. ३४४५ । सुभा.
४० ३०. १४ । सु२. ४० ४२. ३ (स्फुटश्लोके) । मिश्रमचरित्रे १२७ ।

अन्याधि गात्रमनुकूलतरं कलत्रं
वेदम प्रसिद्धविभवं निशिता च विद्या ।
श्लाघ्यं कुलं चरमकालगतिः समर्थो
मातुः कटाक्षपरिणामविभूतयस्ते ॥ ३ ॥
[अट्टयाद् २९. ३२. कोशे. नीति. २१]

मानशौर्यपद्धतिः ।

क्षुक्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशा-

मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २१ ॥

क्षुक्षाम इति ॥ क्षुधा बुभुक्षया क्षामोऽपि दुर्बलोऽपि जरया विस्त्रंसया कृश-
स्तनुरपि शिथिलप्रायः श्लथकल्पोऽपि कष्टां दशामापन्नः प्रातोऽपि विपन्नदीधि-
तिर्नष्टप्रभोऽपि प्राणेष्वसुषु नश्यत्सु गच्छत्स्वपि मत्तस्य गर्वितस्येभेन्द्रस्य करिव-
रस्य विभिन्नयोर्दिदारितयोः कुम्भयोः शिरःपिण्डयोः पिशितग्रासेषु मांसकवले-
ष्वेकेष्वेव बद्धस्पृहः संसक्तवाञ्छः मानेन चित्तसमुद्यत्या महतामुदाराणामग्रेसरो
धुरीणः केसरी कण्ठीरवः जीर्णं पुराणं तृणं यवसं पलालादिकमत्ति भुङ्क्ते किम् । न
भुङ्क्ते इत्यर्थः । यथा केसरी कष्टावस्थां गतोऽपि मानं नोज्ज्वल्येवमेव महानपीत्यर्थः ।
तथा बौकम् ॥ “अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमि-
च्छन्ति मानो हि महतां धनम्” ॥ इति ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) तु. ना३-५. प्र४. म१. ३-५. जरान्वितोऽपि । तु. शिथिलप्राणोपि क्षीना; ना२. शिथिलाः ॥
प्राप्तोपि कष्टा । —२) तु तु. गच्छत्स्वपि, ना२. क्षामत्स्वपि । —३) ना२. उन्मत्तैर्भ- (मत्तेभेन्द्र-) ।
ना२.-कवल-; ते२.-पलल- (-पिशित-) । ते२.-बद्ध- स्पृहः ; म५.-बन्धस्पृहः । —४) म१.
म३. किं जीर्णम्; म५. किंजीर्णम् । ऐ. केसरी ॥

म. २०२७ (७९१); सुभाष ३०४ । शा. ९०७ (मर्दं) । सु. ६१४ (रतिसेनस्य) ।
सुर. ८० १७४. १ (शा.) । समारम्भे १६. १ । वागभटकात्यायुजासने ३. (का० ४३. ८०
३६) । सुभा. ८० २३०. ४० (रतिसेनस्य) ॥

स्वल्पस्त्रायुवसावसेकमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोपमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ २२ ॥

स्वल्पेति ॥ श्वा सारमेयः स्वल्पस्त्रायुवसया मेदसोऽवसेकेन क्लेदेन मलिनं
द्वयमलं निर्मांसं मांसहीनमपि [गोः] अस्थि कीकसं लब्ध्वा प्राप्य परितोपं मुदमेति
प्राप्नोति । तदस्थि तस्य शुनः [क्षुधायाः] (क्षुधः) बुभुक्षायाः शान्तये शमनाय नालं
न पर्याप्तम् । सिंहः कण्ठीरवः जम्बुकं क्रोधारं अङ्गमुत्सङ्गमागतं प्राप्तमपि त्यक्त्वा
विहाय द्विपं दन्तिनं निहन्ति दिनस्ति । सर्वो जनः सकलोऽपि लोकः कृच्छ्रगतः ॥
कष्टां दशां प्रातोऽपि { सत्त्वानुरूपं स्वशक्त्यनुगुणं } (सत्त्वानुरूपं आत्मशक्ति-
सदृशं) फलं वाञ्छति इच्छति । अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

[सु. कोशे नास्ति] १) सु. स्वल्पं; ना२. स्वल्पः । ना१.२. 'वसावशेषः'; प्र१. 'वसावशेषः'; प्र२-३. 'वसावसेन । ना१. प्र१-३.५. म१.२. अप्यस्थिकं; म३. अप्यस्थि तं । —२) ना२. वा लब्धा; म३. कं लब्धा । सु. ना१. म१. ३-५. न पुनस् (न च तत्) । सु. तत्स्यात् (तस्य) । प्र२.३. क्षुधः शान्तये । —३) ना२. जम्बुकमेकम्; प्र३ (मू). जम्बुकमङ्गम् । ते१. आगतवति । ना१. -धिहन्ति । —४) ना२. सर्वः; प्र१.४. म२.३. प्रायः (सर्वः) । ना२. वाञ्छितः । प्र२.३. सरवानुकूलं ॥

म. ७३२२ (३३३५); सुभाष. ३०७ । पञ्चतन्त्रे १. १२ । हितोपदेशे २. ३९ । सु. १०२५ (पञ्चतन्त्रे) । सुभा. प्र० ७९. २३ । तन्त्राख्यायिकायां १. ७ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणवपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च मुक्ते ॥ २३ ॥

लाङ्गुलेति ॥ श्वा कौलेयकः पिण्डदस्याशक्यलप्रदस्य । संयन्धपट्टी । लाङ्गुलस्य पुच्छस्य चालनं विधूननं अधः क्षितितले चरणानामङ्गिणामवपातं निपातनं ॥ भूमौ क्षोण्यां निपत्य पतित्वा वदनोदरयोर्ध्वं गजपुंगवयोर्दर्शनं प्रकाशनं पिण्डदकर्तृकं कुरुते विदधाति । गजपुंगवो गजध्वजस्तु धीरं यथा भवति तथा विलोकयति पिण्डदं पश्यति । चाटुशतैरपरिमितम्रियवाक्यैश्च मुक्ते जेमति । अन्यापदेशोऽयं । नीचमुदात्त(र)चित्तं च लक्ष्यीकृत्योक्तः । श्वा यथा पिण्डदस्याग्रे तद्यित्ता-
नुरङ्गनाय कार्पण्यं भजते यवमेव नीचोऽपि । उदारचित्तस्तु मद्वारण इव परैर्वी-
र्यमानं वस्तु म्रियवाक्यशतैः प्रार्थ्यमानः सन्कार्यविदन्त्येषां मुदे दृष्टाति । धैर्यं न त्यजतीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) रा. ते१. म५. चरणवपातं । —२) म३. निपातः । —३) म४. मद्वारणस्तु (गजपुंग-
वस्तु) —४) म३. मुक्तेः ॥

म. ५८४५ (१६९३); पञ्चतन्त्रे १. १४; हितोपदेशे २. ४० (३७) । सु. १४१ । मुर. २० ७८. ८ (मर्द) । सुभा. प्र० २३१. ७१ । तन्त्राख्यायिकायां १. ८ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ २४ ॥

परिवर्तिनीति ॥ परिवर्तिनि परिध्रमति संसारे मवे मृतः परास्तः को वा न जायते नोत्पद्यते । सर्वोऽपि मृतः पुनरुत्पद्यते । तस्य जन्म निरर्थकमित्यर्थः । तर्हि ॥ कस्य जन्म सार्धकमित्याकाङ्क्षायामाह । जातेनोत्पन्नेन येन पुंसा वंशः कुलं समु-
न्नतिं सम्पुच्छ्रयं याति गच्छति स जातः उत्पन्नः । तस्य जन्म सार्धकमित्यर्थः ॥
“कोऽप्योऽस्ति यदुमिः पुत्रैर्गणनापूरणात्मकैः । धरमेकः कुलालम्भी यत्र विध्रमते कुलम्” इति ॥ [भउद्गर]

[तु. कोशे पूर्वोत्तरार्धे विपर्यस्यौ] १) सु१. 'वर्तेनि; ना२. 'वर्तेनि । — २) म४. मदः कोपाज्ज जा । — ४) ते२. वंशो याति । तु१. वंशसमुज्जतीः । म४. मानः (वंशः) । म५. समुज्जती ॥

म. ६६८१ (३१०७); हितोप० १३ (१४); पञ्चतन्त्रे १. ३३ (२७); सुमा. ६३ । सु. ५०० । सुमा. पृ० ९८. ७ । मुर. पृ० १२०. ५ (हितोप०) । सूत्रा. १६८. १० ॥

कुसुमस्तवकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ २५ ॥

कुसुमस्तवरूपस्येति ॥ मनस्विनो धीरस्य कुसुमस्तवकस्येव पुष्पगुच्छकस्येव द्वयी द्विविधा वृत्तिर्वर्तनं हि । द्वैविध्यमेवाह । सर्वस्याशेषस्य लोकस्य जनस्य मूर्ध्नि मस्तके वा वृत्तिर्मवति । यने कानन एव शीर्यते जीर्यते वा । उदात्ताः सर्वलोकोत्कृष्टा भूत्वा तिष्ठन्ति । अथ वा घन एव जीर्यन्ति । न तु मध्यमं पक्षमघमं वा पक्षमा- ॥ अथ जनमध्ये तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ [अत्रुद्धृत्]

१) तु. प्र३. म४. 'त्येव । — २) तु१. ते१. म३-५ द्वे गती तु; सु द्वे गती स्तो; ना१. द्वे गती च; ते२. द्वेषा वृत्तिः, प्र१. द्वे हि वृत्तिः; म१. द्वे गती हि; म२. द्वे हि वृत्ती (द्वयी वृत्तिः) । — ४) प्र.२.३.५. जीर्यते ॥

म. १८४५ (७०८); हितोप० १. १२६ (१०१, १४१); सुमा. ३०८ । शा. २६४ ॥ (मर्तु०) । सु. २०१ (रविगुह्य), ५०९ । सूत्र. ७. २ (मर्तु०) । सुमा. पृ. ७९.४ (मर्तु०) । मुर. पृ. ४८.९ (शार्ङ्गभरस्य) । सूत्रा. १०२.२ । सुभाषितार्णवे २४.४६ । समारम्भे ४३.२२ (मर्तु०) । गद्यमहापुराणे ११०.१३ ॥

सन्त्यन्येऽपि दृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चपा-

स्तान्प्रत्येप विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ

भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ २६ ॥

सन्तीति ॥ सूर्य[र्यो]चन्द्रमोभ्यामन्ये परेऽपि संभाविताः बहुमता दृहस्पति-प्रभृतयो शुचमुष्याः पञ्चपाः मञ्च पङ्का सन्ति विद्यन्ते- । 'संख्यायान्ययासन्नादुराधि-कसंख्याः संख्येये' इति संख्यावाचिनः पदस्य संख्यावाचिना पदेन सह संख्येये- ॥ ३ ये बहुधीहि विधानात्समासः । 'बहुधीहो, संख्येये' इजबहुगणात्' इत्युक्तमा-सान्तः । टित्याट्टिलोपः । विशेषधिक्रमे अतिशयशक्तौ रुचिः प्रीतिर्यस्य तादृशः स एव दृश्यमानो राहुः स्वर्भानुस्तान्संभावितान् दृहस्पतिप्रभृतीन्प्रति उद्दिश्य न वैरायते येन न करोति । 'शब्दवैरकलहे'त्यादिना फयप् । दिनेश्वरः सूर्यः निशाप्राणेश्वर-श्चन्द्रः । तौ भास्वरौ तेजस्विनौ । 'स्येशकासे'त्यादिना वरच् । द्वावेव पर्वणि पक्षान्ते ॥ ग्रसते गिलति । द्वे भ्रातः सोदर्य । पदयावलोक्य । [शीर्षावशेषीकृतः शीर्षमात्रा-

वशिष्टः] (शीर्षावशेषाकृतिः शिरोमात्रावशिष्टाकारो) दानवपतिर्द्वैत्याधिपः इति
राहोर्विशेषणद्वयं मानोन्नतिं च द्योतयितुम् । उदारः क्षीणबलोऽपि कीर्तिकामः
सन्नुदारेष्वेव वैरायते नास्तेष्वित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) प्र४. सन्त्येवात्र । सु२. प्रवृत्तिभिः । ना१. निर्जपास् (प्रान्ते पञ्चपाद् इत्यपि) । — ३) सु.
रा. वे. दिवाकरनिशा° । सु२.३. ना२. आस्करौ । — ४) सु२. ना२. वे२. म४. भ्रान्तः; प्र१.
म१-३.५. प्रीतः (भ्रातः) । प्र४. सोपि (पश्य) । ना१. दैत्यरिपुण (दानवपतिः) । रा. वे. प्र२.३.
म१.२.४.५. शेषाकृतिः ॥

अ. ६८०३ (११५९) । सुभा. पृ. २४९.९९ ॥

बहति भुवनश्रेणीं शेषः कणाफलकस्थितां

कमठपतिना मध्येष्टुं सदा स च धार्यते ।

तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-

दह ह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ २७ ॥

बहतीति ॥ शेषोऽनन्तः कणाफलके स्फुटापट्टे स्थितामभ्युपितां भुवनानां
लोकानां श्रेणीं राज्ञि बहति घटे । कमठपतिना कच्छपनाथेन स च शेषः सदा
सर्वदा मध्येष्टुं पृष्टस्य मध्ये । 'पारे मध्ये पठ्या वा' इति समासः । धार्यते उद्यते ।
पयोधिः समुद्रस्तमपि कमठपतिमनादराङ्गीलया क्रोडाधीनं घराहपरत्तन्त्रं विधत्ते ।
महतामुदात्तानां चरित्रविभूतयो वृत्तमहिमानो निःसीमानो निरवधिकाः । अह ह
अद्भुते । 'अह हेत्यद्भुते स्तौवे' इत्यमरः ॥ [हरिणी]

१) ना१. १-५. रा. प्र५. म४. श्रेणि । म४. ५. फलकस्थिता । — २) वे१. कमरः; म५.
कमल° (कमठ) । सु१. ना२. प्र१. श्रेष्ठः; ना१. 'तोयं' ('ष्टुं') । सु१. ॥ चाप्यवपीयते । — ३) म४.५.
क्रोडाधीनं पयोधिमना° । — ४) ना२. निःसीमास्ताश् ॥

अ. ६०१२ (२७९१) । सुभा. ११५ । सुभा. पृ. ५१. २२९ । मोजमन्थे ३०७ ॥

वरं प्राणच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-

प्रहारैरुद्धच्छद्बहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।

तुषारादेः सूनोरह ह पितरि क्लेशविशे

न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ २८ ॥

परमिति ॥ तुषारादेर्हिमाचलस्य सूनोः पुत्रस्य मैत्राकस्य समवेन गर्पसहितेन
मघयता गोप्रमिता मुक्तस्य प्रदितस्य कुलिशस्य घमस्य प्रहारैर्द्विभिः उद्धच्छतः
उपगतः बहुलस्य भूयिष्ठस्य (गहनस्य विषमस्य) दहनस्यामेरुद्वारादुग्निरणात्

शुक्रभिः दुःसहैः प्रहारैः प्रहरणैर्हनुभिः प्राणत्यागः मरणं चरं मनाकृमियम् । पितरि जनके क्लेशेन दुःखेन विवशे परवशे सति पयसां पत्युरणचस्य पयसि जलेऽर्सा प्रसिद्धः संपातश्च पातस्तु । चस्त्यर्थः । नोचितो न युक्तः । अह ह रोदे । गोत्रमिदं लूनपक्षे हिमाचले महति दुःप्राणेष्वे निमग्ने सति तथाविधं पितरं अगणयित्वैव स्वपक्षरक्षणाय पयोधिपयसि पतनं न चरं मैनाकस्य । अपि तु प्राणत्याग एव चरः । मित्यर्थः ॥ [शिपारिणि]

[ना१. कोशे नाम्नि] १) तु. सु. पञ्चन्देदः; ना३-५. चै. प्र२-५. म१.२. प्राणत्यागः; रा. म३-५. प्राणोच्छेदः । म१-३.५. समदमपवोन्मु । म२. 'कुञ्जिल' ('कुञ्जि') । —२) प्र.४. सद्रच्छेदः; म४. सद्रच्छन् । ना२. प्र.४. म१.३-५. 'बहुल'; ते१. 'गरल'; प्र.३. 'गहन' ('बहुल') । तु. सु. 'रुधिरोगार'; ते१. 'गहनोगार'; प्र.१. म२-४. 'दहनोगारि' । प्र.१. म१-३. ॥ 'रुचिभिः' ('शुक्रभिः') । —४) तु१ (मू.). संयन्ता (संपातः) ॥

म. ५९७२ (२७७४) । सुभा. पृ० २१५.११ ॥

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ २९ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणादचेतनो ज्ञानरहितोऽपि इनकान्तः सूर्यकान्तमणिः ॥ सवितुर्मानोः पादै रदिमभिः चरणैश्च स्पृष्टः क्षुब्धितः सम्प्रज्वलति प्रदीप्यते । तत्-स्मात्कारणात्तेजस्वी प्रभावयान्पुरुषः पुमान्परेणान्येन कृतमाहितां निकृतिं तिरस्कारं कथं केन प्रकारेण सहते क्षमते । न कथंचित्सहते इत्यर्थः । 'तेजः प्रभावे दीप्ती च यले शुक्लेऽर्पा'त्यमरः । ज्ञानरहितोऽपि पादादितः कृष्यतीत्युक्ते किमुत ज्ञानवांस्तेजस्वी च परकृतां पादादितिरूपां निकृतिं सहते इति छायायः । सूर्यकान्तपक्षे ॥ तेजस्वी दीप्तिमानित्यनुसंधेयम् ॥ [आर्या]

१-७) तु२. पादस्पृष्टः; प्र.४. पादस्पर्शः । तु१. प्रज्वलन् । तु३. सवितुरितः; तु२. सविनु-रीनकान्तः; म४. सवितुरिनकान्तः; म५. सवितरि-कान्तः । —३) [तु१.२ कोशयो. 'पुरुष.' इति पदं नाम्नि] । —४) प्र.४. प्रहति-; प्र.५. परकृति-(परहृत-) । तु१. 'निहति'; प्र.२ (मू.). ४. 'निकृति'; म३. 'विहति' । तु२. कथं तु; म३. म१-३.५. कथं तु । ना२. सहतां ॥

म. ५१७३ (२३३६) । सुभा. पृ० ७९.१५ । मुर. पृ० ४९.६ (महं) ॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिपु-गजेपु- ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३० ॥

सिंह इति ॥ शिशुरर्मेकोऽपि सिंहः कण्ठीरवो मदेन दानेन मलिनाः श्यामलाः 'कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि-येषां तेषु गजेषु निपतति । सत्त्ववतां तेजस्विनां इयं ॥ प्रकृतिः स्वभावः । ययो धात्यादि तेजसः सत्त्वस्य हेतुः कारणं न भवति खलु ॥ [आर्या]

१) प्र.५ पतति (निपतति) । —२) प्र. (मू.). गजाना (गजेषु) । —४) रा. वे. प्र.५ तेजसां ॥
नी० घ० ३

भ.७०४० (३२५१); सुभाष. ३१६ । शा. २८३ । सु. ५९३ (श्रीवज्रायुधस्य) ।
सुभा. ४० ७९.१४ । सुर. ४० १७४.३ (४० ४९.२ अर्तु०) । सभातरङ्गे १६.३ (४०.६) ॥

नीतिशतके तृतीयपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

यस्मिंजीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।

बकोऽपि किं न कुरुते हिंसासोदरपूरणम्-॥ १ ॥

[द्र. कोशे. नीति. २४] [भ.५३४८ (२४१९); पञ्चतन्त्रे १.२८ (१०, २३); विक्रमच-
रित्रे ४; हितोपदेशे २.३५ । सुभा. ४० ९८.६ । सूहा. १०२.५ ।]

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदापि संजातम् ।

अवकरनिकरं विकिरति तर्त्तिक कृत[क?]वाकुरिव हंसः ॥ २ ॥

॥ [ना२. कोशे. नीति. ३.११] [भ.५२२० (२३६३); शतकावली ९३ । शा. ८११ । सु. ६९१
(भट्टवासुदेवस्य) । सुभा. ४० २२१.९ (भट्टवासुदेवस्य) । सुर. ४० १८४.११ (रसिकजीवनस्य)]

याचते त्रिचतुरः पयःकर्णाश्चातको जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥ ३ ॥

[ना१. नीति. २८] [सुभा. ४० ४९.१६० 'याचते, चातकः' इति पदद्वयं व्यत्यसं]

॥ अर्थपद्धतिः ॥

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतां

शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदह्यतां वह्निना ।

शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं

येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता अमी ॥३१॥

॥ जातिरिति ॥ जातिः ब्रह्मणत्वादिः रसातलं पातालं यातु गच्छतु । नश्य-
त्वित्यर्थः । गुणानां श्रुतशीलाध्ययनतपःप्रभृतीनां गणः समूहः तस्य रसातलस्य
(तत्र रसातलेऽपि) अधोऽधस्तात् गच्छतां (तात्) व्रजतु । शीलं सत्स्वभावः
शीलतटात् अद्रिप्रदेशात्पततु भ्रश्यतु । अभिजनो घंशो वह्निना रुशानुना संदह्यतां
सम्यग्मसोक्रियताम् । शौर्ये पराक्रम एव वैरिणि रिपी वज्रं दम्भोलिङ्गानु शीघ्रं
निपततु गच्छतु । नः अस्माकं केवलमेक एवार्थो द्रविणमस्तु भवतु । जात्यादि-
प्यादरं विहायार्थमाश्रीकारे कारणमाह । एकेन येनार्थेन विना अमी समस्ता
गुणाः तृणलवप्रायाः यवस(घास)कणकल्पाः । गुणवन्तमपि दरिद्रं लोका नाद्रि-
यन्ते । गुणहीनमप्यर्थयन्तं पुरुषमाद्रियन्ते । तस्मादर्थस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ॥
[शार्ङ्ग-पिरीक्षितम्]

१ तु१. गुणगुणसु; प्र१. गुणगणात् । ना१.३-५. रा.वे. प्र३-५. तनाप्यघो । ना३-५. वे२. प्र२. म४.५. गच्छतात्; प्र५. गच्छतः । —२) म४.५. शैलतटी । प्र४. अभिजना. । —३) प्र४. शौर्य । —४) वे२. द्वेकेनैव (येनैकेन) । प्र१. म३. तृणलघुप्रायाः । तु. ना२. रा. वे. इमे; प्र१. म३. अपि (अगी) ॥

अ. २३८८ (९६५); शतकावली ८१; सुभाष. ६५ । शा. ३३२ (मर्तु°) । सु. ३०७३ । (मायस्य) । सुसु. १२५.९ (मर्तु°) । सुर. ५० ४४.९ (मर्तु°) । सुभा. ५० ६४.१५ (मर्तु°) । समावरके ४१.११ ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

यस्येति ॥ यस्य वित्तं धनमस्ति स नरः कुलीनः सत्कुलप्रसूतः । सः पण्डितः ॥ सुधीः । स श्रुतवान् शास्त्राध्ययनसंपन्नः । गुणज्ञः परगुणवित् । स एव वक्ता यदावदः । स एव दर्शनीयः सुन्दरश्च । सर्वे गुणाः कुलीनत्वपण्डितत्वादयः काञ्चनं सुवर्णमाश्रयन्ति अधितिष्ठन्ति । गुणहीनमपि धनिनं लोकाः कुलीनोऽयं पण्डितोऽयं इत्यादिभिर्व्यहमन्यन्ते । अकिञ्चनं गुणसंपन्नमपि न संभावयन्तीत्यर्थः ॥
[वपजातिः]

४) वे१. प्र१.४. जनाः (गुणाः) । प्र१.४. म१.२. आधयन्ते ॥

अ. ५४१४ (२४४७); विक्रमपरिचरे १५२; सुभाष. ३२; प्रसङ्गाज् १२ । शा. ३३३ (मर्तु°) । सुभा. ५० ६४.९ (मर्तु°) । सुर. ५० ४४.६ (मर्तु°) । सुभाषितार्णवे १४.३ । समावरके ४१.७ ॥

दौर्मन्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
हीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृपिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयाच्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ३३ ॥

दौर्मन्यादिति ॥ मन्त्रो गुप्ति(स)धादः । 'वेदमेदे गुप्तवादे मन्त्र' इत्यमरः । दुष्टो मन्त्रो यस्यासौ दुर्मन्त्रः । तस्य भावो दौर्मन्यम् । तस्मात् नृपतिः राजा विनश्यति विनाशमुच्छति । यतिर्मत्सरी सङ्गाजनसंसर्गाद्धिनश्यति । सुतः पुत्रो लालनात् उपलालनाद्धिनश्यति । उक्तं च ।

“लालनाद्धवो दोषास्ताडनाद्धवो गुणाः ।

तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च ताडयेत् न लालयेत्” ॥ इति ॥

विप्रो ब्राह्मणः अनध्ययनात्साध्यायाध्ययनाभावाद्धिनश्यति । 'वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर' इति स्मृतेः । 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येयो' ज्ञेयश्चेति श्रुतेश्च । 'अधीतियोधाचरणप्रचारणै'रिति श्रीहर्षश्च । कुलं वंशः कुतनयात् दुष्पुत्राद्धिनश्यति । उक्तं च ।

“लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभोगान्तानि वन्धुहृदयानि ।

पिशुनजनामन्तं द्रव्यं दुष्पुत्रान्तानि च कुलानि” इति ॥

- खलस्य दुर्जनस्योपासनात् शीलं सङ्घतं विनश्यति । ‘शीलं स्वभावे सङ्घत्ता’ विल-
मरः । मद्यात्सुरासेवनात् हीर्लज्जा विनश्यति । अनवेक्षणात्पुनः पुनः प्रत्यवेक्षणा-
भावात्कृषिः सख्यं विनश्यति । प्रवासाश्रयात्स्वस्थानादन्यत्र स्थितेः स्नेहो मनःप्रीति-
र्विनश्यति । सहावस्थानाभावात्पुत्रादिषु स्नेहोऽपि नश्यतीत्यर्थः । अप्रणयात्
प्रणयस्य प्रेम्णोऽभावात् । अथ वा प्रणयस्य विस्मयस्याभावान्मैत्री सख्यं विनश्यति ।
प्रणयास्त्वमी ॥ “ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव
पद्विधं मित्रलक्षणम्” । इति ॥ समृद्धिः संपत्तिरनयाप्रीतेरभावाद्धिनश्यति ।
॥ त्यागात् चारणगायकादिभ्यः वित्तस्य वितरणात्प्रमादादवधानाभावाच्च धनं विन-
श्यति ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

३) म२.४. °दनपेक्षणादपि । —४) म३. अनवत्यागार । सु२. त्यागप्रमादाद् ; ना१. त्यागा-
त्प्रमादाद् ; वे२. त्यागप्रमादाद् । [ना२. बोधे ‘स्नेह’ प्रवासाश्रयात् त्यागात्प्रमादाद्धनं इत्यंशो मिथो
व्यत्यस्तौ]

- ॥ म. २९९१ (१२६०); पद्यतन्त्रे. १.१८५ (१३५, १६९); कवितामृ०. ५१; प्रसङ्गाम् १६;
सुभाष. १०० । शा. १५३३ । सु. २९४५ । सुभा. पृ० १७८. १०१० । सु२. पृ० २४०. ९२
(मर्तुं) । सूहा. १८१. ५५ (मर्तुं) ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ३४ ॥

- ॥ दानमिति ॥ दानं पिधानं भोगः सुखानुभवः नाशो राजचौराग्निमूपिका-
दिनिमित्तः इति वित्तस्य धनस्य तिस्रो गतयस्तीष्यपगमनिमित्तानि । यः पुमान्धनी
पात्रेभ्यो न विददाति न वितरति न भुङ्क्ते नानुभवति तस्य पुंसस्त्वृतीया गतिर्धन-
नाशो भवति । तस्माद्धनिको धनं दद्यात् भुङ्जीत । तथा चोक्तम् । “दत्तभुक्तफलं
धनमिति” ॥ “त्यागो गुणो वित्तवतां वित्तत्यागयतां गुणः । परस्परवियुक्तौ तु
॥ वित्तत्यागो विडम्बना ॥ ददध्वमनिशं भुङ्क्ष्व मा भूत कृपणा जनाः । भाग्यक्षयेण
क्षीयन्ते नोपमोनेन संपदः ॥ अदाता पुरुष(रुपण)स्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति ।
दातारं रुपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥ मृत्युः शरीरगतारं संचेतारं वमुंचत ।
जारिणीय दसत्यन्तः स्वपति पुत्रयत्सलम् (लालसम्) ॥ दानपात्रमधमर्णमिदं क-
प्रदि कोटिगुणितं दिवि दायि । साधुरेति मुहूर्तेर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदम-
सीदत् ॥” [भाषा]

१) गु. °गो विनाशम् ; म४. °गो नाशम् । —३) वे२. दध (यो न) । गु१. न हि भुङ्क्ते ।
—४) गु१. भवन्ति ॥

म. २०५० (११३४); पद्यतन्त्रे २.१५९ (१४८); द्विगोप० १.१७२; प्रसङ्गाम्, ७;
विदमपरिच्रे ७२ । सु. ४०८ । शा. ३९० । प्रवग्धविग्रामार्थं ५.२९४ । तन्त्राख्यायिकायां
११० । सु२. पृ० १३.४ (मर्तुं) । सुभा. पृ० १९.१५ । सभाषजिह्व ४२.५ ॥

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो

मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता वालवनिता

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ ३५ ॥

मणिरिति ॥ शाणेन निकपेणोल्लीढो निघृष्टः । तेजित इत्यर्थः । मणिः रत्नम् । हेतिमिरायुर्धदैलितो विदारितः समरविजयी युद्धे विजितवान् । मदेन दानेन क्षीणः कृशः नागः कुञ्जरः । शरदि शरदृतौ आश्यानपुलिना ईषदार्द्रसैकता सरित्तः रद्विणी । कलाशेषः षोडशमागावशिष्टश्चन्द्रः सुधांशुः । अमरोपभुक्तावशिष्टत्वात् । सुरतेन ध्यवायेन मृदिता मर्दिता । वालवनिता यौवनोन्मुखी । अर्थिषु याचकेषु गलितधिमया गतसंपदो नराश्च तनिम्ना काश्येन शोभन्ते राजन्ते ॥ [विपरिणी]

१) तु. नार. हेतिनिहतो । — २) तु १. नार. सरितः स्थान-; सु. सरितः स्थान- ना १. सरिदा- स्थान-; प्र ५. सरितः स्थान- । तु १. सु. नार. पुलिनाः । — ३) प्र १. म. ० मृदिता । य (टीपा). जारवनिता । — ४) तु २. तनिम्ना । ना १. म १. ३. नृपा ; सु (मू). प्र ४. जनाः ; वे २. नृपाः (नराः) ॥

म. ४६५७ (२०८७); सुभाष. ३०३ । शा. १५२९ (मर्तुं) । सु. ३४५७ । सुभा. ४० १७७, ९८३ । सुहा. १७०. १२ (मर्तुं) । कुवलयानन्दे । अभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोकदीपाया । ॥ पुष्पराजस्य धान्यपदीयटीकायां २. ८९ ॥

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये

स पश्चात्संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम् ।

अतश्चानेकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-

मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ३६ ॥

परिक्षीण इति ॥ परिक्षीणो निःस्वः कोऽपि पुरुषो यवानां सितशूकानां धान्य- विशेषाणां प्रसृतये प्रसृतिपरिमितेभ्यो यवेभ्यः स्पृहयति । यवान्काङ्क्षतीत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । स एव परिक्षीणः पश्चादुत्तरकाले संपूर्णः समप्रविभयो भूत्वा [धरित्रीं] धरणिमपि तृणसमां यवसतुल्यां कलयति मन्यते । कलिः कामधेनुः । अतः कारणादवस्थावशात् अर्थेषु यवादेषु विषये गुरु- लघुतया स्थूलाल्पभावेन अनेकान्ता अनियता सती धनिनामाढ्यानां वस्तूनि धनानि प्रथयति गुरुकरोति संकोचयति लघूकरोति च । अनेकान्तशब्दो नियत- पुंलिङ्गः । तस्मादवस्थाविशेषणत्वेऽपि पुंलिङ्ग एव । यथा माघः 'तेजः क्षमा दानै- कान्तः कालश्च मदीपते' इति । परिक्षीणावस्थायां यवानां प्रसृतिरिति [रपि] स्पृहणीया भवति । संपन्नावस्थायां धरित्र्यपि तृणायते ॥ [विपरिणी]

१) ना १. प्रसृतिश्च (प्रसृतये) । — २) म ५. सपूर्णं । सु. नार. गणयति । — ३) तु १. हे. ० धानैकान्तं ; तु २. ० धानैकान्त्यात् ; ना १. ० धानैकान्तर् ; प्र ५. ० धानैकान्तो । — ४) ना १. प्रथयति ॥

म. ३९५५ (१७१३); सुभाष. ३०३ । सुभा. पृ० ६५.१५ ॥

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाद्य वत्समिव लोकमिमं पुपाण ।

तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे

नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ३७ ॥

राजश्रिति ॥ हे राजन् भूय एनामिमां क्षितिं धरणीमेव धेनुं नवप्रसूतिकाम ।
'धेनुः स्यान्नवसूतिके'त्यमरः । धिनोति प्रीणातीति क्षितिरपि धेनुः । यदि दुधुक्षसि
क्षित्युत्पन्नमर्थमुपादातुमिच्छसीत्यर्थः । तेन कारणेनाद्येदानीं शकृत्करिमिधेमं लोकं
जनं पुपाण पोषय । वत्से विद्यमानं एव धेनुः प्रचुरतरं क्षीरं दधाति । अविद्यमान-
११ घत्सा तु श्रुप्यति । एवमेव क्षितिरपि विद्यमानजना प्रचुरतरधनोत्पादय(द्धार)-
समर्था भवति । अविद्यमानजना तु निष्कमात्रमपि नोत्पादयति । तस्मिंल्लोके
सम्यक् शास्त्रोक्तमार्गेणानिशं सर्वदा परिपोष्यमाणे वर्धमाने भूमिः नानाफलं(ला)
धनधान्यादिकं(दिफला सती) कल्पलता कल्पवल्लीव फलति पच्यते [निष्पा-
दयति] ॥ [वसन्ततिलका]

११ १) सु. ना१.२. प्र२.४. श्वेतां (श्वेतां) । — २) तु. सु. ना२-५. रा. ते१. लोकमनुं । — ३)
तु. सु. ना३.४. तस्मिंस्तु । ना१.३. रा. ते. प्र५. म१.२.४. परिपुष्य; सु (नृ). ना४.५. परि-
तोष्य । — ४) तु. सु. नानाफलैः; प्र२. नानाफला ॥

म. ५७४० (२६०२) । सुभा. पृ० १५२.४०५ । सुभा. पृ० १२२.९ (सभाषात्रे) ॥

सत्यानृता च परुषा प्रियंवादिनी च.

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च

वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ३८ ॥

सत्येति ॥ नृपाणां नीतिर्नयः वाराङ्गना गणिकेय कचित्सत्या यथार्था च कचि-
त्परुषा निष्ठुरा च कचित्प्रियवादिनी मधुरभाषिणी च कचिद्दिक्षा हननशीला च ।
११ 'नमिकम्पी'त्यादिना रः । कचिद्दयालुः कृपावती । 'स्मृद्दिप्रदी'त्यादिना आलुप् ।
कचिदर्थपरा धनपरायणा च । कचिद्वदान्या यदुपदा च । कचित्प्रित्यव्यया . अविट-
तायांपगमा च । 'अर्थस्यापगमो व्यय' इत्यमरः । कचित्प्रचुरनित्यधनागमा प्राज्या-
नयरतार्थप्रयेशा च अनेकरूपा यदुपकारा भवति ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु१. प्र२ (नृ). पुरा- । रा१. प्रियभाषिणी, प्र१. म३. प्रियवादिना । — ३) प्र३
१ (नृ). नित्यव्यया, म३. नित्यव्यया । म३. 'रित्यपगमा' ॥

म. ६७३९ (३१३२); पञ्चतन्त्रे १.४७३ (४२५); हितोपदेशे २.१७४ (१६६, १८२); प्रसङ्गाम् ७ । तन्त्रालयाधिकायां १.१८५ । सुमा. ४० १५२.४०४ । सुत. ४० १२२.१० (हितोप०) ॥

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।

येषामेते पद्भुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ३९ ॥

आहेति ॥ आद्या ज्ञासनं कीर्तिर्यशः ब्राह्मणानां विद्याणां पालनं रक्षणं गृह-
क्षेत्रधनधान्यादिदानेन चोरादिभयनिवारणेन च । यदुक्तं योगीश्वरेण । 'भोगांश्च
व्याद्विभेभ्यो (दीयते द्रव्यं?) प्रजाभ्यश्चामयं सदा' इति । दानं त्रिविधेष्वपि
पात्रेषु विचार्यमाणम् । भोगः अनिषिद्धसुखानुभवः । (चित्तस्य संरक्षणम् । अलब्ध-
मिह धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् । पालितं यथेष्टमिदं बुद्धिं पात्रेषु निक्षिपेत् ।
इति ॥) मित्रसंरक्षणमिति पाठे मित्राणां सुहृदां संरक्षणं सम्यक्परिपालनम् ।
एते कथिताः पद्भुणा (प(स)द्भुणा) येषां न प्रवृत्ताः न प्रसृताः तेषां पार्थिवो-
पाश्रयेण { पार्थिवेति संयुज्यन्तं मित्रं पदम् । रा० } कोऽर्थः किं प्रयोजनं न किञ्चि-
त्प्रयोजनमित्यर्थः । पार्थिवोपाश्रयेणेत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः ॥ [शालिनी]

१) तु. सज्जनार्ता (ब्राह्मणानां) । — २) प्र३. भोगो मित्रः पुण्यसंर० । प्र४. नित्यसंर० ।
ना १. मित्रसंतर्गं । — ३) वे २. प्र३ (मू). म३.४. एषां । तु. संप्रवृत्ताः; म१.२. ४ न प्रविद्धाः
(न प्रवृत्ताः) ॥

म. ८७६ (३१८); क्षतकावली ९०० । सु. ३२२९ । सुमा. ४० १५२. ३९४ ।
सुत. ४० १२२.११ (मन्त्र०) ॥

यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं

तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ च नातोऽधिकम् ।

तद्धीरो भव विचित्रत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिघावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४० ॥

यदिति ॥ चात्रा विश्वसृजा निजे स्वके भालपट्टे ललाटफलके स्तोकमर्थं
महत्प्रभृतं वा यद्धनं द्रविणं लिखितं अस्थनावद्धनमिति वर्णः विन्यस्तं तद्धनं नित- ॥
रामत्यर्थं मरुस्थले धन्यभूषदेशोऽपि प्राप्नोति लभते । मेरौ हेमाद्रावपि अस्माद्-
धिकमतिरिक्तं न लभते । [तत्] तस्मात्कारणात् हे लोक धीरो धैर्यवान्मय ।
विचित्रत्सु धनिकेषु कृपणां दीनां वृत्तिं वर्त्तनं वृथा व्यर्थमेव मा कृथाः मा विदूषाः ।
अमुमेवार्थमुदाहरणमुत्प्रेन स्फुटयति । घटः कलशः कूपेऽन्यापि पयोनिधौ
पारावारोऽपि तुल्यं समप्रमाणं जलं गृह्णात्यादत्ते । पश्यावलोकय । यदि घटः कूपे
यावज्जलं गृह्णाति ततो द्विगुणं वा जलं पयोनिधौ गृह्णाति येनैव लोकां धनिकं
याचमानो निजललाटलिखितादप्यधिकं लभते । — — — — —
[शार्दूलविरहितम्]

[ना१. नी. ८९] १) रा१. प्र१-४. म - फल - (-माल -) । ना५. महदा फलं; म३. महद्यदनं ।
—२) प्र१. म. नियतं (नितरा) । सु. मेरौ न चातो ॥

म. ५२६७ (२३८६) । सुभा. पृ० ९३.९९ । सुर. पृ० ७१.९ (सभातरङ्गे) ॥

नीतिशतके चतुर्थपद्धतौ अधिकः ।

अर्था हसन्त्युचितदानविहीनचित्तं
भूमिर्नरं च मम भूमिरिति ब्रुवाणम् ।
जारा हसन्ति तनयानुपलालयन्तं
मृत्युर्हसत्यवनिपं रणरङ्गभीरुम् ॥

[ना१. नीति. ४०] [सुभा. पृ० १७६.९५६; सुर. पृ० २२६.५४ (स्फुटश्लोके)]

॥ दुर्जनपद्धतिः ॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोपिति च स्पृहा ।

सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥

अकरुणत्वमिति ॥ अकरुणत्वं कृपांराहित्यं अकारणविग्रहः निहेतुकफोपः
परेषामन्येषां धने वित्ते परयोपिति अन्यस्त्रियां च स्पृहा इच्छा । सुजनेषु साधुषु
॥ बन्धुजनेषु धान्धेषु असहिष्णुता ईर्ष्यात्तुल्यमितीदं सर्वं दुरात्मनां दुर्जनानां
प्रकृत्या स्वभावेनैव सिद्धं निष्पन्नम् । दुरात्मनामेतेषु दुर्गुणेषु अभ्यासमन्तरेणैव
प्रापीष्यमित्यर्थः ॥ [हतविलम्बितम्]

[१९९४ सन. वत्सरे पंगलूर वैद्येश्वरमुद्रणालये मागरीङ्गणशास्त्रिप्रशसिते शतकत्रयपुस्तके
गोस्ति] १) म२ (मू.) 'कारणच' । ना२. 'निग्रहः' — २) ना२ परधनापद्धतिः परयोपितः । — ३)

॥ म४. म५. सज्जन — ॥

म. १ (१), संस्कृतपाठ १२ । सुभा. पृ० ५९.२१७ । सुर. पृ० २६.५३ (भट्टं) ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालंकृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ४२ ॥

दुर्जन इति ॥ दुर्जनो दुष्टः विद्याया येदशास्त्रोदितविद्यया अलंकृतोऽपि भूषि-
तोऽपि सन् । विद्यायुतधेदित्यर्थः । परिहर्तव्यः परिहर्तुं योग्यः । तत्र दृष्टान्तमाह ।
मणिना रत्नेन भूषितः परिष्कृतः अस्मात्सर्पः आसीदियः भयंकरः भीतिदायी न
हि न भयति किम् । सर्पः भयंकर एवेत्यर्थः । सपेया विद्वानपि दुर्जनः परिहर्तव्य
एवेति तात्पर्यम् ॥ [अनुष्टुप]

२) पृ३ अमर (मन्) ॥

म. २८५० (११८३); चाणक्य २५ (द्वि. ३१४); राजतरङ्गिण्यां १.३२४; संस्कृतपाठो ५५; हितोपदेशे १.७५ (९०); सुभाष. ८९. (३०६) । शा. ३५४ (चाणक्यस्य) । सु. ३५५ (वाल्मीकेः) । सुर. ४० २२.१ (स्फुटश्लोके) । सुभा. ४० ५५.७० (चाणक्यस्य) । सूहा. ३२. २४ (सरस्वतीकण्ठाभरणे) । सुभाषितार्णवे २७.५१ । समातरङ्गे ३.३० ॥

जाड्यं हीमतिं गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

तेजस्विन्यवल्लसता मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ ४३ ॥

जाड्यमिति ॥ हीमतिं लज्जावति जाड्यं जडत्वं गण्यते गृह्यते । व्रतेषु नियमेषु रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्दम्भः कपटादोषो गण्यते । शुचौ शुद्धपुरुषे कैतवं धूर्तता गण्यते । शूरे विक्रमयति निर्घृणता निर्दयत्वं गण्यते । मुनौ मनमशीले (क्रजौ अजिह्वे) विमतिता मतिहीनत्वं गण्यते । प्रियालापिनि प्रियभाषिणि दैन्यं दीनता गण्यते । तेजस्विनि मानोघ्रते अवल्लसता गर्विता गण्यते । वक्तुरि वदावधे मुखरता दुर्मुखत्वं गण्यते । स्थिरे प्रियव्यकारिणि अशक्तिः शक्तेरभायो गण्यते । तस् तस्मात्कारणात् गुणिनां गुणयतां यो गुणो दुर्जनैः नाङ्कितः न दूषितः स गुणः को नाम भवेत् । न ॥ कोऽपीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

[दु. नीति. ८०] १) ना. ३.५ रा. ते. प्र४. व्रतशुचौ; म४.५. व्रतपरे । ना१. प्र१.४. म. दम्भः । वै२. कुचौ (शुचौ) । —२) दु. [आ]र्जवे; ना२. कृजे; ना५. गुरौ; प्र२ (दी). ३. म४.५ क्रजौ; प्र४. मतौ (मुनौ) । दु. कुमतिता । —३) दु१. वक्तिर्मशक्तिः; दु२. ना१. रा. प्र४.५. म१-४. वक्तव्यशक्तिः । प्र४. स्थितौ (स्थिरे) । —४) दु२. तत्कर्मानुगुणो । प्र३ (म). गुणोभवत्; प्र४. गुणी भवेत्; म३. भवेद्गुणः । दु१. ना१.३-५. री. ते. प्र२.३.५. स गुणिनां । ना१. म२. दुर्जनेनाङ्कितः; म१. म१.३ दुर्जनानां मतः; प्र४. दुर्जनेनाङ्कितः; म४.५. दुर्जनानां गुणः ॥

म. २३७५ (९५४); शतकावली ८०; सुभाष. ३०६ । सु. ४६४ (भट्ट°) । सुभा. ४० ३१. २६३ (भट्ट°) । समु. ८.३४ । सुर. ४० २६.५४ (समातरङ्गे) ॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

सौजन्यं यदि किं निजैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

सद्भिद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ४४ ॥

लोभ इति ॥ लोभो धनप्रेमा यद्यस्ति विद्यते तदानीमगुणेनावगुणेन किम् । लुब्धस्य सर्वे गुणा नष्टकल्पा भवन्ति । उक्तं च व्यासेन ।

“रथस्यान्धरणिस्थोऽपि पार्थः सर्वघनुर्धरान् ।

एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव” ॥ इति ॥

पिशुनतासूचकत्वं यद्यस्ति तदानीं पातकैः ब्रह्महत्यादिभिः किम् । पिशुनतैव ब्रह्महत्यादिपातककल्पेत्यर्थः । सत्यमवितथं वचः. यद्यस्ति तदानीं तपसा कृच्छ्र-
 १ चान्द्रायणादिना किम् । यस्मात्सत्यमेव तपः । शुचि शुद्धिमन्मनश्चित्तं यद्यस्ति तदानीं तीर्थेन प्रयागादिना किम् । यस्यास्ति चित्तशुद्धिस्तस्य सर्वाणि तीर्थानि सन्ति । यस्मात्तीर्थानां पापस्पर्शपरिहारः फलं सुकृतं च तदुभयमपि शुद्धचित्त-
 १० स्यास्ति तस्मात्तीर्थम[न]र्थमित्यर्थः । सौजन्यं सुजनता यद्यस्ति तर्हि निजैः वान्धवैः किम् । यः सुजनस्तस्य सर्वेऽपि वान्धवा भवन्तीत्यर्थः । स्वस्यात्मनो महिमा वित्ता-
 १० दिना सर्वोत्कर्षः यद्यस्ति तदानीं मण्डनैराभरणैः किम् । वि(चि)त्ताद्युत्कर्षा यवा-
 भरणमित्यर्थः । सती समीचीना विद्या वेदशास्त्रादिर्यद्यस्ति तदानीमर्थः किम् । यो विद्वांस्तं सर्वेऽपि वित्तैः पूजयन्तीत्यर्थः । अपयशो दुष्कीर्तिर्यद्यस्ति तदानीं मृत्युना मरणेन किम् । अपयश एव मृत्युरित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितं]

१) प्र१. चेत्युत्प्रेने । —२) ना२. तीर्थेन किं । —३) ना१. ०त्वं स्वजनेन किं पुनहिमा ।

११ ना२. प्र१. म१.२. जनैः सु०, सु (सुदीपा निजैः स्व-) म४.५. गुणैः स्व-; ना५. गुणैः सु०; रा. बलेन; ते१. जनेन; ते२. निजैः सु०, प्र२ (मू). चनेः स्व०; प्र४.५. जनैः स्व०, म३. धनैः सु० (निजैः स्व०) । —४) दु१. यद्यस्तु ॥

भ. ५८८१ (२६८६); पद्मे ६ (हि. ५); काव्यकल्प० ६, काव्यसं० ३; नीतिसं० २६;

प्रसङ्गाभ० १०; सुभाष. २२१ । वा. १५५३ । मुर. पृ० २४०.९३ (भर्तु) । सुभा. पृ० १७८.

११ १०१५ (भमरकल्प) । चाणक्यनीतिदर्पणे १७.४ । सुभाषितार्णवे २७.४४ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४५ ॥

११ शशीति ॥ दिवसे वासरे धूसर ईषत्पाण्डुः शशी चन्द्रः । गलितयौवना व्यप-
 गततारुण्या कामिनी वामलोचना । विगतानि गतानि वारिजानि कमलानि यस्मा-
 त्तादृशं सरः कासारः । स्वाकृतेः सुन्दराकारस्य पुरुषस्यानक्षरं अक्षरशून्यं योग्य-
 तारहितमित्यर्थः । मुखं वदन्तम् । धनपरायणो वित्तपरस्तत्रः प्रभुः परिवृढः ।
 सतता अविच्छिन्ना दुर्गतिद्वारिभ्यः यस्य स तादृशः सज्जनः साधुः । नृपस्य राज्ञोऽ-
 ११ ङ्गणगतः अङ्गणं प्राप्तः खलः कर्णेजपश्च । तानि सप्त मे मम मनसि हृदये शल्यानि शङ्खधः । शोकहेतुत्वादेतेषां शल्य[त्व]मित्यर्थः ॥ [पृथ्वी]

[ना३. प्र२.३ ५ कोशेषु अस्मिन् श्लोके ‘गलितयौवना कामिनी’ इति द्वितीयपादे, ‘मुखमन-
 क्षरं स्वाकृते.’ इति तृतीयपादे ‘सततदुर्गतिः सज्जन’ इति प्रथमपादे च इति स्थलविपरिणामः] । —३)
 दु. मुर.३. ना२.४. प्र२. ०दुर्गत. । —४) प्र. नृपाङ्गणं । प्र१. भ३. शल्या इमे ॥

म. ६४३४ (२९७३); अष्टाशे ७ (हे. ५० ८); सुभाष. ३०३ । शा. १५३० (मर्तु°) । सु. ३४५८ (महृदेः) । सुर. ५० २४०. ९४ (मर्तु°) । सुभा. ५० १०७. ९९१ । सक. (५० ३०२) ५.३६.५ (सिल्लणस) । सहा. १८१. ५९ (मर्तु°) । काव्यप्रकाशे १०. ५०९ । अलंकारसर्वस्वे (का० ३५; ५० २०४) । काव्यप्रदीपे (का० २४. ५० ४२८) । अलंकारमहोदधौ ९१४ (मर्तु°) । उदाहरणचन्द्रिकायां । साहित्यदर्पणे १०. ५० ६६७ । चन्द्रालोक-टी-५. ९७ । हेम- । चन्द्रकाव्यानुशासने ६ (का० ७१; ५० २. ८५) ॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूमुजाम् ।

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ४६ ॥

नेति ॥ चण्डकोपानां प्रहृष्टकोपानां (प्रकर्षरोषाणां) भूमुजां नृपाणां आत्मीयो स्वकीयो नाम कश्चित्कोऽपि नास्ति । असिन्नर्थे दृष्टान्तमाह । पावको ॥ दहनो जुह्वानं आज्यचर्यादिकं ददतमपि होतारमृत्विजं (मन्त्रं ?) स्पृष्टः सन्दहति मसीकरोति ॥ [अनुष्टुप]

१) प्र२ (मृ.). कश्चिच्च° । —२) ना५. °मीयोऽन्यो न । ना२. भूमुजा । —३) प्र२ (मृ.). होतारमपि । वृ. जुह्वन्तमपि होतारं । सु (टीण). जुह्वन्तः; म४. जुह्वामि-॥

म. ३१८४ (१३४३) । शा. १३७६ (मर्तु°) । सु. २७९९ (पञ्चतन्त्रे) । सुर. ५० ॥ १२३. १२ (मर्तु°) । सुभा. ५० १४३. १३० । सहा. ५९. १ (बृहन्नवेवस्य) ॥

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा

धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन्दूरतोऽप्यप्रगल्भः ।

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ४७ ॥

मौनादिति ॥ मौनादभाषणात् मूकोऽवागमयति । प्रवचने बहुभाषणे पटुः पेशलश्चेत् [वाचको बहुभाषी] (वातिको वातव्याप्यभिहतो वा) जल्पको {=रा. अर्त्सबद्धप्रलापी} वाचाटो वा भवति । पार्श्वे निकटे वसन्वर्तमानो धृष्टो (ष्णो) धृष्णुर्भवति । दूरतो दवीयसि देशे वर्तमानश्चेदप्रगल्भोऽधृष्टो भवति । क्षान्त्या सहिष्णुतया युक्तश्चेत् भीरुस्तो भवति । यद्यथ वा न सहते न क्षमते तदानीं ॥ नाभिजातः अयुधः प्रायशः प्रायेण भवति । अकुलजो वा भवति । 'अभिजातस्तु कुलजे बुधे' इत्युभयप्राप्यमरः । तस्मात्कारणात्सेवारूपो धर्मः परममत्यन्तं गहनः प्रवेष्टुमशक्यो योगिनां सर्वज्ञानामप्यगम्यो ज्ञातुमशक्यो भवति । यस्मान्मौनप्रवचनादिषु सर्वेष्ववगुणत्वमेव कल्पयन्ति लोकाः । तस्माज्ज्ञातुमशक्यः ॥ [मन्दाक्रान्ता]

१) वृ. सु. चाटुलो; ना१.३.४. वादघो; प्र२.३.५. वातिको (वाचको) । —२) ना.३.४. ॥ प्र२. धृष्णुः; प्र३. धृष्णः; ते२. दृष्टः; म२. दृष्टः । सु. प्र१. म१-३. वयति (भवति) । सु. च ॥

ना१. प्र१. म१-३. च तथा; प्र४. निवसन् । सु. दूरतथाप्रमादी; ना२. °तथाप्रगल्भः; म४. °तोऽस्यप्रगल्भः; म५. °गोऽप्यप्रगल्भः । —३) ते२. नाभिजाने ॥

भ. ४९८७ (२२५७); हितोप० २.२६ (२५); सुभाष. ३०८; पञ्चतन्त्रे १.३८५ । सुभा. पृ० ९७.१५ । सुर. पृ० १०९.११ (भर्तृ०) । सक. ५.४२. १ (पृ० ३०५) ॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विपोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ४८ ॥

उद्भासितेति ॥ उद्भासिताः प्रकाशिता अखिलाः सर्वे खला दुर्जना येन स
" तथाविधः । तस्य विशृङ्खलस्य खलछन्दयतिनः । प्राक्पूर्वं जाता इदानीं विस्मृता
अनन्तर्गता निजा स्वकीया अधमस्य नीचस्य कर्मैव वृत्तिर्वर्तनं येन तादृशस्य ।
दैवादवाप्तविभवस्य प्राप्तसंपदो गुणद्विपोऽस्य लोकेतरसदृशस्य नीचस्य
पामरस्य गोचरगतैः विषयप्राप्तैः कैलोकैः सुखं यथा भवति तथा आस्यते स्वीयते ।
न कैश्चिदपि सुखेन स्वीयते इत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

॥ १) प्र१. म३. °खलस्य (°खलस्य) । म४. विवृम्भितस्य । —२) ना१. रा. (टीपा). प्रागेव;
ना ३.४. प्रोद्गाय-; ते१. रा. प्र५. प्रोद्गाय-; म४.५. प्राग्जाति-(प्राग्जात-) । सु. रा (टीपा) ते१.
-विस्मृत-; ना१. प्र५. -विस्मृति-(विस्मृत-) । प्र५.-निजाखिल- । —३) सु१. गुणद्विषस्य; ना१. गुणि-
द्विपोस्य; ते१. गुणाद्विपोऽस्य; म४. गुणद्विषस्य । —४) सु. प्र१. °माप्स्यते कैः ॥

भ. १२४१ (४९९) । सु. ४४४ । सुभा. पृ० १०.२३८ । सुर. पृ० २७.५५
" (कवयती) ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिसती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ४९ ॥

आरम्भगुर्वीति ॥ खलानां दुर्जनानां सज्जनानां साधूनां च मैत्री सख्यं क्रमेण
दिनस्य चासरस्य पूर्वार्धे प्रथमखण्डे परार्धे द्वितीयखण्डे च भिन्ना विसदृशी । उभ-
" यत्रार्धशब्दो नपुंसकलिङ्गः समेऽंशे वर्तते । 'अर्धं समेऽंशके' इत्यमरः । छायेव अना-
तप इव । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपे' इत्यमरः । पूर्वार्धेभिन्ना छाया
खलमैत्र्या उपमानम् । परार्धेभिन्ना छाया सज्जनमैत्र्याः । उपमानोपमेयसाम्यमाह ।
पूर्वार्धेभिन्ना छाया खलमैत्री च आरम्भे प्रक्रमे गुर्वी अधिका तथा क्रमेण क्षयिणी
हासयती । परार्धेभिन्ना छाया सज्जनमैत्री च पुरा प्रथमं लघ्वी अल्पा पश्चादनन्तरं
" वृद्धिमत्युपचययती चेति ॥ [उपजातिः]

१) सु. प्रारम्भ-१ तु. ना१. प्र१. म३. सयणी । —२) ना४. ५. लवीं पुरे-; लयूः पुर । सु१. वृद्धिमतीव; ना१. वृद्धिमयी च; ना३. रा. प्र१. ५. म१. ३. वृद्धिमुपैति । —३) प्र२(म). चीनस्य; म५. इनस्य । ना१. °माणा (°मित्रा) । —४) प्र४. छायेव । तु१. ना१. प्र२. ४. ५. खल (खल-) ॥

म. १००४ (३८२); पञ्चवधे २. ३८; सुमाप. ६२ । सुमा. पृ० १०२. ८२६ । सक. ५. ३०. ५ (पृ० ३०३, वाचस्पतेः) । समावरणं ३. ३८ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणमेव वैरिणो जगति ॥ ५० ॥

सूत्रेति ॥ मृगादीनां कृष्णसारादीनां मीनानां मत्स्यादीनां सज्जनानां साधूनां तृणेन यवक्षेन जलेनोदकेन संतोषेण तृष्णापरित्यागेन विहिता कृता वृत्तिर्जीविनं यैस्तैषाम् । मृगास्तृणेन विहितवृत्तयः मीनाः खलिलेन सज्जनाः संतोषेणेति क्रमः । मृगाणां लुब्धकाः मीनानां धीवराः सज्जनानां पिशुनाः अकारणशत्रवः । मृगैर्लुब्धकानामपराधः कोऽपि न कृतः । तथा मीनैर्धीवरार्षां सज्जनैः पिशुनानामपि । एते निष्कारणवैरिणस्तत्र इत्यर्थः ॥ [आर्या]

२) वे२. °निहीन° (°विहित°) । —३) तु२. रा१. प्र३. ४. म१-४. °पिशुनानां । —४) तु. ना३. ३. ५. निष्कारणवैरिणो । प्र४. भवन्ति (जगति) ॥

म. ४९३१ (२२३४); सुमाप. ३०७ । सु. ४२२ (मर्तु°) । सूकावस्थाम् । सु२. पृ० २७. ५६ (मर्तु°) । सुमा. पृ० ५७. १३६ (मर्तु°) । वाग्मदस्य कात्यायनामने ३ (का० ४३. पृ० ४१) । मर्तकारकौस्तुभे (का० ६९. पृ० ३१७) । सुमापितार्णवे २६. ६० ॥

नीतिशतके पञ्चमपद्धतौ अधिकश्लोकः ।

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।

मन्त्रोपधिवशात्सर्पः खलः केनोपशाम्यते ॥

[तु. नीति. ४४] [म. ६८९९ (३१९७) ; चाणक्यनीतिदर्पणे कविः कोटोपु २६ । सु२. पृ० ३२. १० (शाङ्ग°) । सुमा. पृ० ५४. ३३ । सुमापितार्णवे २७. २७ । समावरणं ३. ३१]

॥ सुजनपद्धतिः ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्वयम् ।

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुन्धिः मन्त्रे

रेते येषु वसन्ति निर्मलगुणान्नेभ्यो मद्भक्ष्यं नमः ॥ २९

वाञ्छेति ॥ सज्जनसंगमे (तौ) विद्वत्संसर्गे वाञ्छा स्पृहा । परेषामन्येषां गुणे प्रथयादौ प्रीतिः प्रमोदः । गुरौ जनकदेशिकादौ नम्रता प्रह्वीभावः । विद्यायां शास्त्रादौ व्यसनमास्था । स्वयोपिति आत्मपद्व्यामेव रतिः अभिलाषः । लोकापवादात् जननिन्दायाः सकाशात् भयं साध्वसम् । शूलिनि शंकरे भक्तिः तात्पर्यम् ।
५ आत्मनः स्वस्य दमने अहंकारेभ्यो निवर्तने शक्तिर्वलम् । खलैर्दुर्जनैः सह संसर्गस्य सङ्गस्य मुक्तिस्त्यागः । एते नच निर्मलाः परिशुद्धा गुणा येषु पुरुषेषु वसन्ति तिष्ठन्ति तेभ्यो महद्भ्यो (नरेभ्यो) नमः । एवंविधगुणविशिष्टाः सर्वजनवन्द्या इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) ना१. ३-५. रा. ते. अ२. ३. 'संगतौ' । — ३) ना५. म. चक्रिणि (शूलिनि) । उ. घ. ॥ ना१. २. म२. खले; ना३. अ३. ४. खलेषु । — ४) उ. ना१. छेते येषु वसन्ति; घ. छेते यत्र वसन्ति; म. येष्वेते निवसन्ति । रा (टीपा). तैरेव भूर्भुविता; म२. तेष्वेव लोकस्थितिः (तेभ्यो महद्भ्यो नमः) । उ. ना२. म१. ३-५. नरेभ्यो (महद्भ्यो) ॥

म. ६०३१ (२७७३); सप्तखे १ (हे. ५); काव्यकल्पः; काव्यसः; सुभाष. १५९ (३०९); प्रसङ्गाभ ८ । सु. २९४४ । सुभा. पृ० ५३. २५९ । सुर. पृ० १८. ७१ (मर्तुं) ।
॥ महानाटके ३. ३७ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ५२ ॥

२० विपदीति ॥ विपदि आपदि सत्यां धैर्यं धीरत्वम् । अथ अनन्तरं अभ्युदये संपदि सत्यां क्षमा । सदसि सभायां वाग्विषये पटुता पेशलत्वम् । युधि समरे विक्रमः अतिशक्तिः । यशसि कीर्तौ अभिरतिः प्रीतिः । श्रुतौ शास्त्रादिश्रवणे व्यसनमास्था । इदं पद्धिं महात्मनां महतां प्रकृतिसिद्धं स्वभावसिद्धं हि ॥ [इतः विलम्बितम्]

२१ ३) उ. सु१. ना२. चाभिरतिर्व्य० ॥

म. ६१४० (२८१५); हितोपदेशे १. २८ (३२); सुभाष. ६१; संस्कृतपाठ ६१ । शा. २०९ (मर्तुं) । सु. २६७ (मण्डकस्य) । सुमु. ६. २३ (मर्तुमण्डकस्य) । सुभा. पृ० ५०. १८८ (मर्तुं) । सुर. पृ० १७. ६२ (मर्तुं) । सहा. १६८. ३० (मर्तुं) । सुभाषिताण्ये २४. ९७ ॥

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता

मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।

हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयो-

र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ५३ ॥

कर इति ॥ करे हस्ते श्लाघ्यः प्रशस्तस्त्यागो वितरणम् । शिरसि मूर्ध्नि गुरोः
पित्रादेः पादयोश्चरणयोः प्रणयिता प्रेमा । मुखे वदने सत्या तथा वाणी वाक् ।
भुजयोर्बाहोर्विजयि जयशीलं अनुलम्बनपमं वीर्यं बलम् । हृदि हृदये स्वच्छा
निर्मला वृत्तिर्वर्तनम् । श्रवणयोः श्रोत्रयोरधिगतमाकर्णितं श्रुतं शास्त्रं च । इतीदं
प्रकृतिमहतां स्वभावत एवोदाराणामैश्वर्येण विभवेन विनापि मण्डनमलंकारः ।
ऐश्वर्यवतां तु कटककुण्डलादि विभूषणम् ॥ [शिखरिणी]

१) ना१. स्थापस्त्वायः । ना५. 'प्रवन्ताः; प्र१. म२.३ 'प्रवन्तिताः; प्र४. 'प्रवन्नं' (इत्यपि);
म४.५. 'प्रवन्मता' ('प्रवन्तिता') । —२) गुर. विजय-; ना१. जयति (विजयि) । —३) गुर.
ना२. स्वस्या (स्वच्छा) ॥

म. १५४३ (१०१); सुमा. ५६ (३१५) । सुमा. ५० ५२.२४० । गुर. ५० १८. ॥
७२ (म००) ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं

काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकयामूकभावः परेषाम् ।

तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा

सामान्यं सर्वशालेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥ ५४ ॥ ॥

प्राणघातादिति ॥ प्राणा अस्यः तेषामाघातात् प्राणिघादित्यर्थः । निवृत्ति-
र्यमुक्तता । परेषामन्येषां धनस्य वित्तस्य हरणे चौर्यादिना बलात्कारेण वा ग्रहणे
संयमो निवृत्तिः । सत्यं यथार्थं वाक्यं वचनम् । काले ग्रहणादिसमये शक्त्या
स्वत्तमर्प्यानुसारेण प्रदानं प्रकृतं वितरणम् । दानस्य प्रकर्षो नाम सार्विकता ।
उक्तं च भगवता ।

‘दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

दैते काले च पात्रे च तद्दानं सार्विकं स्मृतम्’ ॥ इति ॥

सत्यं च वक्ष्यति धर्मस्य निर्व्याजतेति । परेषामन्येषां युवतिजनस्य तरुणी-
जनस्य कयासु धातासु मूकभावो मौनम् । तृष्णास्रोतसः स्पृहाप्रवाहस्य विभङ्गः
आमर्दनम् । गुरुषु पित्रादिषु विनयः प्रथयः । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु अनुकम्पा दया ।
सर्वेषु शास्त्रेषु स्मृत्यादिषु अनुपहतविधिः अनपोदितविधानम् । एष श्रेयसां
पन्था मार्गः । सामान्यः सर्वसाधारणः ॥ [सम्परा]

१) त. म१-३. प्राण्यायावाहिः; म४. प्राणाघातानि । ते१. संयतं (संयमः) । म१.२.४.
वाचि सत्यं (सत्यवाक्यं) । —२) ते२. मत्या (वक्त्या) । —३) गुर. गुर.१.२.३ (टीपा.)
‘शान्तोर्मिमग्नो; म२. ‘स्रोतोव; म४. ‘स्रोतोनि; म५. ‘स्रोतोनि’ । —४) ना१-५. म२.३. ॥
सामान्यः; प्र१. म१.३.४. सामान्यः । तु. गुर. ना२. ‘हतमतिः; म४. ‘हतगतिः ॥

म. ४३१० (१८९१) । सोमदेवस्य यज्ञशिल्पकृत्स्न्यां (का० ७०.२; ५० ९९; पररुच्येः ।
टी. पररुच्येः=कान्यापनः) । गुर. ५० ९९.२ । सुमा. ५० १८०.१०५१ । सुमा. ७.१९
(म००) । सुमापिठाण्डे २४.८९ ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ५५ ॥

संपत्तिवृत्तिः ॥ महतामुदाराणां चित्तं चेतः संपत्सु सतीषु उत्पलकोमलं कुव-
लयसुकुमारं भवति । विनयेन नम्रं भवतीत्यर्थः । आपत्सु विपत्तिषु महच्छैल-
स्याद्रेः शिलानां दृषदां संघातश्च इव कर्कशं कठिनं भवति । आपद्बलसहनं
भवतीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप]

२) [दु१. अत्युद्ध.] सु. ए. ते१. प्र५. भवेदुत्पलकोमलम् । — ३) प्र२. दु (च) ॥

म. १८७९ (११८८); सुभाष. ३०९ । सु. २०० (भर्तुः) । सुर. ५० १८.७३ (प्रसन्न-
रतावस्था) । सुभा. ५० ४५.२७ । सुहा. १६८.९ ॥

॥ प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्वैर्यं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ५६ ॥

प्रियेति ॥ न्याय्या न्यायादनपेता वृत्तिर्येतेन प्रिया अभीप्सिता । मलिनम-
॥ विमलं कर्म असुभङ्गे प्राणनाशेऽपि असुकरं दुष्करम् । तु शब्दोऽवधारणे । अस-
न्तोऽसज्जनाः नाभ्यर्थ्या अभ्यर्थनीया न भवन्ति । सुहृत् सोऽपि कृशधनः क्षीण-
वित्तः न याच्यो नाभ्यर्थनीयः । विपद्यापदि उच्चैरुन्नतं स्वैर्यं स्थिरता । महतां महा-
पुरुषाणां पदं स्थानमनुविधेयमनुसरणीयम् । इदमसिधाराव्रतं लक्ष्म्याप्रनियमः ।
'नियमो व्रतमल्लो' इत्यमरः । असिधारायामेव सर्वरामीत्येवंरूपं व्रतं यथा विषमं
॥ दुष्करं तथैवेदमपि प्रियेत्यादिपदत्रयेणोक्तं व्रतं सतां सत्पुरुषाणां केन वैशिकेनोद्दि-
ष्टमिति प्रश्नः । तस्योत्तरमप्येतदेव । केन वैधसोपदिष्टमित्यर्थः । 'मारुते वैधसि
ग्रन्थे पुंसि' इत्यमरः ॥ [शिखरिणी]

१) सु१. न्याया; ना५. वन्या । ना२. वृत्तेः । म१. ३-५. 'ग्रन्थेष्वसुकरं' । — २) सु. ना१.
त्वसन्तो; ना१. कसन्तो । प्र२. न ह्यर्थ्याः; म३. ऽसामर्थ्याः । सु. सहृदपि । प्र५. याच्यः; म५.
॥ याच्यः । ना१. इतधनः । — ३) दु१. स्वैर्यं; रा. प्र१. ५. म३. धैर्यं ॥

म. ४३५७ (१९२२); सुभाष. ३०४ । सु. २८० (जयादित्यस्य) । सुभा. ५० ५२.
११८ (जयादित्यस्य) । सुर. ५० १४.३९ (भर्तुः) । सक. ५. ३५.४ (५० ३०१; धर्मकीर्तः) ॥

*प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधारात्रतमिदम् ॥ ५७ ॥

प्रदानमिति ॥ प्रदानं परस्मै द्रव्यवितरणं प्रच्छन्नं निगृहम् । गृहं गेहमुपगते । प्राप्ते आगते विषये संभ्रमविधिः स्वरया करणम् । आसनं पादोदरमिस्यादि प्रियमिष्टं कृत्वा विधाय मौनमविकथनम् । उपकृतेरन्येन कृतस्योपकारस्य सदसि सभायां कथनं प्रकटीकरणं चापि । लक्ष्म्या संपन्ना हेतुना अनुत्सेको मद्राहित्यम् । परेषामन्येषां कथा वृत्तान्ता निरभिभवसाराः दूषणराहित्येनोक्त्याः इतीदं विपमं दुष्करं असिधारामयं रङ्गधारानियमः सतां सभ्यानां केनोद्दिष्टमुपदिष्टम् । न ॥ केनापि । किंतु स्वभार्य पयैत्यर्थः ॥ [विचरिणी]

[नृ. कोशे नास्ति । ना१. कोशे द्वितीयतृतीयचरणौ व्यत्यजौ] १) सु१. गृहमुपगते । —२) ना१. चान्युपगते; प्र१. म३. नाप्युपगते । —३) सु. अनुत्सेको; ना१. निरुत्सेको, प्र१. म२.३. अनुत्सेको । सु. ना२.५. ते१. प्र२.३. लक्ष्म्या । ना१.३.५. म२. अनभिभवगन्धा; प्र१.५. म१.३. अनभिभवसारा; प्र३. निरभिभवसारा । म३. परकथा । —४) ना१.३.५. भुक्तेऽस्यन्तासक्तिं पुरय- ॥ ममिगर्तं कपयति (ना३. °ति) ॥

म. ४२५३ (१८५९) । कुवलयानन्दे १४० । सु. २८१ । सुर. ४० १५.४० (४० २१.१०२; सन्तारद्वे) । सुभा. ४० ५२.२४९ । सूता. १६८.३९ ॥

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं दृश्यते ।

अन्तःसागरशुक्तिकुक्षिपतितं तन्मौक्तिकं जायते

प्रायेणाधममध्यमोत्तमजुषामेवंविधा वृत्तयः ॥ ५८ ॥

संततेति ॥ अग्री सम्यक्ते तापं गमिते अवति लोहे संस्थितस्य सम्यक्स्थानं कृतयतः पयसो जलस्य नाम अभिधानमपि न श्रूयते नाकर्ण्यते । पयोऽत्यर्थं धिनश्यतीत्यर्थः । तदेव पयो नलिनीपत्रे पद्मिनीपलाशे स्थितं मुक्ताकारतया मौक्तिकाकृत्यमायेन दृश्यते विलोक्यते । मुक्ताफलमिव भवतीत्यर्थः । अन्तःसागरे समुद्रमध्ये शुक्तिकुक्षा मुक्तास्फोटजडरे पतितं प्रविष्टं तदेव पयो मौक्तिकं जायते मुक्ताफलमेव भवति । प्रायेण भूसा अधममध्यमोत्तमजुषां निरुद्धमध्यमोत्तमसेचिनां घृतयो वर्तनानि एवंविधा इत्यप्रसारा भवन्ति । अधममध्यमोत्तमसेचिनां फलान्यधममध्यमोत्तमानि भवन्तीत्यर्थः ॥ [शब्द-विश्लेषितम्]

२) म५. विसिनी° (नलिनी°) । तु. सु. ना२. राजते; प्र४. जायते; म३-५. लक्ष्यते (दृश्यते) । —३) तु. सु. ना२. खात्यां; प्र४. खात्यां (इत्यपि) । तु. सु. °संपुटगतं; ना१.२.५. रा. ते. प्र३ (मू).४.५. म४. °मध्यपतितं । तु. सु. तज्जायते मौक्तिकं । —४) तु. °तमगुणाः संसर्गतो देहिनां ॥

५) अ. ६७८१ (३१५२); पञ्चतन्त्रे १.२८० (२५०); सुभाष. १०५ । शा. ३३० (विष्णु-शर्मणः) । सुभा. पृ० ८७.३३ । सुभाषितार्णवे २४.१७ ॥

*यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो

यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।

तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-

॥ देतन्नयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ५९ ॥

य इति ॥ यः सुचरितैः सच्चरित्रैः शुश्रूषाश्रवणादिभिः पितरं जनकं प्रीणाति तर्पयति । स पुत्रः स एव सुतः । यस्तु पितुराशामुल्लङ्घयति शुश्रूषां च न करोति स पुत्र एव न भवति । यद्भर्तुः पर्युर्हितमेवेच्छति वाञ्छति तत्कलत्रं सैव पत्नी नान्या । आपदि विपदि सुखे शर्मणि च समक्रियं तुल्यश्रेष्ठं भवति तदैव मित्रं सखा नान्यत् । जगति लोके एतन्नयं पुत्रकलत्रमित्ररूपं त्रयं त्रितयं पुण्य-कृतः सुकृतिनः लभन्ते । एवंविधपुत्रकलत्रमित्राणि पापीयसां न सन्तीत्यर्थः ॥ [वसन्तविलका]

[तु. कोशे. नास्ति] १) तु. ना२-४. प्र२.३. प्रीणाति यः; ना१. यः प्रीतयेत् । ना१. सुचरितैः । —२) ना१. सुखम् (हितम्) । —३) ते१. सुखेऽपि । म१. म३. समप्रियं । म३ (मू). तद् (यद्) ॥

॥ अ. ४३६३ (१९२६); सुभाष. ३०६ । तु. २९२९ । सुभा. पृ० ५०. १९२ । सुर. पृ० १८.७४ (सभातरङ्गे) । सभातरङ्गे ३६.५ । सूत्र. १६३.१६० (वसन्त) । सुभाषितार्णवे ३६.११ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः

स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।

॥ क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्जनान्दुःखयन्तः

सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाम्यर्चनीयाः ॥ ६० ॥

नम्रत्वेनेति ॥ नम्रत्वेन नम्र(अचनत)भावेन उन्नमन्तः नम्राः सर्वेऽपि धिनीताः प्रशंसन्ति[?] । परेषामन्येषां गुणकथनैः विद्याविनयकुलाचारादिवर्णनैः स्वानात्मी-यान्गुणान्ख्यापयन्तः प्रथयन्तः । ये परेषामर्थे प्रयोजने वितता विस्तृताः पृथ-
न तदा अत्यधिका आरम्भेषु प्रारम्भेषु { यत्नाः येषां ते तथोक्ताः } (यत्नाः प्रयत्नाः)

सन्तः स्वार्थान्स्वकीयप्रयोजनानि संपादयन्तः । आक्षेपाद्विक्षेपाद्भूतैः परपैरक्षरैर्ध-
र्मेर्मुञ्चराणि शब्दाद्यमानानि मुञ्चानि चदनानि येषां तान् । दुर्जनान्दुष्टान् । क्षान्त्या
क्षमयेय दुःखयन्तः । ह्रिद्यन्तः [ह्येशयन्तः] साश्चर्यचर्याः सविस्मयचरित्राः ।
बहुमताः संभाविताः । एवंविधाः सन्तः सत्पुरुषा जगति लोके कस्य नाभ्यर्च-
नीयाः न पूजनीयाः । सर्वेषामपि पूजनीया इत्यर्थः ॥ [समधरा]

१) म४.५. °गुणलुतिभिः । सु२. स्थाणुणात् । सु(टी) वाचयन्तः (स्वापयन्तः) । —२) म१.
म. गुण्यन्तः स्वीयमर्थं यततवृत्तमहा(म४.५ °वृत्तसमा)रम्भ° । ना२. वित्तप°; म४. विविप°
(वित्तप°) । तु. सु °बहुतरा°; म२ (सू). °परधना° (°वृष्टुतरा°) । —३) म३-५. °पदप°
(°मुञ्चर°) । तु. सु१. ना२. दुर्मुखान् । तु. सु. ना२. दपयन्तः, ना५. दरयन्तः, म४.५. पीडयन्तः ।
—४) म२. चाध्वर्य°; म४. त्वाध्वर्य° । सु२. °वर्या (°चर्या) । म४.५. सदसि (जगति) । तु. बहुमतो ।
ते२. म१. म२.३. कस्य नाभ्यर्चनीयाः; म४. कस्य न स्युर्नमस्या, म५. कस्य न स्युर्नमस्याः ॥

म. ३३७९ (१४३७); प्रसङ्गाम°. ११; सुभाष. ३०८ । सु. २८६ । सुभा. ४० ५३,
२७७ । सु२. ४० १८.७५ ॥

नीतिशतके पष्ठपद्धतौ अधिकश्लोकौ ।

सुजनं कुजनं मन्ये महान्वंशसमुद्भवः ।

स्वपरिश्रमणेनैव परतापं व्यपोहति ॥ १ ॥

[तु. नीति. ५८] [म. ७०९८ (५२५७); प्रसङ्गाम°. ३ । सुभा. ४० ४५.१८ । सु२.
४० १९.१६ (शार्ङ्ग°) । सुभाषणार्थे ३.२८]

परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराशुखः ।

गङ्गा मृते कदागत्य मामयं पावयिष्यति ॥ २ ॥

[तु. नीति. ९०] [म. ३९२२ (१६९७); सुभाष. २१७ । शा. ६६७ । शब्दार्थकोक-
टीकायां ५.१०३ । सुभाषिणार्थे २७.७८]

॥ परोपकारपद्धतिः ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भूमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ६१ ॥

भवन्तीति ॥ तरवो वृक्षाः फलानां प्रसवानां उद्भूमैरुत्पत्तिभिर्नम्रा अवनता
भवन्ति । घना मेघा नवाम्बुभिः नूतनोदकैर्दूरमघो यथा तथा विलम्बिनो नम्रा
भवन्ति । सत्पुरुषाः समृद्धताः समृद्धिभिः संपत्तिभिरनुद्धता अनौद्धत्या विनीता
भवन्ति । एषोऽयं परोपकारिणां स्वभावो निसर्गः । इयं प्रतिचस्तूपमा । यथोक्तं

दण्डिना ॥ 'वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रति-
चस्तूपमा मते'ति । यथा परोपकारिणस्तरयो धनाश्च महत्यामपि संपदि सत्यामव-
न्ता भवन्ति । एवमेव सत्पुरुषा भवन्तीत्यर्थः ॥ [वंशस्थम्]

- १) प्र४. फलोदयैर् ('फलोदयैर्' इत्यपि) । —२) तु. नार. भूमि°; सु१. मूल्य°; सु२. भूम्य°;
५ ना१. म५. भूरि° (दू०) । —४) तु२. एषो हि (एवैव) ॥

भ. ४५५६ (२०२९); शाकुन्तले १०९ (५.१३) । सुभा. पृ० ७५.११ । सुर. पृ० १०३.४
(सभावरत्ने) । सफ. ५.३९.३ (पृ० ३०३, कालिदासस्य) । सूहा. ३१.३३ (कालिदासस्य) ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणाकुलानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६२ ॥

- १० श्रोत्रमिति ॥ श्रोत्रं शब्दग्रहः श्रुतेन शास्त्रादिश्रवणेनैव विभाति शोभते ।
कुण्डलेन कर्णाभरणेन न । पाणिर्हस्तो दानेन त्यागेनैव शोभते कङ्कणेन कटकेन च
न । करुणा[कुलानां] (पराणां) कृपालूनां कृपापरिपूर्णानां कायो वेदः परेषामुप-
कारेण अन्येषां हिताचरणेनैव शोभते । चन्दनेन मलयजेन न । परोपकारशून्यानां
मलयजः शोभायै न भवति । मलयजशून्यानामपि परोपकारः शोभायै भवत्येव ।
११ दानहीनानां कङ्कणः शोभायै न भवति । कङ्कणविहीनानामपि दानं शोभायै भव-
त्येव । श्रुतविहीनानां कुण्डलं शोभायै न भवति । कुण्डलहीनानां श्रुतं शोभायै
भवतीत्यर्थः ॥ [उपजाति]

- [ना१. कोशे प्रथमद्वितीयचरणौ मिथो व्यत्यस्तौ] —२) तु२. न ॥ कुण्डलेन; म१. न च
कङ्कणेन । —३) तु सु आभाति । तु. सु१.३. प्र२.३.५. करुणापराणां (प्र३. °पालयाना इत्यपि);
११ ना१.३-५. प्र४. °णाकराणां; म१. °कराणा (इत्यपि) । —४) म१. म२.३. मण्डनेन; म४.५.
भूषणेन (चन्दनेन) ॥

भ. ६८५६ (१०५२); प्रसङ्गाम° ११; सुभाष. १०० । सुर. पृ० १०३.५ (द्विवोद°) ।
सुभा. पृ० ७५ १२ । अलंकारकौस्तुभे (का० ६६. पृ० ३६०) । चाणक्यनीतिदर्पणे १७.१२ ॥

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति

- १२ चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।

नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति

सन्तः स्वयं परहिते विहितामियोगाः ॥ ६३ ॥

- पद्माकरमिति ॥ दिनकरो विकर्तनः पद्माकरं तटाकं विकचं व्याकोचकमलं
करोति । स्वयमेव । न तु पद्माकरेणाभ्यर्थितः । चन्द्रोऽपि हिमांशुः कैरवाणां कुमु-
१३ दानां चक्रवालं मण्डलं विकासयति प्रबोधयति । स्वयमेव । न तु कैरवचक्रेणाभ्य-
र्थितः । जलधरो घातधरोऽपि जलमुदकं ददाति । स्वयमेव । न तु लोकैरभ्यर्थितः ।

सन्तः सत्पुरुषाः स्वयमात्मनैव परहिते परोपकारे विहिताभियोगाः कृतोद्योगाः ।
न तु परैरभ्यर्थिताः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ते१. पद्माक्षो दिनकरं । तु. सु. विकची- । —२) तु१. सु. विकाशयति; म२. उपि
काष्ठं । —३) तु. नाभ्यर्थितं । —४) तु. सु. °हितेषु कृताभियोगाः (तु. °ग.); ना२. °हितेषु
कृतप्रयत्नाः । ते२. विहितानुयोगाः; म१. म३. विहितोपयोगाः; म१. विहितप्रयत्नाः; म४. ५. ।
विहिताभिलाषाः ॥

म. ३९०९ (१६९२) । सु०. १०३.६ (समातरङ्गे) । सुभा. ४० ७५.१३ ॥

* एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुपराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निम्नन्ति ये
ये निम्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥६४॥

एत इति ॥ स्वार्थमात्मप्रयोजनं परित्यज्य विहाय परार्थघटकाः परप्रयोजन-
पोपकाः । परार्थघटका इत्यत्र [शेष] पठ्याः समासः [न] स कृद्योगपठ्याः ।
तस्याः कर्तरि चेति प्रतिषेधात् । एते सत्पुरुषाः सज्जनाः । ये तु स्वार्थानामात्मप्र-
योजनानामविरोधेन परार्थमुद्यमभृतः उद्योगधारिणस्ते सामान्याः । ये स्वार्थाय ॥
परेषां हितमिष्टं कार्यं निम्नन्ति नाशयन्ति तेऽमी मानुपराक्षसाः मनुष्येषु
कृत्वादाः । ये तु निरर्थकं निष्प्रयोजनमेव परेषां हितमिष्टं कार्यं निम्नन्ति नाशयन्ति
ते के न जानीमहे न विद्मः । उत्तमकोटी न प्रविशन्ति, न मध्यमकोटी नान्यधम-
कोटी तस्मात्तेषां नाम न विद्म इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

[तु. बोधे नास्तीदं पद्यम्] १) सु. एके (एते) । ना२. ते २. म२. (मू.) स्वार्थं । ना२. ३
ते (ये) । —२) ना२ म२ (मू.) परार्थं उद्यमं । म४. ५. स्वार्थानुरोधेन । —३) ना५. ते वै
(तेऽमी) । म४. परपतं (परहितं) । —४) ना२. ते (ये) । सु ना. रा. वे२. म३ (मू.) ४. तु
मन्ति; ते१. ते हन्ति (निम्नन्ति) । म३. ५. —नर्थकं ॥

म. १४६० (५७६) ; शतकावली ८४ ; संस्कृतपाठ° ४० ४७ ; सुभा. ३०९ । शा.
४६५ (मर्तुं) । सुमु. ८. ३३ । सक. ५. ६८. ३ (४० ३२२, मर्तुं) ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्रुतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ६५ ॥

पापादिति ॥ सन्तो विद्वांसः इदमेतत् सन्मित्रस्य सत्सख्युल्लेखणं चिह्नं
घदन्ति कथयन्ति । किं तदित्याह । पापादुरित्ताधिचारयति निवर्तयति । हिताय
श्रेयसे योजयते तद्युक्तं करोति । गुह्यमवाच्यं निगूहति आच्छादयति । गुणाद्
श्रुतादीन्प्रकटीकरोति प्रख्यापयति । आपद्रुतमापघ्नजनं न (वि) जहाति न त्यजति ।
४ काले सख्युः अकिञ्चनावस्थायां ददाति द्रविणादिकं वितरति । एवंविधगुणवि-
शिष्टो यः स एव सन्मित्रमित्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ना१. पापं । प्र१. यो यतरे (इत्यपि) । म२. हितानि; म४. हितं ये । — २) गु१.
गुणं च गूहति, तु२. ना२-५. गुणं च गूहति; सु. ना१. प्र१. म४.५. गुह्यानि गूहति; प्र३ (म).
गुणं च गूहयति; म३. गुह्यानिगूहति । — ३) ना२. च निजहाति; ना३.४. प्र२.३. न विजहाति (च
॥ न जहाति) । सु२.३. तदाति—(ददाति) ॥

भ. ४०६० (१७७१); कवितामृतं २५; प्रसङ्गाम् १३; सुभाष. ३०७ । सुभा. पृ०
८८.१८ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः

क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः ।

॥ गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ ६६ ॥

क्षीरेणेति । क्षीरेण दुग्धेन आत्मगते स्तनिष्ठे उदके जले पुरा प्रथमं अखिलाः
सर्वे गुणाः रूपरसगन्धादयः दत्ताः स्थापिताः । (तन्वित्यामन्त्रणे) । अनन्तरं घट्टौ
निहितस्य पच्यमानस्य च क्षीरस्य तापं पावकव्यथां चावेक्ष्य दृष्ट्वा तेन पयसा
॥ जलेन आत्मा स्वयं कृशानौ हुतः क्षिप्तः । क्षीरे तप्यमाने क्षीरमिलितं जलं क्षीयते ।
तत्क्षीरं तु मित्रस्य जलस्यापदं दृष्ट्वा पावकं गन्तुं बह्विं प्रवेष्टुं उन्मनः उद्भूतचित्तम-
भवत् । तेन जलेन प्रक्षिप्तेन शाम्यति वह्नितापो निवर्तते । तद्युक्तं स्थाने । सतां
सज्जनानां मैत्री [पुनः] (मैत्रीगुणः सख्यधर्मः) ईदृशी (शः) [एवंविधा] (धः) ।
[शाद्वलविश्रीवितम्]

१) ना२. 'दको ननु गुणा; ना३.४. प्र२.३.५. 'दके ननु गुणा । [ते१. कोशे 'गुणा' 'पुरा'
शब्दौ मियो व्यत्यस्यौ] । ना१. ते२. प्र५. निजसेखिल्यः । प्र१. म१-३. सेखिलाः; म४.५.
येखिलाः । — २) तु१. सु. ना२.४. ते. प्र३.५. म५. क्षीरे तापम्; ना३. क्षीरे तापम्; म४. क्षीरा-
तापम् । तु. अवीक्ष्य, ते२. अपेक्ष्य । ना१. प्र२.३. म४.५. स्वात्मा । ना२. हुतः (हुतः) । — ३)
ना२. प्र१. म३-५. उन्मनाश्च (प्र१. उन्मुखश्च इत्यपि); म४. उन्मुखं (इत्यपि) । प्र२ (म). तु
॥ (तु) । — ४) तु१. सु. युक्तं तच्च; तु२. युक्तं तच्च; म३. यत् तेन । तु. ना२. 'गुणास्त्वीदृशः; ना१.
प्र१.४. म३. 'गुणास्त्वीदृशः; ना३. पुनस्त्वीदृशः; ना४. प्र२.३. 'गुणस्त्वीदृशः; प्र५. पुरा त्वीदृशी;
म२. 'गुणस्त्वीदृशी ॥

म. २०२६ (७९०); सुभाष. ३०६ । सुभा. पृ० ८८.२० । सुर. पृ० ५५.११ (भट्टं) ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विपा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वेषुः ॥ ६७ ॥

इत इति ॥ सिन्धोर्वेषुः समुद्रस्य शरीरं विततं विस्तृतं ऊर्जितं वृद्धिमतु भर-
सहं भारक्षमं च । अहो आश्चर्यम् । तदेवाह । इतः समुद्रस्य कचित्प्रदेशे केशवो
विष्णुः स्वपिति शेते । इतः अन्यत्र प्रदेशे तदीयानां केशवसंवन्धिनाम् । तच्छब्दस्य
'त्यदादीनि च' इति वृद्धिसंज्ञायां वृद्धाच्छः । आयनादिस्त्रेण छस्य ईयादेशः ।
द्विपां धैरिणां दैत्यानां कुलं समूहः । इतः अन्यत्र प्रदेशे । शरणार्थिनः शरणं रक्षि-
तारं अर्थयन्ते ये ते तथाविधाः । शरणं निवासमर्थयन्ते इति वा । 'शरणं गृहरक्षि-
त्रो' रित्यमरः । शिखरिणां शैलानां गणाः समूहाः इतो निवसन्ति । पुरा शैलानां
गह्वरः सन्ति । शक्रः कुलिशेन तान्गरुत आच्छिन्नत् । ततः पक्षच्छिद्ः शक्राद्भीताः
शिखरिणः सिन्धुं प्राविदयाच्छिन्नपक्षा एव सुखेन निवसन्तीति प्रसिद्धिः । इतः
अन्यत्रापि समस्तैः सकलैः संवर्तकैः ज्वालाभिः सह वडवानल औषानलस्तिष्ठति ।
अन्यापदेशोऽयम् । यथा समुद्रः सर्वेषामावासदानादिना भरसहो भवति एवमेव ॥
सन्तोऽपीत्यर्थः । इतः इति सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ [पृष्ठी]

१) ना१. स्वपन्ति; प्र३. स्वपति । — २) ना१. ४. ५. रा. शरणार्थिनां । तु१. शिखरिपत्रिणः;
ना१. शिखरिणां गणाः; प्र४. शिखरिणः परा- । — ३) तु१. इतश्च । प्र४. सकलभूतं (सह समस्तं) ।
प्र१. म३. 'कैवर्तकैः'; प्र४. 'संवर्तकम्' । — ४) प्र४. स्वहो । प्र४. म५. परसहं; म४. परसहं ॥

म. १०९५ (४१९); मुभाष. ३०५ । शा. १०९३ (भर्तुं) । सु. ८८६ । सूहा. १६८. ३
४१ । मुभा. पृ० २१६. २५ (भर्तुं) । सुत. पृ० १९५. ९ (भर्तुं) । सरस्वतीकण्ठाभरणटीकायां
४, ४९ । अलंकारमहोदधौ ८१८ ॥

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं

श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।

संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो

ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥ ६८ ॥

जात इति ॥ येन कूर्मेण पृथगेऽधिकाय भुवनानां लोकानां भराय भारं बोधुं ।
'क्रियायोपपदस्य च कर्मेणि स्थानिन' इति चतुर्थी । पृष्ठं तनुचरममागः । अपितं
स्थापितम् । स एको मुख्यः । 'एकं मुत्प्यान्यकेवला' इत्यमरः । कूर्मः कमठो जात
उत्पन्नः । तस्य जन्म सार्वकमित्यर्थः । यत्र यस्मिन्पृथगे नियमितं चायुषाशैर्बद्धम् ॥
तेजस्विनां ग्रहनक्षत्रताराणाम् । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनि' रिति विनिः । मत्वर्थश्च ।
अकं समूहो भ्रमति भ्राम्यति । तस्य ध्रुवस्योत्तानपादेर्जन्म जननं श्लाघ्यम् । स्तोत-

व्यमित्यर्थः । अपरे आभ्यामन्ये परेषामन्येषां हितकरणे उपकारविधाने उपरिष्ठाद्-
ध्वमधोऽधस्ताच्च न भवन्ति । संजाता उत्पन्ना व्यर्था निरर्थकाः पक्षा गतः स्वम-
तानि च येषां ते ब्रह्माण्डमेव उदुम्बरमुदुम्बरफलं तस्यान्तर्मध्ये । मशकवन्मशका
इव जातनष्टा उत्पन्नमृताः । जन्तवः प्राणिनः । येषां जन्म परोपकरणाय भवति
तेषां जन्मसाफल्यमस्ति । ये तु परोपकारशून्यास्ते उत्पन्नमृता जन्तव इत्यर्थः । पर-
हितकरणविहीनानां जन्मनो मरणस्य च विशेषभावात् ॥ [सधरा] .

१) म१. 'यार्पितो येन पृष्ठः । — २) सु१. भवति (भ्रमति) । सु२. प्र४, येन (यत्र) । — ३)
हु. संजाता । प्र१. म३. परहितकरणं । हु. नोपरिष्ठाञ्चाधो; ना२. नोपरिष्ठोदधनो वा; म३. नोपरि-
ष्ठाञ्चाधो; म४. ५. नोपरिष्ठा न पन्थाः । — ४) हु. 'ज्जोदुम्बरान्ते; म२ (मृ.). 'ज्जोदुम्बरान्तद् ।
५) हु. सु. ना२. प्राणिनः (जन्तवः) । हु. संवरन्ति (जातनष्टा) ॥

म. २३७७ (१५६) । ना. ४१५४ (अर्हं) । सु. १०३३ । सुभा. पृ० ९८.११ ॥

तृणां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः

सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान्मानय विद्विपोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं

॥ कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयांमेतत्सतां चेष्टितम् ॥ ६९ ॥

तृणामिति ॥ तृणां विपयेष्वभिलापं छिन्धि लुनीहि । क्षमां सहिष्णुतां भज
अवलम्बस्व । मदं दर्पं जहि [हि?] उज्ज्वल उक्तं च ।

“विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनान्मदः ।

यते मदा मदान्धाना (दुर्जनाना) मेत एव सतां दमाः ॥

॥ मायन्ति विद्यया केचिदनेनान्धन्ति चांपरे ।

अन्ये तु सुभगंमन्याः (अन्ये मायन्ति सुभगात्) परे पण्डितमानिन इति ॥”

पापे दुरिते रतिमभिलापं मा कृथा मा विदधाः । कृत्रो लुब्धिरूपं 'न
माद्योग' इत्यङ्गभावः । सत्यं यथार्थमेव ब्रूहि वद । साधूनां सज्जनानां पदवीं पन्था-
नमनुयाहि अनुसर । विद्वज्जनं सुधीलोकं सेवस्व शुश्रूषस्व । मान्यान्मानानार्हान्

॥ (मान्यं मानार्हं) मानय पूजय । विद्विपः परिपन्थिनोऽप्यनुनय (प्रशमय) आश्वा-
सय । प्रश्रयं विनयं प्रख्यापय प्रश्रय । कीर्तिं यशः पालय रक्ष । दुःखिते व्यथिते
(अधीरे) दयां कृपां कुरु चर । एतदुक्तं द्वादशविधं सतां सज्जनानां चेष्टितं
कृत्यम् ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) ना३. कृतिं, म४. ५. मतिं (रति) । — २) प्र१. म२. ३. साधुचरितं । हु. सु. ना१-४.

३) म३. ४. विद्वज्जनान् । — ३) ते२. वास्यान्, म२. ३. म४. ५. मान्यं । प्र४. 'प्यनय । हु. सु३, ना१.
प्र५. म२. ४. ५. प्रच्छादय; सु१. २. प्रच्छादयन् । हु. सु. ना१. वे१. प्र१. ५. म२-५. खान्पुणान्
(प्रश्रयं) । — ४) हु१. कीर्तिं । म१. २. लक्षणं, म४. ५. भूषण (चेष्टितम्) ॥

म. २५९७ (१०५१) । सुभा. पृ० ५३.२०३ । सुर. पृ० ३०.१ (शार्दं) ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणूपर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ७० ॥

मनसीति ॥ मनसि चेतसि वचसि याचि काये देहे च पुण्येनैव पीयूषेणानृतेन । पूर्णा भरिताः त्रिभुवनं लोकत्रयमुपकारश्रेणिभिः सत्कारपरंपराभिः प्रीणयन्तस्तर्पयन्तः परेषामन्येषां गुणाः श्रुतशीलाद्यस्त एव परमाणवोऽत्यल्पाः तान्पर्वतीकृत्य गुरुकृत्य नित्यं सार्वकालं निजहृदि स्वचेतसि विकसन्तो हृष्यन्तः सन्तः सत्पुरुषाः कति सन्ति । विरला विद्यन्ते । न तु बहवः । ये मनोवाक्कायैः पुण्यमेव कुर्वन्ति न पापम् । ये परेषामुपकारमेव कुर्वन्ति नापकारम् । ये परेषामल्पानपि गुणान् बहू । मन्यन्ते दोषास्तु न कथयन्ति तादृशाः सज्जना जगति विरला इत्यर्थः ॥ [मालिनी]

२) इ. परहितम् (त्रिभुवनम्) । — ४) सु३. विलसन्तः । वे१. लयापयन्तः (सन्ति सन्तः) ॥

म. ४६९१ (२१०६); प्रसङ्गाम° ९; सुभाष. ३०४ । सुभा. ५० ५१.२२१ । सु३. ५० १८.७६ (समावर्त्ते) । महाभाटके ॥

नीतिशान्तके सप्तमपद्धतौ अधिकश्लोकौ ।

15

किं कूर्मस्य भरंयथा न वपुषि ह्यमासृत्क्षिपन्नेष यः

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न वै निश्चलः ।

किं चाङ्गीकृतमुत्सृजन्स्वमनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १ ॥

[ना. नीति ७.११] [म. १०३० (६०२); शतकाव° ९२ । सुदाराक्षसे २.१८ । सुभा. ५० ५१.२६९]

सन्त्येवात्र वने वनेऽपि बहवो निम्बाः क्वचिच्चन्दनः

क्रोशन्ते प्रतिदिक्षु केवलमिमे काका वसन्ते कुहुः ।

पापाणैः परिपूरिता वसुमती जाल्यो मणिर्दुर्लभ-

स्तन्मन्ये खलसंकुलं जगदिदं कुत्रापि ते सज्जनाः ॥ २ ॥

25

[इ. नीति ७०.]

॥ धैर्यपद्धतिः ॥

रत्नैर्महाब्धेस्तुतुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ७१ ॥

रत्नैरिति ॥ देवा अमरा महाब्धेर्महार्णवस्य रत्नैः स्वजातिश्रेष्ठैः सुधांशुप्रभृति-
भिर्हेतुभिर्न तुतुषुः न संतुष्टाः निश्चितकार्याभावात् । भीमेन भयंकरेण विषेण
कालकृटेन भीतिं साध्यसं च न भेजिरे न प्राप्ताः । सुधाममृतं विनान्तरेण विराम-
मवसानं न प्रययुर्न जग्मुः । धीरा धैर्यवन्तो निश्चितादवधारितादर्थान्न विरमन्ति
न निवर्तन्ते ॥ [उपजाति]

१) तु१. सु१.२. महार्णवः; तु२. महार्णवः, सु३. महार्णवः । — २) प्र४. भीमविशेष-। म२.
॥ भीतिः । — ३) ना२. नैव ययुर्. प्र३. (मू.). सप्रययुर् । ना४. विकास (विराम) । — ४) म१.
न निश्चितार्था, म४.५. निश्चितार्था ॥

अ. ५७०७ (२५८५) । सुभा. पृ० ७७.१० ॥

प्रारभ्यते न खलु विम्रभयेन नीचैः

प्रारभ्य विम्रनिहता विरमन्ति मध्याः ।

॥ विम्रैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ ७२ ॥

*लज्जां गुणौघजननीं जननीमिवार्या-

मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ७३ ॥

लज्जामिति ॥ गुणौघजननीं गुणसमूहोत्पादयित्रीं आर्यां पूजनीयां अत्यन्तः शुद्धहृदयां अतिनिर्मलचित्तां लज्जां अकार्यनिवृत्तिं जननीं मातरमिव अनुवर्तमाना अनुसरन्तः सत्यव्रते यथार्थकथननियमे व्यसनिनोऽत्यन्तासक्ताः तेजस्विनः प्रभाव-
यन्तः सुखमनायासेनैव असूत्राणानपि संत्यजन्ति विमुञ्चन्ति । प्रतिज्ञां पुनः प्रति-
श्रुतं तु न त्यजन्ति । सत्यव्रतव्यसनिनां प्रतिज्ञा प्राणेष्वपि गरीयसीत्यर्थः ॥
[वसन्ततिलका]

[रा. ते१. कोशेषु नास्ति] १) प्र५. वर्जा (लज्जां) । म५. 'जननीर्जननीम् । तु. सु. ना. प्र४. इव स्वाम् ; म५. इवार्था (इवार्थाम्) । —२) तु. सु. 'हृदया अनु' । ना१. 'वर्तमानाम् । —३) प्र४. हि त्यजन्ति (संत्यजन्ति) । —४) तु. सत्यं व्रतं । प्र३ (मृ.). 'व्यसनिनाम् । प्र१. पर-
प्रतिज्ञाम् ; प्र५. पुनः प्रसीक्षाम् ; म३-५. पुनः प्रतिज्ञाः ॥

म. ५८३४ (२६५५) ; सुभाष. ३१६ ; सुभा. ४० ५०. १९६ । सुर. ४० २४०. ९५ (अर्हं) ॥

क्वचिद्भूमौ शायी क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः

क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।

क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ७४ ॥

क्वचिदिति ॥ कार्यं यत्किञ्चिदर्थयत इति कार्यार्थी । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति ॥
णिनिः । मनस्वी धृतिमान् दुःखं पीडां च न गणयति सुखं शर्म [च] न गणयति ।
सह्य इत्यर्थः । किमित्याह । क्वचित्कुत्रचित् भूमौ धरण्यां [शायी] (शेते) संविशति ।
क्वचिदपि च पर्यङ्कस्तूलमयी शय्या शयने यस्य स तादृशो भवति । क्वचिच्छा-
काहारः हा[ह]रितमेवाहारो यस्य तथाविधो भवति । क्वचिदपि च शाल्योदने
अन्ने रुचिः प्रीतिर्यस्य तादृग्भवति । क्वचित्कन्थाधारी कन्थामाली भवति । क्वचिदपि ॥
च दिव्यान्यमानुषाण्यम्बराणि वस्त्राणि धारयतीति दिव्याम्बरधरो भवति ।
यत्किञ्चित्कार्यं साधयतः सुखदुःखविचारो यदि भवेत्तदा कार्यं न लिध्यतीत्यर्थः ॥
[शिपतिणी]

१) तु. सु. ना१.२. प्र४.५. भूमौ शय्या ; ना३.४. रा. ते१. पृष्ठीशय्या ; ना५. प्र२.३. भूमौ शेते ; ते२. पृष्ठी शय्या । ना२. रा. ते१. पर्यङ्कशयनं । —२) तु२. 'च्छोकाहारः ; ना१.२. प्र१. म१-३. 'च्छाकाहारी ; प्र३. 'च्छाकाहारः । —३) तु. कन्थाधारः ; प्र३. म१-३. कन्थाधारी ।
ना१. 'पनो ('धरो) । —४) तु२. गणयति न ॥

भ. १९८७ (७७२); शतकावली ८०; सुभाष. ३०५ । शा. ४०९८ (भर्तृ°) । सु. २९४० । सुसु. ७.१० । सूहा. १६८.४० । सुभा. पृ० ३६८.३९ (भर्तृ°) ॥

*निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ७५ ॥

{ निन्दन्तिवति ॥ नीतिनिपुणा नयविशारदा निन्दन्तु कथंचिद्व्ययन्तु वा, यदि अथ वा स्तुवन्तु भूपयन्तु वा । लक्ष्मीः संपत्समाविशतु प्राप्नोतु वा, उत यथेष्टं निरगलं गच्छतु वा । अथैवेदानीमेष मरणं निधनमस्तु वा, उत युगान्तरे कल्पान्तरे वास्तु । तथापि धीरा धैर्यशालिनो न्याय्यात् न्यायादनपेतात्पथो मार्गात्पदमेकपादविन्यासमात्रमपि न प्रविचलन्ति न भ्रश्यन्ति । तेषां न्यायमार्गापरित्याग एव परमार्थो न निन्दास्तुत्यादिरिति भावः ॥ [वसन्तविलका-रा०]

[सु. सु. प्र२.३.५. कोशेषु नास्ति] २) ना२. लक्ष्मी समा° । म१.३.५. यथेच्छं (यथेष्टम्) । —४) म.३. न्यायात्पथः ; म५. नार्थास्तवतः । प्र१. म१.२. प्रचलन्ति (प्रविचलन्ति) । प्र४. पदान्न (पदं न) ॥

भ. ३७२३ (१५८१); संस्कृतपाठ ६२; सुभाष. ६१ (३०३) । शा. २२५ (भर्तृ°) । सु. २७८ । सुसु. पृ० ५०. २ (प्रसङ्गरक्षावक्ष्याम्) । सुभा. पृ० ७८.११ (भर्तृ°) । अलंकार-रत्नाकरे ४७१ । सूहा. २८.१२ (भर्तृ°) । समावरणे २.१ (भर्तृ°) । सुभाषिणार्णवे २४.११९ ॥

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।

कर्पन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशा

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ ७६ ॥

कान्तेति ॥ कान्तानां सुन्दरीणां कटाक्षा अपाङ्गविलोकितान्येव विशिखा बाणाः यस्य पुंसिचित्तं हृदयं न लुनन्ति न छिन्दन्ति विकृतिं न नयन्तीत्यर्थः । कोपस्य क्रोधस्यैव कृशानोर्दहनस्य तापः संज्वरो यस्य चित्तं न निर्दहति न भस्मीकरोति । न व्यययतीत्यर्थः । भूरि बहुला विषया इन्द्रियार्था लोभ एव पाशा रज्ज्वद्य न कर्पन्ति । यस्य चित्तमिति पदद्वयं अत्राप्यनुसंधेयम् । यस्य चित्तं विषयासक्तं लोभाक्रान्तं च न भवतीत्यर्थः । तादृशो धीरो धृतिमान्कृत्स्नमशेषमिदं लोकत्रयं भुवनत्रितयं जयत्यभिभवति ॥ [वसन्तविलका]

[ना२. शोशे नास्ति] १) तु.सु. न खनन्ति; म१.२.५. न दलन्ति; म३. नुदकन्ति (न
 लुनन्ति) । —२) तु. काम°; ते२. चोष° (चोष°) । तु१. तापाः । —३) ना५. रा. तर्पन्ति;
 ते२. कुर्वन्ति; प्र१. म१-३. नहन्ति (कर्षन्ति) । तु. सु. प्र१. म१-३. विषयांश्च । सु (टीपा.)
 म४.५. विषयाश्च न लोमपाशात् । प्र४. लोमपाशैः । —४) तु१. लोकत्रये; तु२. लोकत्रयां । प्र१.
 हि (स) ॥

म. ११२६ (६३३) । सुभा. पृ० ७८.१२ । सुर. पृ० १५.४७ (प्रसङ्गरत्नावल्याम्) ॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणं प्रमार्ष्टुम् ।
 अघोमुखस्यापि कृतस्य बह्वेर्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ७७ ॥

कदर्थितस्येति ॥ कदर्थितस्य पीडितस्यापि धैर्यवृत्तेर्धृतिशीलस्य धैर्यगुणं
 धीरवगुणं प्रमार्ष्टुमपनेतुं न शक्यते न पार्यते । इममेवार्थं दृष्टान्तमुखेन साध- ॥
 (बोध) यति । अघोमुखस्याबाहुमुखस्यापि बह्वेः शिखिनः शिखाः कीलाः कदाचि-
 ज्ञातु अघः अघोभागं न यान्ति न गच्छन्त्येव । यथा अबाहुमुखीकृतस्यापि बह्वेः
 शिखा ऊर्ध्वं च यान्ति एवमेव कदर्थितस्यापि धीरस्य धैर्यमुन्नतमित्यर्थः ॥ [उपजाति]

१) ते१. च; ते२. न (हि) । ना२. म४. धैर्यवृत्तेः । —२) ना१.२.४.५. रा. ते. प्र४.५.
 म५. धैर्यगुणः । —३) तु. अघः कृतस्यापि । तु. सु. तनून्पातो; ना१. हुताशनस्य; प्र४. वृक्षस्य ॥
 बह्वेः । —४) ना१-४. प्र४. याति (यान्ति) ॥

म. १५१९ (५९१) ; पञ्चतन्त्रे १.६२; हिमेष° २.६६ (६१, ६७) । शा. २२७
 (भर्तृ°) । सु. ३१६ (५९८; अश्वघोषस्य) । उद्वाल्यायिकायां १.३१ । सुर. पृ० ५१.४
 (शाङ्ग°) । सुभा. पृ० ७७.८ (भर्तृ°; अदन्ताश्वघोषस्य) । सूत्र. १०१.७ (पञ्चतन्त्रे) ।
 गदहमहापुराणे ११०.१६ ॥

वरं शृङ्गोत्सङ्गाद्धिमशिखरिणः कापि विपमे
 पतित्वायं कायः कठिनद्वपदन्तर्विदलितः ।
 वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीक्ष्णदशने
 वरं बह्वौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ७८ ॥

यरमिति ॥ शृङ्गोत्सङ्गात् शृङ्गोपरिभागात् हिमशिखरिणः प्रालेयाद्रेः (संव- ॥
 न्धिनः तुङ्गादुन्नतात् शृङ्गाच्छिखरात्सकाशात्) कापि कुत्रचित् विपमे निम्नोन्नत-
 प्रदेशे पतित्वा निपत्य कठिनानां कर्कशानां द्वपदां शिलानामन्तर्मध्ये विदलितो
 मिन्नः (विगलितो विकीर्णः) [अयं] (अघः) कायो देहः वरं मनाक्प्रियम् । वर-
 शब्दो मनाक् प्रिये नियतनपुंसकलिङ्गः । ' देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु ह्रीन् मनाक्प्रिये '
 इत्यमरः । तीक्ष्णदशने तिग्मदशने फणिपतेराशांविषयेष्टस्य मुखे यदने न्यस्तो ॥
 हस्तः करो या वरं मनाक्प्रियम् । बह्वौ कृतानौ पातः पतनमपि वरं मनाक्प्रियम् ।
 तदपि तथापि ततो विहितं शीलस्य सदृत्तस्य विलयो नाशो न वरः । ' शीलं स्वभावे

सदृत्त' इत्यमरः । वृत्तनाशो मरणादतिरिच्यते । कण्ठगतप्राणैः न अग्रभ्रं कर्म समा-
चरन्ति कुश(कुशल)बुद्धयः ॥ [शिखरिणी]

- १) ना. ते२. म४.५. शृङ्गोत्तुङ्गादः । अ२. शृङ्गोत्तुङ्गादः । भा१. रा. प्र५. गुरु- (हिम-)
सु. ना१ प्र४. विषये (विषमे) । —२) अ१.२. म१-३. पतित्वाघः । सु. ना१. कठिण° । रा. ते१.
प्र५. °दपदन्ते । रा. ते१. अ२-५. विगलितः; म३. निदलितः; म५. विलिखित (विदलितः) ।
—३) ना३.४. अ२ (सू.). वरः; ते २. ततः (कृतः) । ते २. म४.५. शीलविषमः ॥

भ. ५९५४ (२०३१) ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-

न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।

॥ व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ७९ ॥

- वह्निरिति ॥ यस्याङ्गे देहेऽखिलानां सर्वेषामपि लोकानां जनानां वल्लभतमं
अत्यन्ताभीष्टं शीलं सदृत्तं समुन्मीलति स्फुरति तस्य वह्निरग्निः जलायते जलमि-
वाचरति । शीततरो भवतीत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ्सलोपश्च' इति कर्तर्युपमाने आचारे
॥ क्यङ्सप्रत्ययः । जलनिधिः पयोराशिः कुल्यायते कुल्येवाचरति । ईपत्तर इत्यर्थः ।
मेरुः सुरालयः स्वल्पशिलायते स्वल्पशिलेवाचरति । मृगपतिः सिंहः सद्यः सपदि-
कुरङ्गायते कुरङ्ग इवाचरति । कुरङ्गो हरिणः । व्यालो भुजंगः माल्यगुणायते माल्य-
गुण इवाचरति । माल्यगुणः पुष्पकृक् । विषरसो गरलद्रवः । 'शृङ्गारादौ विषे
वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । पीयूषवर्षायतेऽमृतवृष्टिरिवाचरति ॥ [शार्दूल-
॥ विक्रीडितम्]

- [अङ्गारा २८. एम् ५६ कोशे नास्ति] ३) ते२. व्यालः स्वल्पगुणायते । म५. विषरसः ।
—४) सु. सु१ प्र४. °वल्लभमिदं, सु२.३. ना१.४.५. रा. ते१. म५. °वल्लभतरः । सु१. समुन्मीलति;
ते२. म३. समुन्मीलते ॥

भ. ६०१४ (२०६५); प्रसङ्गाम् ४ । सुर. ४० १०२.४ (कल्पतरौ) । सुभा. ४०
८४.१९ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रमदितुर्धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८० ॥

पेश्वर्यस्येति ॥ ऐश्वर्यस्य प्रभुतायाः सुजनता सौजन्यं विभूषणमलंकारः । शौर्यस्य पराक्रमस्य वाक्संयमः अविकथनं विभूषणम् । ज्ञानस्य मोक्षधिय उपशमः शान्तिर्विभूषणम् । श्रुतस्य शास्त्रस्य विनयः प्रथमो विभूषणम् । 'मोक्षे धीर्दानमन्यत्रे'ति 'श्रुतं शास्त्रावधृतयो'रिति चामरः । वित्तस्य धनस्य पात्रे त्रिविधे व्ययः प्रतिपादनं विभूषणम् । धर्मपात्रं कार्यपात्रं कामपात्रं चेति पात्रस्य त्रैविध्यम् । तत्र धर्मपात्रे वित्तस्य व्ययः विद्यातपोवृत्तवत्सु विप्रेषु निर्ध्याजं दानम् । "न विद्या केवलया तपसा चापि पात्रता । यत्र वृत्रमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम्" इति स्मृतेः । प्रत्युपकारार्थं यस्यै धनं दीयते तत्कार्यपात्रम् । अनिपिद्धात्मकसुखोपभोगार्थं यस्यै धनं दीयते तत्कामपात्रम् । तपसः अनशनादेः अक्रोधः क्रोधराहित्यं विभूषणम् । प्रभवितुः शक्तस्य क्षमा सहिष्णुत्वं विभूषणम् । धर्मस्य पुण्यस्य निर्ध्याजता अमिसंधिराहित्यं विभूषणम् । सर्वेषामपि पुरुषाणां सर्वस्य कारणं हेतुः इदं शुक्तं शीलं सद्गुणं परमुत्कृष्टं विभूषणमाभरणम् ॥ [शार्ङ्गविनीडितम्]

१) प्र३ (मृ.). छभूषणं । गु. गु. धारस्य (शौर्यस्य) । — २) प्र१. म. 'स्योपरमः (म३. 'रतिः) । प्र१. म३. समस्य (श्रुतस्य) । — ४) गु२. सर्वसामपि । गु. प्र४. सर्वभूषणम् (प्र४. सर्वधारणम् इत्यपि) ॥

म. १४८७ (५८१); प्रसङ्गाम् ३; सुभाष. १८० । गु. ३०५३ । सुभा. पृ० ८४.९० । गु२. पृ० १४.३४ (पृ० २३१.९. मर्तुं) । सुहा. १८०.९ (सरस्वतीकण्ठाभरणे) । सूका-
वृष्या । समावरो १.५३ । सुभाषितार्णवे ८.४८ ॥

नीतिशतके अष्टमपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न लोकेषु ॥ १ ॥

{ छिन्न इति ॥ तरुश्छिन्नः सद्यपि पुना रोहत्युद्गच्छति । चन्द्रः क्षीणः कृष्ण-
पक्षे दिनक्रमेण कृशः सद्यपि पुनरुपचीयते प्रवर्धते । इत्येवं विमृशन्तो मनस्यनु-
संध्यानाः सन्तः शीलसंपन्ना लोकेषु बन्धुजनेषु विश्वेषु पिहलपु सन्त्यपि न
संतप्यन्ते । किंतु तरुचन्द्रदृष्टान्तेनाभिवृद्धिमाशंसन्त एव संतोषार्थः ॥ आर्या- २
भेदः ॥ ॥ ॥

[रा. नीति. ७९; नार. नीति. ८.१०; ते१. नीति. ७९; अट्टयाद् २५. एल. २. नीति. ८०
इतोऽन्यत्र कोशेष्विदं पर्य नास्ति] ४) नार. न विपदि लोकेषु; ना४. न विधियेषु; रा. ते१. न
विश्वेषु लोकेषु (न लोकेषु) ॥

म. २३१३ (९२५); संस्कृतपाठ० ६२ । सुभा. पृ० ४७.९३ । मुर. पृ० १९.८०
(प्रसङ्गसाधक्याम्) ॥

एको वासः पटुर्गणं वा वनं वा एका भार्या वंशजा वा प्रिया वा ।

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा एको देवः केशवो वा जियो वा ॥ २ ॥

[अड्याद् २८ एम् ५६. नीति ७९; प्र३. पुष्पिकायामपि दृश्यते]

[म. १४२५ (५५७) । प्रबन्धचिन्तामणौ ४.१८१ । सुभा. पृ० १७२.८१४ । सूहा. १८१.९१ (महाभारते) ।]

अपेक्षन्ते न पात्राणि न स्नेहं न दशान्तरम् ।

सदा लोकहिता रक्ता रत्नदीपा इवोचमाः ॥ ३ ॥

अपेक्षन्त इति । उक्तमाः सत्पुरुषाः रत्नदीपाः रत्नमयदीपा इव पात्राणि धर्म-
मय (धर्मादियोग्य) पात्राणि दीपपक्षे तैलाधारपात्राणि च नापेक्षन्ते । न काङ्क्षन्ति ।
स्नेहो मैत्री अन्यत्र तैलादिकं नापेक्षन्ते । दशान्तरं अथस्यान्तरं, अन्यत्र वर्त्यन्तरम् ।
दशावस्था (र्ता) वस्थायामिति शब्दार्णवे । नापेक्षन्ते । सदा र्सततं लोकहिता जन-
॥ प्रियाः रक्ताः अनुरक्ताः अन्यत्र रागयुक्ता भवन्ति इति शेषः ॥

[सु. नीति. ८१ (८०); ना ३-५. प्र १-३. ५. नीति. ८०] [म. ४५५ (११५) । शा.
२१५ । सुभा. पृ० ४६.४२ । सु. २२४ । सुभाषितार्णवे १६.२ । सूहा. ३१.६ । पद्यरत्नावली
(का. ८९) पृ० ११०.३०]

॥ दैवपद्धतिः ॥

नेता यस्य गृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः

स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावतो वाहनम् ।

इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः संगरे

तद्वक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ ८१ ॥

नेतेति ॥ यस्य बलमिदं इन्द्रस्य नेता मन्त्री गृहस्पतिर्वाचस्पतिः । यस्य प्रहर-
॥ णमायुधं वज्रं शतकोटिः । यस्य सैनिकाः सैन्याः सुरा अमराः । यस्य दुर्गं गिर्यादि-
प्वन्यतमं स्थातं स्वर्गस्त्रिविष्टपम् । यस्य हरेर्विष्णोरनुग्रहः कृपा । यस्य वाहनं
(वारणः दन्ती) ऐरावतः अश्वमातङ्गः । इत्येवमाश्चर्येणाद्भुतेन बलेन शक्त्यान्वि-
तोऽपि युक्तोऽपि बलभिदिन्द्रः परैः परिपन्थिभिः संगरे युद्धे भग्नः पराजितः ।
तत्तस्मात्कारणात् दैवं भागधेयमेव व्यक्तं स्फुटं शरणं रक्षित् । वृथा व्यर्थं पौरुषं
॥ पुरुषकारः । धिग्धिक् निन्दित इत्यर्थः । 'धिक्किर्मत्सैननिन्दयो' रित्यमरः ॥ [शार्दूल-
विक्रीडितम्]

१) तु२. नेता । —२) प्र४. स्वर्ग । ना५. असंग्रहः; प्र४. अनुग्रहं । तु.सु. रा १. ते. ऐरा-
वतो । तु१. ते२. रावणः; सु२.३. ना२-४. रा. ते१. प्र२.३. वारणः; प्र१. म३. वाहनः । —३)
तु. सु. इत्येवमर्थः; म३. उच्यते । तु. ५पि मयका; म४. ५पि सुराद्; म५. सुरविराद् (५पि
॥ बलभिद्) । —४) तु२. ना१. प्र१.२. म१.३-५. तद्युक्तं; म२. तद्युक्तं । प्र४. वत (ननु) ।
ना२. 'मेव * नृणां वृद्धौ क्षये कारणं । म४.५. हि परं (शरणं) ॥

। भ. ३८१५ (१६४३); विक्रमचरित्रे १७२ । सु. ३१५१ । सुर. ४० ७१.१० (शाङ्ग०) ।
सुभा. ४० ९३.१०० । आत्मानुशासनकान्ये ॥

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्मानेन्द्रियस्य क्षुधा

कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।

तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा

स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि परं वृद्धौ क्षये कारणम् ॥८२॥

भग्नाशस्येति ॥ भग्ना नष्टा आशा जीविताहारयोस्तृष्णा यस्य स भग्नाशः
तस्य । करण्डेन पेटिकया पिण्डिततनोः पिण्डीकृतदेहस्य । क्षुधा बुभुक्षया
ग्लानानि ग्लानानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यस्य तस्य भोगिनो भुजंगस्य मुखे घटने
आखुरुन्दुरुः स्वयमात्मनैव च नक्तं रात्रौ विवरं करण्डरन्ध्रं कृत्वा निपतितः पति- ॥
तवान् । असौ भोगी तस्याखोः पिशितेन मांसेन वृत्तो मुदितः सन्सत्वरं ससंभ्रमं
तेनैवाखुरुतेन पथा मार्गेण यातो गतः । हे लोकाः तेन कारणेन सस्याः संतुष्टास्ति-
ष्ठत आप्त्वम् । हि यस्मात्कारणात् परं केवलं दैवं भागयेयमेव वृद्धाद्युपचये क्षयेऽप-
चये च कारणं हेतुः । करण्डे मोदकाः सन्ति तान्भुज्या जीविष्यामीत्येव बुद्ध्या
मूषिको मृतः । न जीवामि आहारोऽपि मम न संभवतीति निर्विण्ण (विपण्ण) ॥
एव भोगी आहारं मार्गं च लब्ध्वा जीवितं प्राप्तः । तस्मात्पुरुषकारो निरर्थकः । दैव-
मेव प्रयत्नमित्यर्थः ॥ [शार्ङ्गलविकीडितम्]

१) ना१. भग्ना यस्य । सु. ०पीडिततनुः; सु. ना२. ०पीडिततनोः । म३. मानेन्द्रियस्य । — ३)
म३. तत्क्षणमहो; म४. तत्क्षणमसौ (सत्वरमसौ) । — ४) सु. स्वस्थास्तिष्ठति; म५. स्वस्थं तिष्ठत ।
म३. जगतां (हि परं) । सु. ना१.२. म४. वृणां (परं) । म२. वृद्धिष्ये । ना५. वाङ्मूलं ॥ २॥

म. ४५२८ (२०१२); पञ्चतन्त्रे २.८८; शुक्र०. १; विक्रमचरित्रे १७७; सुभाष. १००
(१०६) । सु. ३१४३ । सक. ५.७१.२ (४० ३२४) । सुभा. ४० ९४.१०९ । सुर. ४०
७१.१२ (भर्तृ०) ॥

दैवात्कन्दुकपातेनोत्पत्त्यर्थः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ८३ ॥

दैवादिति ॥ आर्यः सज्जनः दैवाद्वैवगत्या पतन्भ्रश्यन्नपि कन्दुकपातेन न
स्थायिना न पतति । अनार्योऽसज्जनस्तु मृदो मृत्तिकायाः पिण्डस्य पतनं पातो
यथा तथा पतति । मृत्पिण्डः पतित्वा नोत्पतति । भूमावेव गतिः । एवमेवानार्यः
पततीत्यर्थः ॥ [अतुष्टप]

१) सु. प्रायः; रा. ते१. म१. म. यथा (दैवाद) । सु१. ना१. म२. ३.५. म२. कन्दुक० । ॥
ना१. ३.४. ते२. -वृत्तं; ना५. म४. -वृत्तं (-पातेन) । — २) सु. म२. पतत्यर्थः; सु. म२. ३.
न स्थाप्यार्थः; ना१. ३-५. ते२. म४. ५. उदेत्यर्थः । — ३) सु२. तत्त्वार्थनार्यः । — ४) सु१.
मृत्पिण्डं ॥

भ. ४३१३ (१९०६) । पञ्चतन्त्रे २.१०० । सुभाषितार्णवे २४.११७ (पाठभेदः) ।

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापिते मस्तके

गच्छन्देशमनातपं द्रुतगतिस्तालस्य मूलं गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ८४ ॥

खल्वाट इति ॥ खल्वा(र्घो)टः प्रकृत्या केशरहितमस्तकः । दिवसेश्वरस्य माता-
पुत्रस्य किरणैर्मयूखैर्मस्तके शिरसि केशविहीनत्वात्संतापिते संतप्ते सति । अनातपं
आतपरहितं देशं प्रदेशं गच्छन्प्रजन् द्रुतगतिः शीघ्रगमनः संस्तालस्य तृणराजस्य
मूलं तलं गतः प्राप्तः । तत्र तालमूले पतता भ्रष्टयता महता स्थूलेन तालस्य फलेन ।
॥ अस्य खल्वाटस्य शिरो मस्तकं सशब्दं शब्दसहितं यथा भवति तथा भग्नं पपाट ।
दैवेन विधिना हतं पृथक् हतको नाशितो यत्र गच्छति यस्मिन्प्रदेशे याति तत्रैव
प्रदेशे प्रायो भूला आपदो विपदो यान्ति । तं दैवहतकमनुप्रजन्ति । पुरुषकारादपि
दैवमेव प्रयत्नमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) रा१. प्र१-४. म. ख (म४.खा) खालो । हु. सु. ना१.२. म१.३.५. संतापितो; प्र१.
॥ म२.४. संतापितो । —२) हु. सु. ना१.२. म२-५. गच्छन्; प्र१. भ्राम्यन् । हु. सु. ना१. म१.
३-५ विधिवशात्; ना१. द्रुतमसौ ते१. मूले स्थितः । —३) ते२. तनस्येपि महकलं निपतितं;
प्र१. तत्रस्थस्य च तत्फलैः पतता; म५. तत्रस्थस्य तु तत्फलैर्निपतितैर् । ते. भिर्ज । म१.३.५.
समस्तं । —४) म३. यत्रायान्ति हि मन्दभागनिबद्धाः । ना१.२ भाग्यरहितस्तः । हु१. प्र२ (मू).
यन्त्यापदः ॥ ।

२० भ. २०४८ (८०२); सुभाष. ३०८ । शा. ४३७ (भर्तृ०) । सु. ३१४१ (दिविरदेवा-
दित्यस्य) । सुभा. पु० ९४.११४ (दिविरदेवादित्यस्य) । सुट. पु० ७१.१३ (भर्तृ०) । सुहा.
३६.७ (पञ्चतन्त्रे.) ॥

गजभुजंगविहंगमबन्धनं शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।

मतिमतां च समीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ८५ ॥

२५ गजेति ॥ गजा दन्तिनः [भुजंगाः सर्पाः विहंगमाः पक्षिणः] (विहङ्गाः पक्षिणः
भुजंगमाः सर्पाः) तेषां वन्धनं निरोधः । शशी चन्द्रः दिवाकरो भास्करश्च तयोर्ग्र-
हपीडनं केतुराहुग्रहपीडां मतिमतां सतां दरिद्रतां दारिद्र्यं च समीक्ष्य दृष्ट्वा बुद्ध्या
विधिर्दैवं चलवानधिकः इत्येवं मे मम मतिर्वृद्धिः । जातेति शेषः ॥ [इतविलम्बितम्]

१) प्र३ (मू). गजविहंगभुजंगम् । —२) ना१. ग्रहपीडनम् । —३) ना२. ते२. निरीक्ष्य;
२५ रा. विलोक्य (समीक्ष्य) ॥

भ. २०६० (८११); पञ्चतन्त्रे २.२० (१९); हितोप० १.४५ (५२) । शा. ४४३ । सु.
३१२५ । येतालमट्टस्य नीतिप्रदीपे ४. (हे. पु० ५२९) । तत्राख्यायिकायां २.८ । विक्रम-
चरित्रे २६२ । सुभा. पु० ९२.६८ । सुट. पु० १०१.१४ (भर्तृ०) ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुपरत्नमलंकरणं भुवः ।

तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदह ह कष्टमपण्डितता विधेः ॥८६॥

सृजतीति ॥ तावत्प्रथमं विधिब्रह्मा अशेषाणां समग्राणां गुणानां बलबहुगुण-
श्रुत्यादीनां आकरं जन्मस्थानं पुरुपरत्नं नरयेष्टम् । 'रत्नं स्वजातिधेष्टेऽपी'त्यमरः ।
भुवः भूमेः अलंकरणं भूषणभूतं सृजति उत्पादयति । तत्पुरुपरत्नं भूम्यलंकरणमपि
तस्मिन्नेव क्षणे भङ्गि नश्यत्, अचिरकालस्यायीत्यर्थः । करोति विदधाति चेत् विधे-
विधातुः अपण्डितता अविवेकित्वम् । अह ह अद्भुते खेदे च । 'अह हेत्यद्भुते खेदे
चे'त्यमरः । इदं कष्टं गहनं ईदृशिति निरूपयितुमशक्यमिति यावत् । 'कष्टे तु कृच्छ्र-
गहने' इत्यमरः । बहुगुणशालिनं पुमांसं चिरकालस्यायिनं निर्मिमीते चेत् तदानीं
ब्रह्मणः कृत्यं समञ्जसं नो चेदसमञ्जसमित्यर्थः ॥ [इतविलम्बितम्]

१) तु. गुणाकरः । — ३) सु. ना३.५. प्र१-३. म१-३. च (तत्) । — ४) तु१. अप-
ण्डितता ॥

म. ७१६३ (१२८९); सुभाष. ६८ । शा. ४००० । सु. ३१२१ (फल्गुहस्तिन्याः) ।
सुस. १३१.१९ (फल्गुहस्तिन्याः) । सुर. ५० ७१.१५ (भर्तृ०) । सुभा. ५० ९२.१७ ।
सुहा. ३६.४ (फल्गुहस्तिन्याः) ॥

*येनैवाभ्यरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।

तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ ८७ ॥

येनेति ॥ निशि रात्रौ चन्द्रमाश्चन्द्रो येनैवाभ्यरखण्डेन नमोभागोऽनघातश्लेदेन ।
'अभ्यरं व्योम्नि घाससी'त्यमरः । संवीत आघृतः तेनैवाभ्यरखण्डेन दिवा दिवसे
भानुरर्कश्च संवीतः आघृतः । एतयोश्चन्द्रमान्धोः दौर्गत्यं दारिद्र्यम् । अहो आश्चर्यम् ॥
अभ्यरश्चाक्षरलेपेण फचिरिन्द्रर्कयोर्दारिद्र्यमुत्पादयति ॥ [अनुष्टुप्]

[रा१. कोशे नास्ति; रा२. कोशे तु रीकायां प्रक्षितः; अङ्गार २२. बी. १० कोशेऽपि नास्ति] ।
१) वे२. एनैव (येनैव) । — २) ना२. सेमितो; प्र४. संवृतो (सवीतो) । — ३) तु२. तेनैव दिवसे
भानुः । — ४) ना१. दौर्गमम्; प्र५. दारिद्र्यम् (दौर्गलम्) । तु. एवयोः (एतयोः) ॥

म. ५५४४ (२५१०) । सुभा. ५० ६५.५ ॥

*प्रियसख विपद्दण्डाघातप्रपातपरंपरा-

परिचयवले चिन्ताचक्रे निघाय विधिः खलः ।

मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव-

द्भसयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ८८ ॥

प्रियसखेति ॥ हे प्रियसख अभिमतमित्र । खलो दुर्जनो विधिर्ग्रहा मनश्चितं
मृदं मृत्तिकामिय चलात्प्रसमं पिण्डीकृत्य अपिण्डमेव पिण्डं कृत्वा । 'अमृततद्भावे
च्चिः' । 'अस्य च्या' वितीत्वम् । 'ऊर्यादिच्चिडाचश्चे'ति गतिसंज्ञायां 'गतिकारके'-
त्यादिना समासः । समासेन पूर्वोक्तो व्यप् । प्रगल्भकुलालयत् प्रौढकुम्भकार एव
विपद आपद एव दण्डस्य लगुडस्य आघातानां ताडनानां प्रपातानां पातानां परंपरा
आवृत्तिस्तस्याः यः परिचयः संस्कारः निविडाचयवपरस्परसंनिवेशश्च स एव बलं
दाढ्यं यस्य तस्मिन्-रा} (तयः तामिः परिचयेन संस्तवेन चले लोले) चिन्ताचक्रे
आध्यान एव च क्रोडागारे घटनिर्माणसाधने चलये भ्रमयति । अत्र अस्मिन्किं
विधास्यति न जानीमः ॥ [हरिणी]

॥ [ना१.२. अड्याद् २८. एम्. ५६ कोशेषु नास्ति] १) सु. प्र४. म१. प्रियसखि; ते२. प्रिय
निज- । तु. °दण्डाघाताद्; प्र१. दण्डारवात- । तु. °विपात°; ना५. रा. प्र५. °प्रवात; प्र१. म१-३.
°प्रघात°; प्र४. °प्रतप्त°; म५. °प्रभाव° (°प्रपात°) । — २) प्र३ (मू. °परिचल° । तु१. तु. ना५.
प्र२-४. °चले; तु२. °चलत्- (°बले) । सु (मू. विधाय (निधाय) । प्र४. खलम् । — ३) प्र४.
बन्धीकृत्य (पिण्डीकृत्य) । ते२. प्रचण्ड° (प्रगल्भ°) । — ४) प्र४. विधास्यते ॥

॥ अ. ४३५३ (१९२१) । वा. ४५१ (विजकायाः) । सु. ३१३७ । सुभा. ४० ९३.८६
(विजकायाः) ॥

* विरम विरमायासादस्मादुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।

अयि जडविधे कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः

॥ कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ ८९ ॥

विरमेति ॥ अयि जड अज्ञ विधे विधातः विपद्यापदि महतामुदाराणां धैर्य-
ध्वंसं धृतिनाशं ईक्षितुं द्रष्टुं यदि ईहसे इच्छसि चेत् (विरसायासादीक्षणस्वरूपा)
अस्मादुरध्यवसायतो दुष्टोद्योगात् विरम निवर्तस्व । { विरम विरम आभीक्ष्येम
विरतो भव । 'नित्यवीप्सयो' रित्याभीक्ष्ण्यात् द्विरुक्तिः-रा } पते महान्तः कल्पापाये
॥ प्रलयकाले व्यपेतोऽपगतो निजक्रमः स्वप्रकारो येषां ते तथाविधाः क्षुद्राः स्वरूपाः
कुलशिखरिणः कुलपर्वताः न भवन्ति । कुलशिखरिणामभोराशीनामपि प्रलया-
पदि नाशोऽस्ति । महतां धैर्यस्य तु विपत्सहस्रेष्वपि ध्वंसो नास्तीत्यर्थः ॥ [हरिणी]

[ना१. प्र४. म४.५. कोशेषु नास्ति] १) ना२. प्र२.३. विरसा° (विरमा°) तु. दुराध्यवसा-
यतो, ना२. दुर्व्यवसायतो । — २) म२. °ध्वस समीक्ष्य न लजसे । — ३) तु. ना५. अपि (अयि) ।
॥ तु. तु. प्र३. जडविधे । रा. प्र१.३.५. म३. °व्यपेत° (व्यपेत°) । तु. °निजक्रमः ॥

म. ६१४८ ॥

दैवेन प्रमुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्तस्योपनमेन्मनागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।

सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं

सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥१०॥

दैवेनेति ॥ प्रभुणा सुखदुःखात्मकगुणनिर्माणसमर्थेन दैवेन भाग्येन जगति लोके यस्य जनस्य यद्वनादिकं प्रमाणीकृतमित्युक्त्या परिमितम् । 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रे-यत्ताप्रमाहृष्य'त्यमरः । तत् घनादिकं तस्य जनस्योपनमेत्प्राप्तं भवेत् । महान्पृथु-राश्रयोऽपि मनागल्पमपि कारणं हेतुर्नैव भवेत् । दृष्टान्तमाह । सर्वासामाशानां दिशां वृष्णानां च । 'आशा वृष्णापि चायते'त्यमरः । परिपूरके पूरयितरि जलधरे धारिद्याहे प्रत्यहमनुयासरं वर्षति सत्यपि चातकस्य सारङ्गस्य पक्षिणो मुखे यदने द्वित्राः द्वौ वा त्रयो वा । 'संख्ययाव्ययासन्ने'त्यादिना बहुमीहिः । सूक्ष्माः शृङ्गणा एव पयोविन्दवः धारिविभुषः पतन्ति । आश्रयमहत्त्वं फलमहत्त्वे कारणं न भवति । अपि तु भाग्यमेव । उक्तं च । "सख्यं घरेण्यघटितं द्रविणेभ्वरेण कादर्यं तथापि किमिदं तव नापनीतम् । बन्धः कशस्तव न किं प्रथिमास्पदाभ्यां द्वाभ्यां सदा परिचितौऽपि पयोधराभ्याम् ॥" इति ॥ [शार्ङ्गल्लिखितम्]

[म२. कोशे नास्ति] १) म४. प्रभुणान्वहं । म१. म३. खयं जगदिदं यस्य । —२) तु१. सु. म१. नयेत्; तु२. ना२. नयेत्; ना१. गमेत्; म२(म). शमेत्; म४. म४.५. गमे; म३. ॥ ०रेत् (०नमेत्) । म१. म३. तथा; म४. महत् (महार) । तु२. येवाश्रयः; ना१. नैवाश्रयः; म४. नैवाश्रयः; —३) ना१. ०रिपूर्तके । —४) ते२. येव (एव) ॥

मं. २९८० (१२५५); सुभाष. ३१९ । सुभा. ४० ९५.१२३ ॥

नीतिशतके नवमपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

*अयममृतनिधानं नायकोऽप्योपधीनां

शतभिषगनुयातः शंभुमूर्धावतंसः ।

विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं

हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ १ ॥

{अयमिति ॥ अयं परिदृश्यमानश्चन्द्रोऽमृतस्य निधानं स्थानमपि ओपधीनां संजीवन्त्यादीनां नायको नेतापि शतभिषजा नक्षत्रेण शतेन भिषग्भिर्वैद्यैश्च अनुयातोऽनुसृतोऽपि, किं बहुना शंभोः सकललोकक्षेमंकरस्य शंकरस्य मूर्ध्नोऽवतंसः शिरोभूषणमपि, एतमुक्तविशेषणविशिष्टं शशाङ्कं राजयक्ष्मा क्षयरोगो न च विरहयति न त्यजति खलु । अतो हतविधेर्नष्टदैवस्य परिपाको नियोगः केन वा पुंसा लङ्घनीयः । न केनापीत्यर्थः । हतेति निर्वेदानुसंधानार्थकः । (राजयक्ष्मेत्यत्र राजश्चन्द्रस्य यक्ष्मा, राजा चासौ यक्ष्मेति वा विग्रहः ।) यथा बाहटः—“अनेकरो-गानुगतो बहुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा क्षयोऽशेषरोगघटिति च स्मृतः” ॥ इति ॥ [मालिनीवृत्तम्]—रा }

[तु. प्र. २. ३. ५. कोशेषु गोमन्तककोशेष्वेकस्मिन् नास्ति] १) ना२. प्र४. म१. २. स्वप्न (अयम्) । प्र४. निधानो । ना१. २. ते. प्र१. औषधीना । — २) तु. ना२. अमृतमयशरीरः कान्ति-
युक्तोऽपि चन्द्रः । ना५. रा. शंभुमूर्धनवतंसः । — ३) तु. भवत विपतरदिमर्मण्डलं प्राप्य मानोः ।
ना१. विहरयति यदेनं; ना२. तदपि च वियुक्ते; प्र१. म३. ग्लपयति च तथैनं; म१. म१. २. परि-
हरति न चैनं; म४. ५. विषजति न हि चैनं (विरहयति न चैनं) । — ४) तु. परसदननिविष्टः
को लघुत्वं न याति ॥

म. ५५१ । सुभा. पृ० ९३. ८४ । व्याख्याननीतिद्वये १५. १४ ॥

पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ।

प्रायेण साधुवृत्तानामस्यायिन्यो विपत्तयः ॥ २ ॥

॥ [ना२. नीति. ९. ४; गोमन्तककोशे नीति. ८३] [म. ३८८६ (१९८५); सुभाष. १९५।
शा. ३८६ । सु. २२२ । सुभा. पृ० ४५. ३० । सुभाषितार्णवे २४. ११८ ।]

उड्गणपरिवारो नायको यः सुधायाः

शतभिषगनुयातः शंभुमूर्धनवतंसः ।

विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं

हृत्विधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ३ ॥

[तु. नीति. ८९] [म. ३३६८; सुभाष. २७७ । सु. पृ० ७५. १ (कव्यतरौ) । सु. ५७६ ।
सुभा. पृ० ९६. ४ । सुभाषितार्णवे. ३१. ४ । सभाषितौ २५. ९ ।]

रामस्य व्यसनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं

वृष्णीनां निधनं नलस्य विपदं भीष्मस्य शत्रोर्हृतिम् ।

विष्णोर्वीमनतां तथार्जुनवधं संधिन्त्य लङ्केश्वरं

सर्वं दैववशादुपैति पुरुषः कः कं परित्रायते ॥ ४ ॥

[अठ्वाद् २९ ई२. नीति. ९. १२] [म. ५७८२ (२६३०); पञ्चतन्त्रे ५. ६८; भोजप्र-
बन्धे; विक्रमचरित्रे ८०]

मगवन्तौ जगन्नेत्रौ सूर्याचन्द्रमसावपि ।

काले गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ ५ ॥

[अठ्वाद् २९ ई२. नीति. ९. १३] [म. ४५२७ (२०११) । दण्डितः काण्पादर्शे २.
१७२ । सुभा. पृ० ९०. ५ (दण्डी) । शा. ३४९]

येन यत्र च भोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ।

स तत्र रज्ज्वा बद्धैव बलादैवेन नीयते ॥ ६ ॥

[अठव्या २९ ई २. नीति. ९. १४] [सुमा. पृ० ९१.३३ ।]

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।
तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ७ ॥

[अठव्या २९ ई २. नीति. ९. १५] [म. ५३३३ (२४१८); पञ्चतन्त्रे २.१८ (१७);
हितोपदेशे १.३४ (४१) । सुमा. पृ० ९२.७१ । सुर. पृ० ७६.४ (हितोपदेश)]

व्योम्येकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्ति क्षतिं
चक्ष्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।
[दुर्नातिं किमिहास्ति किं सुचरितं] कः स्थानलामे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ८ ॥

[अठव्या २९ ई २. नीति. ९. १६] [म. ६३३६ (२९२२) । सक. ५.७२.२ (पृ० ॥
३२५, वसुमागल) । सुर. पृ० १००.१ (हितोपदेशे) । सुमा. पृ० ३७४.२०३ ।]

॥ कर्मपद्धतिः ॥

नमस्यामो देवान्ननु हतविघेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्धः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किमपरैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९१ ॥

नमस्याम इति ॥ देवानमराग्रमस्यामो वन्दामहे । 'नमो वरिवक्षित्रजडः' क्यच् ।
नन्विति शङ्कायाम् । 'शङ्कासमुच्चयप्रश्नानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । परिहरति ।
तेऽप्यमराः हतविघेर्दुष्टदैवस्य वशगाः परतन्त्राः । पक्षान्तरमाशङ्कते । विधिर्वन्धो
नमस्कार्यः । उक्तमपि पक्षं परिहरति । सोऽपि विधिः प्रतिनियतस्य प्रतिपुरुषं
मित्रस्य कर्मणः सुकृतदुष्कृतरूपस्य एकस्य फलं ददातीति तथाविधः । यदि तर्हि
फलं कर्मायत्तं न देवायत्तं नापि विध्यायत्तं तदानीम[परैरन्यैः] (मरैर्देवैः) किं
प्रयोजनं विधिना च किं प्रयोजनम् । न किञ्चित्प्रयोजनम् । तत् तस्मात् विधिरपि
येभ्यः कर्मभ्यो न प्रभवति न समर्थो भवति । तेभ्यः कर्मभ्यो नमः । कर्माण्येव
फलदानि । विधिस्तु कर्मानुरूपं फलमनुभावयतीत्यर्थः ॥ [विधिरिणी]

१) तु २. देवाः मनु; सु. ना२. देवाननु; म३. देवान तु; म४.५. देवान् ॥ तु. सु. प्र१. म.
एत विधेः; ना१. हितविधेः । प्र१. ॥१-३. सत्त्वविघा (तेऽपि वशगा) । ना१. वशजाः । —२)
प्र१. म३. '०१६०' (०६६०) । —३) म५. कर्मायुक्तं । प्र१. म१-४. यदिद्म् (यदि किम्) ।
तु. सु. ना२. प्र२.३. अमरैः । ना१. हि; म४. तु (च) । म४. विधिनो । —४) म४. नमः; म३.
नमः स्तात् (नमस्तत्) । प्र३. म३.५. कर्मभ्यो ॥

भ. ३३६७ (१४३१); सुभाष. ३०५ । शान्तिशतके १.१ (हे. पृ० ४१०) । शा. ४३६ (भर्तृ°) । सु. ३०७९ । सुर. पृ० ७१.११ (भर्तृ°) । सुभा. पृ० ९३.८८ (भर्तृ°) । सूहा. ३४.२४ (काव्यप्रकाशे) । सोमदेवस्य यज्ञशिलकचम्पवां (का० ७०. २. पृ० २५६) ॥

*ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षितो महासंकटे ।

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते

सूर्यो आभ्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥९२॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा विधाता येन कर्मणा ब्रह्माण्डानामेव भाण्डानां कुम्भानामुदरे
मध्ये कुलालवत्कुम्भकार इव नियमितो निबद्धः क्षणमपि विधातुं नानुभवति ।
११ विष्णुर्हरिरपि येन कर्मणा दशभिरवतारैर्मत्स्यकूर्मादिभिः गहने कलिले महासंकटेऽ-
धिकसंवाधे क्षितो निपातितः । रुद्रो हरोऽपि येन कर्मणा कपालपाणिपुटके करो-
दिरूपभाजने भिक्षाटनं भिक्षार्थं परिभ्रमणं [सेवते अयति] (कारितो विधा-
पितः) । सूर्यः सवितापि येन कर्मणा नित्यं सर्वदैव गगने व्योम्नि आभ्यति परि-
भ्रमति । तस्मै कर्मणे नमः । ब्रह्मादयोऽपि स्वकृतकर्मानुरूपं फलमनुभवन्तीत्युक्ते
११ सति किमुतान्येषां मानुषादीनामित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

[तु. बोधयोर्नास्ति] ३) सु. शंभुद (रुद्रो) । प्र२ (मृ.) लपात्रपुटके । ना १ भिक्षाटनं; म५. भिक्षाशनं । सु. ना२. प्र३. ५. म१-३. कारितः; प्र१. उच्यते; प्र२ (मृ.) कार्यतः (सेवते) । —४) म५. अभ्यति । ना ५. गहने ॥

भ. ४४९७ (१९९४) । शा. ४३५ (भर्तृ°) । सु. ३१०२ । अष्टरत्ने ४ (हे० ८) ।
२० विक्रमचरित्रे ३६१ । सुभा. पृ० ९३.९८ (भर्तृ°) । सुर. पृ० ७६.१ (शार्ङ्ग°) । गरुडसहायुराणे
११३.१५ ॥

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।

तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं

॥ हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥९३॥

या साधूनि । हे साधो सज्जन या सत्क्रिया सत्कर्म साधून्सज्जनान् खला-
न्दुष्टान्करोति विदधाति । विदुषो विशेषान्मूढान्करोति । हितान्प्रियान्द्वेषिणः शत्रू-
न्करोति । प्रत्यक्षं दृश्यमानं परोक्षमप्रत्यक्षं कुरुते करोति । अमृतं सुधां हालाहलं
कालकूटं कुरुते । एवंविधां भगवतीं पट्टणैर्भयसंपन्नां तां सत्क्रियां आराधय
११ सेवय । विपुलेषु विशालेषु गुणेषु रूपादिषु व्यसनैर्दोषैः वाञ्छितमिष्टं फलं भोक्तुं
अनुभवितुं वृथा व्यर्थं आस्था तात्पर्यं मा कृथाः मा कार्याः । वृथा व्यसनासक्तिं
परित्यज्य अघटनाघटनसमर्थं कर्मैव भजसेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

२) तु. सु. प्रत्यक्षे । — ३) ना. चण्डिका (सक्तिया) । ना. ४. मोक्षः । — ४) तु. सु. ना. त्वमतो; प्र. ४. व्यसने (व्यसनं) । तु. सु. प्र. ३. म१-४. विप्लवेष्वासां; तु. विप्लवेष्वासां; म. विप्लवेष्वासां ॥

म. ५४९९ (२४८०); सुमा. ३०० । सु. ३००४ (श्रीवर्धनस्य) । सुमा. ४० ९३. ९० । सु. ४० ७६.८ (समावरणे) ॥

शुभ्रं सदा सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला

लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि ।

विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडाश्रुटचन्तुकं

मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यदिशो दृश्यताम् ॥९४॥

शुभ्रमिति ॥ शुभ्रं धवलं सदा गृहम् । सविभ्रमा विलाससहिता युवतयः ॥ स्तरण्यः । श्वेतेन पाण्डुरेण आतपत्रेण छत्रेणोच्चला विमला लक्ष्मीः संपत्तिरिति एतत्सर्वं शुभे कर्मणि पुरा कृते स्यूतेऽविच्छिन्ने सति स्थिरमनुभवमिव अनुभूयते ज्ञायते । विच्छिन्ने नष्टे शुभकर्मणि सति नितरामनङ्गमनङ्गकलहक्रीडया प्रणय-विप्रहलीलया श्रुटचन्तुकं छिन्नसूत्रकं (चन्तुके छिन्नसूत्रके) मुक्ताजालं मौक्तिक-समूह इव झटिति क्षीमे भ्रश्यत् चिदाणि सत् दिशो हरितः प्रयाति गच्छति । ॥ दृश्यतां विलोप्यताम् ॥ [शाङ्गिनीवृत्तिम्]

२) तु. सु. ना २-४. प्र. ३. ५. स्थिरमिव; ना. रा. से. प्र. स्थिरमनु । तु. सु. ना. प्र. २. स्मृतं (—स्यूते) । — ३) ना. संहिते । सु. ना. २. स्मृतिरा । ना. १. मन्त्रतुके; ना. २. मन्त्रतुके; प्र. १. मन्त्र. मन्त्रतुके; प्र. २. मन्त्रतुके; प्र. ३. मन्त्रतुके । — ४) तु. (सु.) मुक्ताजाल; प्र. मुक्ताहार । प्र. प्रयाति । ना. सन्तं (झटिति) । तु. सु. प्र. १. म. भ्रश्य- ॥ दृश्यो; ना. १. भ्रश्यन्दिशो । सु. दृश्यतां; ते. विप्लवा ॥

म. ६४९५ (३००३); काश्यप. ९० ॥

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामा विपत्ते-

र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ९५ ॥

गुणवदिति ॥ गुणवत् अनित्यं अगुणवत् नित्यं वा कार्यजातं कर्तव्यसामान्यं कुर्वता यिदधता जनेन । पण्डितेन धीमता यत्नतः महता यत्नेन परिणतिः परिपाकः अवधार्या निश्चया । अन्यथा दोषं दर्शयति । अतिरभसेन अत्यन्तं त्वरया कृताना-मनुष्ठितानां कर्मणां व्यापाराणां विपाकः विपरिणामः आ विपत्तेः मरणपर्यन्तं ॥

शल्येन शङ्कुना तुल्यं सदृशो हृदयदाही चित्तपरिदाही भवति । यत्किञ्चित्कार्यं कुर्वन्स विचारयेत् अन्यथा पश्चात्तापं च नयेदित्यर्थः । उक्तं च ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः” ॥

इति ॥ [मालिनी]

१) दु (टी). उचितमनुचितं वा । तु. कुर्वतो । ते२. कार्यजालं । — ३) तु. आविपत्तौ — ४) ना५. हृदयदाया; म४.५. ०यतापी ॥

म. २१२२ (८३३) । शा. १३९१ । सु. २३९४ । सुर. पु० ७७.९ (पु० २४३. १३) भव०) । सुभा. पु० ९३. ८२ (पु० १०६. ९७३) ॥

१० स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलं चान्दनैरिन्धनौघैः ।

सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कतूलस्य हेतोः ।

छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृत्तिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्ता—

त्प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥९६॥

स्थास्यामिति ॥ मन्दभाग्योऽल्पपुण्यो यो मनुजः इमां कर्मभूमिं कर्मक्षेत्रं मर्त्य-
१० लोकं प्राप्य आस्ताद्य तपो न चरति न करोति स वैदूर्यमय्यां बालवायजमणिनिर्मि-
तायां स्थाल्यामुखायां चान्दनैर्मलयजैरेव इन्धनानामेघसां ओघैः स्तोमैः तिलखलं
तिलपिण्याकं पचति रन्धयति । सौवर्णैः सुवर्णमयैर्लाङ्गलाग्रैः हलमुखैः अर्कतूलस्य
हेतोरर्कतूलाय । ‘पृष्ठी हेतुप्रयोगे’ इति पृष्ठी । वसुधां भूमिं विलिखति कृपति ।
कर्पूरखण्डान् घनसारतरुनिचयान् छित्त्वा खण्डयित्वा कोद्रवाणां कोरदूषकाणां
१० वृत्तिमाधरणं समन्तात्परितः कुरुते रचयति । एतानि स्थाल्योक्तानि त्रीणि कर्माणि
यथास्त्यन्तासंगतानि तथा कर्मभूमौ तपोविषयान्यकर्मानुष्ठानं अत्यन्तासंगतमि-
त्यर्थः ॥ [सन्धरा]

[ना१. कोशे नास्ति] १) तु१. स्थाल्या । तु१. वैदूर्य०, तु२. वैदूर्य०; ना३-५. रा ते. वैदूर्य० ।
तु. ना२. तिलखलि; सु१. ना३. तिलकणं, सुर.३. च लघुर्न; म१. म१-३. तिलगणं; म२ (मू.).
१० तिलखिलं; म४.५. तिलमलं । तु. म१.३. म. चन्दनैर् । तु१. तु. इन्धनौघैः; ते. म१. म. इन्धनौघैः;
म२ (मू.). इन्दनौघैः । — २) तु२. ना२. विलिखति; ते१. विलिखत— । तु२. कर्ममूलस्य; सु२.
—कर्ममूलस्य; ना२. अर्कमूलस्य । — ३) ना३. म२.३. कर्पूरखण्डान् । तु. कृपिमिव; सु. कृपिमिह;
म५. वृत्तिमिव; म३. वृत्तिमिह (वृत्तिमिह) । — ४) ना४. रा. ते. म४. भजति (चरति) ॥

म. ७२२६ (३३११) । सु. ३०४५ । सुभा. पु० ९५. १२७ । सुर. पु० ७७. १० (भव०) ॥

११ नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं

विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।

भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि

काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९७ ॥

नैवारुतिरिति ॥ आकृतिराकारो नैव फलति । कुलमभिजनो नैव फलति । शीलं सद्दृष्टं च न फलति । विद्या वेदशास्त्रादिरपि न फलति । यत्नेनोद्योगेन कृता सेवा आश्रयवृत्तिरपि न फलति । यदि सौन्दर्यकुलशीलादिकं न फलति तर्हि किं फलतीत्याह । पूर्वेण पुरातनेन तपसा अहिंसाग्रहचर्यादिना संचितानि संगृहीतानि भाग्यान्यदृष्टानि पुरुषस्य यथैव वृक्षास्तरवः काले समये फलन्ति पच्यन्ते तथैव । काले फलन्ति ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु२. भवति (फलति) । तु१. च शीलं । —२) ना२. विद्या च नैव; म५. विद्या न चैव । ते१. च न यत्नः । —३) प्र१. म१-३. पुण्यानि (भाग्यानि) । ना१. पूर्वतपसां । तु. सु. किल; ना१. फल- (खल) । —४) तु१. पुरणस्य (पुरुषस्य) । म४.५. यथा हि ॥

म. ३८२५ (१६४८); सुभाष. १०८; विश्वमचरित्रे १७३ (२६३) । सु. ३१०० ॥ (मन्त्रयोपले) । सु२. पृ० ७१.६ (समातरङ्गे) । सुभा. पृ० ९२.७२ (मन्त्रयोपले) । सुहा. ३४.५० (विदग्धजनवदुमाया) । तन्नामयायिकायां २.११५ । प्रयन्धचिन्तामणौ ३.१७० । गरुडमहापुराणे (उपजातिवृत्ते) ११३.५२ ॥

मज्जत्वम्मसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे

वाणिज्यं कृपिसेवनं च सकला विद्याः कलाः शिक्षतु ॥

आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं-परं

नाभान्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः॥९८॥

मज्जतिवति । अयं लोकः अम्मसि जले मज्जतु मग्नो भवतु । मेरोः सुरालयस्य शिखरं शृङ्गं यातु गच्छतु । आहवे समरे [शत्रून्विपक्षान्] (शत्रूणां यत्नेन) जय-
त्यभिभवतु । वाणिज्यं घणिकर्म कृपिः कर्षणं सेवनं प्रभुपरिचर्या [य तयोः समा- २॥
हारः कृपिसेवनं] इतन्त्यादिर्यासां ताः सकलाः सर्वा अपि वतुः-पटिकता विद्याः
शिक्षतु अभ्यस्यतु । खगवत् विहंग इव परमुत्कृष्टं प्रयत्नं प्रयतनं कृत्वा विधाय
विपुलं विस्तृतं आकाशं गगनं प्रयातु अजतु । तथापीह संसारे कर्मवशतोः सुकृत-
दुष्कृतयश्चात् अभावन्यं अभावितव्यं न भवति । भावन्यस्य भावितव्यस्य नाशोऽ-
भावाः कुतः । उक्तं च ।

“यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषण्णोऽयमगदः किं न पीयते ॥

(°त्रिषण्णो यस्तस्य च किं न विद्यते-पा०) ॥

अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते” ॥ [चाण्डालविकीर्तितम्] ॥

१) तु. सु३. म४. शत्रुः ना१. शरः ना३.४. प्र२.३. शत्रूणां (शत्रून्) । तु२. जयलाहवे ।
—२) सु. ना१-४. प्र२-५. °सेवनादि, ना५. रा. वे. °सेवने च । ना१. प्र४. म३. सकलं । तु१.
विद्याः खलाः । —३) म२. लसत्वा । म३. परान्; म५. वरं (परं) ॥

म. ४६५४ (२०८५); शतकावली ८६ । शा. ४३८ (भर्तृ०) । सुर. ४० ७२.२० (भर्तृ०) । सुभा. ४० ९४.११६ ॥

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।

सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥ ९९ ॥

१ वन इति ॥ वने अरण्ये वा रणे संग्रामे वा शत्रूणां वैरिणां जलस्रोदकस्य अग्नेर्घहेर्मध्ये वा महस्यर्णवे समुद्रे वा पर्वतस्य शैलस्य मस्तके मूर्ध्नि वा सुप्तं शया-
लुमपि वा प्रमत्तमनवहितं वा विषमे स्थाने चोरव्याघ्रादिसंकुले स्थितं वा पुरा-
कृतानि जन्मान्तरानुष्ठितानि पुण्यानि सुचरितानि रक्षन्ति पान्ति । एकं भागधेयं
मुक्त्वा नान्यच्छरणमस्तीत्यर्थः ॥ [उपजाति]

१० १) म१.२. वने जने; म३. परे वने । — २) तु. प्र२.३. म३. 'मस्तके च; ना१. 'संकटे
वा; ते२. 'कन्दरायां; म४. 'मस्तकेन । — ३) प्र४. 'स्थले ('स्थितं) । तु. प्र४. च (वा) । — ४)
म२. पुरातनानि ॥

म. ५९३३ (१७२०); सुभाष. ११०; विक्रमचरित्रे ४२ । सुभा. ४० ९२.५६ । सुर.
४० ७६.७ (सभातरङ्गे) । सुभाषितार्णवे २४.६३ ॥

११ अमुमेवार्थं फणित्यन्तरेणाह ।

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं

सर्वो जनः स्वजनतामुपयाति तस्य ।

कृत्स्ना च भूर्भवति संनिधिरत्नपूर्णा

यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०० ॥

११ भीममिति ॥ यस्य नरस्य पुंसो विपुलं महत्पूर्वसुकृतं पुरातनसुचरितमस्ति
तस्य भीमं भयंकरं वनमरण्यं प्रधानमुत्तमं पुरं पत्तनं भवति । सर्वो जनः समस्तो
लोकः (सद्यः तत्क्षणे) [तस्य] स्वजनतां बन्धुत्वमुपयाति प्राप्नोति । कृत्स्ना
अखिला भूः धरित्री संनिधौ समीप एव रहैः पद्मरागादिमणिभिः श्रेष्ठैश्च वस्तुभिः
पूर्णा पूरिता भवति । यदि पुराकृतं सुकृतं न विद्यते तदानीं प्रधानं पुरमपि भीमं
११ वनं भवति । सर्वोऽपि जनः शत्रुतामुपयाति । कृत्स्ना च भूः शून्या भवतीति
व्यतिरेकफलमपि ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

“पृथिव्यामन्नपूर्णायां वयमन्नस्य काङ्क्षिणः ।

सौमित्रे नूनमसामभिर्न ब्राह्मणमुखे हुतम् ॥” इति ॥

[वसन्ततिलका]

११ इति भर्तृहरिनीतिशतकं सटीकं समाप्तम् । दक्षिणामूर्तयेनमः ।
शुभमस्तु । श्रीपद्मनाभो रक्षतु ।

१) ना२.४. विशाख (भवति) । ना२-५. रा. प्र५. यस्य । ते१. पुरप्रधानं । —२) तु. ना१. २. ते२. प्र४. सर्वे जनाः । तु. सु. प्र१. म३.५. सुजनताम् (स्वजनताम्) । तु. ना१.२. ते२. प्र४. उप-
यान्ति । सु२. यस्य; प्र२.५. सद्यः (तस्य) । —३) ना५. कृत्या च । म५. भूमिवति (भूर्भवति) ॥

अ. ४५९४ (२०५१); सुभाष. ४१ । सुभा. ५० ९२.७४ ॥

नीतिशतके दशमपद्धतौ अधिकश्लोकाः ॥

अज्ञं कर्माणि लिम्पन्ति तज्ज्ञं कर्म न लिम्पति ।
लिप्यते रसनैवैका सर्पिषा क्ववद्यथा ॥ १ ॥

[ना१. नीति. ९६]

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ २ ॥

[ना२. नीति. १०.११; अट्टयाद् २९ ई२. नीति. ४.१.] [अ. १५६८ (६११) । सुभा.
५० १६१.३७५ । चाणक्यनीतिदर्पणे १३.१८ । सुभाषितार्णवे १५.८ ।]

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महात्रिषुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यत्कृत्वा नावसीदति ॥ ३ ॥

[ना२. नीति. १०.१२; अट्टयाद् २९ ई२. नीति. १.४.] [अ. १०३० (३८९); संस्कृत- ॥
पाठ ५० ६२ । सु२. ५० ७४.० (अर्तुं) । सुभा. ५० ८३.१५ ।]

शृङ्गारशतकम् ।

श्रीगुरुभ्यो नमः अविघ्नमस्तु । १ । स्त्रीप्रशंसा ।

शंभुस्वयंमुहरयो हरिणेषणानां

येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।

वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय

तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥ १ ॥

शंभ्विति ॥ येन { मकरध्वजेन-रा- } (कुसुमायुधेन) शंभुस्वयंमुहरयोः
 कपर्दिपरमेष्ठिपद्मनाभाः सततं सार्धकालं हरिणेषणानां मृगदृशां गृहकुम्भदासाः
 गृहेषु घटभारवाहाः अक्रियन्त व्यधीयन्त । वाचां गिरां अगोचरेण अधिपयेण
 ॥ चरित्रेण धृसेन पवित्रिताय पाविताय भगवते तस्मै मकरध्वजाय मन्मथाय नमः
 नमस्क्रिया । यः हरिहरण्यगर्भहरीनपि नारीपरवशान्कृतवान् तथाविधो भवनः
 सर्वेषां लोकानां वन्द्यः । भगवत इत्यत्र भगवन्नेन 'भगधीकाममाहात्म्यवीर्य-
 यत्कार्कशीर्तिषु' इत्यमरः । ते अह्य सन्तीति भगवान् तस्मा इत्यर्थः ॥ [वसन्तविलका]

[भा५. कोशेऽयं श्लोको नास्ति] १) तु. हरिणेषणानां । — २) तु १. २ (टी). तु. म४. ५.

॥ 'कर्मदासाः; ते२. 'कुम्भवासाः । — ३) तु. सु. ना४. रा. ते. 'चरित्रविचित्रिताय; म४. ५. विचित्र-
 चरित्रकाय । — ४) ना१. म४. ५. कुसुमायुधाय (मकर°) ॥

म. १४०८ (१९५७); शतकावली १३ । सुभा. पृ० २५०. १२ । सुर पृ० १२५. १

(मर्तु°) ॥

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः ।

॥ वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया समस्तभावैः खलु वन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

स्मितेनेति ॥ स्मितेन ईपन्दासेन भावेन प्रेम्णा लज्जया व्रीडया भिया साध्व-
 सेन पराङ्मुखैः पराचीनैः अर्धकटाक्षवीक्षणैः लेशपाङ्गावलोकनैः वचोभिर्भा-
 वितैः ईर्ष्याकलहेन अक्षान्तिविग्रहेण लीलया व्रीडया चेत्येवंरूपैः समस्तभावैः
 संचारिभिरतिहासादिभिः स्त्रियो वन्धनं प्रसिद्धं खलु ॥ [वंशस्थम्]

१) रा (टी.पा). हावेन; म४. हासेन (भावेन) । ना५. रा (टी.पा) प्र१. म२. ३. गुणैः
 (भिया) । — २) तु. सु. 'वीक्षितैः । — ४) तु १. स्त्रिया ॥

म. ७२६१ (३३१९) । सु. ३३८३ । सुर. पृ० २७१. ९ (मर्तु°) । सुभा. पृ० २५१. ३७ ॥

भूचातुर्यात्कुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः स्निग्धा वाचो लज्जितान्ताश्च हासाः ।
 लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च स्त्रीणामेतद्भूषणं चायुधं च ॥ ३ ॥

भूचातुर्यादिति ॥ भूयोश्चातुर्यात्पेशलतया कुञ्चिताक्षाः कुण्डलीकृतनेत्राः
कटाक्षाः अपाङ्गविलोक्तानि । क्षिग्धा मसृणा घाचो गिरश्च लज्जितान्ता व्रीडि-
तावसाना हासा हसितानि च । लीलया विलासेन मन्दमलसं प्रस्थितं गमनं च
स्थितमवस्थानं चेत्येतत् क्रीणां भूषणं आमरणमायुधं च । दर्शनीयत्वाद्भूषणं, पुंसां
व्ययाजनकत्वादायुधम् ॥ [शालिनी]

१) तु. म१-३. 'यांशुधि'; म४. ५. 'यं कुञ्चि' । प्र४. कुञ्चितान्तान्ताः; म४. कुञ्चितार्धाः ।
—२) प्र४. लज्जितान्ताश्च; म३. लज्जितास्ते च । —३) प्र४. लीलामन्दप्रं ॥

म. ४६४६ (२०८१) । पा. ३९५४ (मर्तुं) । सु. २२२७ (कविपुत्रौ) । सुभा. ४०
१५१.४१ (मर्तुं) । सु. २७०.६ (मर्तुं) ॥

क्वचित्सम्भूतैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः

क्वचिद्भूरिप्रसूतैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।

कुमारीणामेतैर्मदनसुभगैर्नैत्रवलितैः

स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥ ४ ॥

क्वचिदिति ॥ क्वचित्कुत्रचित्सम्भूतैः भुकुटिसहितैः क्वचिदपि लज्जया व्रीडया
परिगतैः प्रातैः क्वचिद्भूरिप्रसूतैः (प्रातैः) बहुलसाध्वसयुक्तैः क्वचिदपि च लीलया
शृङ्गारचेष्टया विलसितैः शोभमानैः मदनसुभगैर्मन्मथेन रम्यैः । एतैः कुमारीणां
कन्यानां नेत्राणां मयनानां चलितैः परिवर्तितैः दिशः ककुभः स्फुरतां प्रकाशमा-
नानां नीलाब्जानामिन्दीवरणां प्रकरैः समूहेः परिकीर्णा व्याप्ता इव ॥ [शिलरिणी]

१) तु. सु. ना२. म४. ५. सुभूतैः । —२) तु. सु२. नीतिप्रसूतैः; ना१. ३. ४. प्र२. ३. ५.
भूरिनासैः; ना५. प्रविश्यावैः; म४. ५. प्रलापातैः (भूरिप्रसूतैः) । —३) तु. सु१. प्र४. म३. नयनं; ३१
ना१. म४. ५. मदनं (मदनं) । ना५. विभवः (वलितैः) । —४) तु. सु. स्फुरन्नीलं । म३.
परिपूर्णा इति दिशः । तु२. सु. ना१. २. ५. दिशः (दिशः) ॥

म. १९८६ (७७१); शतकावली ६१ । सुभा. ४० २५३.२९ ॥

वक्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने

वर्णः स्वर्णमपाकरिणुरलिनीजिष्णुः कचानां चयः ।

वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरौ शुर्वी नितम्बस्थली

वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ ५ ॥

यक्रमिति ॥ चन्द्रवि[कासि चन्द्रवह्निकसनशालि](लासि चन्द्रवह्निलासि) रम्यं
वक्रं मुटम् । पङ्कजपरीहासक्षमे कमलाधिक्षेपक्षके लोचने नयने । स्वर्णं हाटकम् ।

अपाकरिणुः क्षिप्रुः । 'अलंकृतनिराकृते'त्यादिना इष्णुच् । 'न लोके'त्यादिना पष्ठी-
प्रतिषेधः । वर्णः शरीरवर्णः । अलिनीजिष्णुः भृङ्गरङ्गनापरिभूष्णुः । कचानां कुन्त-
लानां चयः फलापः । इमस्य गजस्य कुम्भयोः क्षिरपिण्डयोर्विभ्रमं विलासं हत
इति तथोक्तौ । वक्षोजौ स्तनौ । शुर्वो दुर्वहा नितम्बस्थली । स्त्रीकटिपश्चाद्भाग-
भूमिः । घाचां गिरां हारि चण्डु मार्दवं सौकुमार्यं चेत्येतत् सर्वं युवतिषु तक्षणीषु
स्वाभाविकमकृत्रिमं मण्डनं भूषणम् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु. सु. °विटम्बि, ना१. °विलास-, ना५. प्र२.३. म१.२. °विलासि (°विकासि) । प्र४.
वारिज° (पट्टज°) । तु१. °परीहास्यमे । —२) प्र१. म३. वर्ण । सु. अलिनीरु, ना१. अलिनी;
प्र१. म३. -रजनी, प्र४. अलिनो (अलिनी-) —३) म१-३. °विभ्रमकरौ । म३. गर्वा (शुर्वा) ।
॥ —४) तु वाचा-; म३. द्राचा ॥

म. ५८९६ (२६९६) । सुभा. पु० २५४.४३ । सुर. पु० २७१.१७ (मसङ्गरत्नावल्याम्) ॥

सितं किञ्चिन्मुग्धं सरलतरलो दृष्टिविभवः

परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः

॥ स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव न हि रम्यं मृगदृशः ॥ ६ ॥

सितमिति ॥ तारुण्यं यौवनं स्पृशन्त्याश्रुम्बन्त्या मृगदृशो हरिणाक्ष्याः
संपन्थि चेषितं किमिव न रम्यम् । सधेमपि मञ्जुलं हि । तदेव रम्यं चेषितमाह ।
सितं मन्दहासः किञ्चिन्मुग्धं ईषत्प्रोदम् । दृष्टेरयलोकनस्य विभवः संपत्सरलतरलः
अजिह्वचलः । घाचां गिरा परिस्पन्दो रचना अभिनवाभिर्नूतनाभिर्विलासोक्तिभिः
॥ विलापितैः । रसेन सह वर्तत इति सरसः मधुरः । गतानां गमनानामारम्भ
उद्योगः किसलयितलीलापरिकरः पल्लवितलीलाप्रकरः । इवेति चाफ्यालंकारे ॥
[विचरिणी]

१) तु सु१.२. ना२ किञ्चिद्वर्ण, सु३. किञ्चिद्वर्ण, वे१. मुग्धं किञ्चित् । प्र१. म. सरलतरलो ।
—२) वे१ °विलासोपि, प्र४. म१.२. °विलासक- ('विलासोपि-) । तु. -मुरस; ना२. -रसिक;
प्र४. -चतुर । म१.२. -नित्य, म४. -वरसा (-सरसः) । —३) तु. सु. गतीनाम्; प्र१.
म१-३. रतानाम् । ना२. शिमलयसलीला-; प्र१. म३. वलयितमुलीला-; म४. ५. वरिहलमलीला- ।
—४) ना२. वे१. प्र१. किमेह । तु२. सु न हिरण्यं, ना१. प्र२.३. ५. हि न रम्यं, ना२. न हि न
रम्यं । ना१. मृगदृशम् ॥

म. ७२६० (३११८) । सु. २२३६ । पञ्चालोच ४ (का० २५. पु० २९४) ।
॥ सुभा. पु० २५५-९ । सुर. पु० २८५-२ (मनु°) । अलंकारमहोदधौ १५२ । तादिलमीमांसायां
६ (पु० १००) । हेमचन्द्रस्य काम्यानुशासने ७ (का० ७१, पु० ३१०) ॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदृशः प्रेमप्रसन्नं मुखं

घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्राव्येषु किं तद्वचः ।

किं स्वाद्येषु तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं तद्वपुः-

ध्येयं किं नवयौवनं सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमाः ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येष्विति ॥ द्रष्टव्येषु दर्शनीयेषूत्तमं श्रेष्ठं किमिति प्रश्नः । मृगदृशो हरि-
णाद्याः प्रेमप्रसन्नं प्रेम्णा स्वीकृतं मुखं यदनमित्युत्तरम् । घ्रातव्येषु श्रेष्ठेष्वपि-
किमुत्तममिति प्रश्नः । तस्या मृगदृश आस्यपवनो मुखमाद्यत इत्युत्तरम् । श्राव्येषु
श्रोतव्येषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तद्वचस्तस्या यवनमित्युत्तरम् । स्वाद्येष्वालाद-
नीयेषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तदोष्ठपल्लवरसः तस्या अधरकिसलयसार इत्युत्त-
रम् । स्पृश्येषु स्पर्शनीयेषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तद्वपुस्तस्याः शरीरमित्युत्तरम् ।
ध्येयं घ्यातव्यं किमिति प्रश्नः । [नवयौवनं नूतनतारुण्यमित्युत्तरम्] (नवयौवने
नूतनतारुण्ये) सहृदयैरनन्यमनस्कैः कर्तुमिः सर्वत्र सयसिन्नपि स्थाने तस्या
विभ्रमाः विलासा ध्येया इत्युत्तरम् । अर्पयति सर्वत्र संयन्धः । नेत्रघ्राणश्रवणरसन-
स्पर्शनध्यानानां (ध्येयानां) यण्णामपीन्द्रियाणां विषयास्तस्यामेव सन्तीत्यर्थः ॥
[शाङ्गविक्रीडितम्]

॥

१) ना०. मृगदृशः । — २) तु. घु. म४.५. च (अपि) । से२. पवनं । म३. तद्वचः । —
३) तु१. घु. म४. आलाद्येषु; तु२. अलाद्येषु; ना१.२.४. म२.३. कः स्वाद्येषु । ना२. पर्येषु
(स्पृश्येषु) । तु. वततु२ । — ४) म२.३. यौवने; म२. यौवनो । तु. तु१.२. सहृदयैः; ना२.
किमपि; म१. म३. च हृदये; म४. सहृदये । म४.५. जीणां विलासान्वितं । तु. घु. ना३-५. म५.
तद्विभ्रमः; म१. तद्विभ्रमं ॥

२१

म. २९९९ (१९६५); प्रसङ्गाम् १४ । मुभा. घु० २५३.५५ । सु०. घु० २७१.१२
(म०) ॥

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलोत्प-

झंकारनूपुररवाहतराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

२२

एता इति ॥ चलतां कम्पमानानां चलयानां करभूषणानां संहतेः समूहात्
मेखलाया रशनायाश्च सकाशादुचिष्ठन्तीति चलद्वलयसंहतिमेखलोत्पत्ताः । झंकारै-
नूपुराणां रवैः मञ्जीराणां शब्दराहता आकारिता राजहंस्यो राजहंसानां स्त्रियो
यामिस्ता एतास्तारुण्यो युवनयो वित्रस्ताभिर्विविधभिर्मुग्धाभिरमौढाभिर्हरिणीभिः
मृगीभिः सदृशैस्तुल्यैः । मृगीकटाक्षतुल्यैरित्यर्थः । कटाक्षैरपाङ्गविलोकिनैः साधनैः
कस्य पुण्यस्य मनश्चित्तं परवशं न कुर्युर्न विदधीरन् । सर्वेषामपि मनः परवशं
कुर्वन्ती(कुर्युरि)त्यर्थः ॥ [वनतल्लघा]

नी० घ० ९ (म० घ०)

म. ३८०४ (१६३५) । सु. १२८७ । सुभा. पृ० २५२.४२ । सुर. पृ० २७२.२० (भर्तृ०) ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ११ ॥

नूनमिति ॥ मकरध्वजो मदनस्तस्याः सुभ्रुवः सुन्दर्या आक्षाकरो निदेश-
कारी । नूनं निश्चयः । यतः यस्मात्कारणात् तन्नेत्रसंचारसूचितेषु तस्या नेत्रयोर्न-
यनयोः संचारेण प्रचारेण सूचितेषु निर्दिष्टेषु प्रवर्तते संचरति । तस्मान्मकरध्वजः
सुभ्रुव आक्षाकर एव ॥ [अनुष्टुप]

२) प्र१. म१-४. सुहृदो (सुभ्रुवो) । —३) दु. यत्तद्भ्रूमङ्गः; सु. यत्तद्भ्रूमङ्गः, ना२. यद्भ्र-
मङ्गः; ना५. यद्भ्रमङ्गः (यत्तद्भ्रमङ्गः) । दु. सु. 'संचारैः; ना२. 'संचारः ॥

म. ३८०७ (१६३७) । शा. ३२९८ । सु. १२२७ । कवीन्द्रवचनसमुच्चये २३७ । सुसु. ५३.१० । सुभा. पृ० २५९.६० । सुर. पृ० २७५.१ (पृ० १२६.२) ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारंगते लोचने

अन्तर्वेत्तमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरौ वक्षोजकुम्भाविमा-

वित्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥१२॥ ॥

केशा इति ॥ हे तन्वि कृदाङ्गि ते तव केशाश्चिकुराः संयमिनः यद्धाः प्रप-
यन् । ते लोचने नेत्रे श्रुतेः श्रवणस्य पारं तीरं गते प्राप्ते वेदपारं गते च ते । अन्त-
र्वेत्तं यदनकुहरमपि स्वभावशुचिभिः सतःसिद्धशुभैः स्वरूपतः पवित्रैः द्विजानां
वृन्तानाम् । 'वन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । ब्राह्मणानां गणैः समूहैः पूर्णं व्याप्तम् ।
ते इमौ वक्षोजकुम्भौ स्तनकलशौ मुक्तानां मौक्तिकानां निष्कर्मणां सतताधिवास-
रुचिरौ संततनियाससुभगौ । ते वपुः शरीरं प्रशान्तमपि नितान्तशान्तमपि नः
अस्माकं तापं मदनज्वरदाहं करोति रचयत्येव । ते केशाः संयमिनः । ते लोचने
श्रुतिपारंगते । ते यदनमभ्यं द्विजगणावृतम् । ते कुचौ मुकास्पदौ । एवमपि मां
वाधन्ते । इत्यनेन त्यदवयवसौन्दर्यं दृष्ट्वा अहं धैर्यं ग्रहीतुं न शक्नोमि । तस्मान्मामनु-
गृह्णाणेति तारपर्यम् ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

२५

२) दु. उप्यन्तः; ना२. प्र१.५. म१-३. चान्तः; प्र४. त्वन्तः (अन्तः) । ना१.३-५.
प्र२.३. पूर्णं (कीर्णं) । ना१. गुणैः; ना२. गणौ । —३) दु. सु. म४.५. 'द्विजैः वक्षोजकुम्भ-
—४) दु. सु. हीतं; म४.५. चित्रं (इत्थं) । ना१.३.४. प्र२-४. तापं (रागं) ॥

म. १९१६ (७३९) । सुभा. पृ० ३१४.६९ । सुर. पृ० २८५.३ (भर्तृ०) ॥

१) म४. एकाग्र° । सु१.३. °भेल्लोत्थं; ते. °भेचलोत्थ° । —२) ना२. °शुंकार° । तु. सु. °रवाजित°; रा. ते. म४.५. °पराजित°; अ३ (गु.). रवाग्रत°; अ५. °रवाहत°; म३. °वराहत° (रवाहत°) । तु. °राजहंसा; सु. ना१.४. अ४. म१.२. °हंसा; अ२ (गु.). °हंसा; अ३ (गु.). °हंसा । —३) तु. सु. विरुचं; अ२ (गु.). -विवर्णं । तु. तरण्याः । —४) तु. सु. °सदशाक्षपातैः; अ५. °सदशाक्षपातैः ॥

अ. १४५६ (५०३) । सुभा. पृ० २५३.२५ ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।

नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ ९ ॥

कुङ्कुमेति ॥ कुङ्कुमस्य घुस्त्रणस्य पङ्कः कर्दमस्तेन कलङ्कितः पाटलीकृतो देशो ॥ यस्यास्तथोक्ता । गौरयोः पीतयोः पयोधरयोः स्तनयोरधिकरणयोः लम्बिता लम्बमाना हारा मुक्तावत्यो यस्याः सा तथोक्ता । नूपुराभ्यां मञ्जीराभ्यां हंसाभ्यां पादकटकाभ्यां रणती पदपद्मे पादपङ्कजे यस्यास्तथोक्ता रामा रमणी भुवि भूमौ कं पुरुषं न वशीकुरुते । सर्वमपि जगं वशीकरोतीत्यर्थः ॥ [बोधकम्]

२) म१. म३. गुह्र° (म१. गौर° इत्यपि); अ४. पीन° (गौर°) । ना१.३.४. अ२.३. ॥ °लम्बित-; अ५. °वयल- (°कम्पित) — ३) म४.५. °नूपुरलं । म१. म३. °लस्त- (म१. °रण- इत्यपि) ॥

अ. १४८७ (६९१) । सु. १२७५ । सुभा. पृ० २५३.१३ । सु२. पृ० २७१.११ (मर्त्य°) ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतवाचो

ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ।

॥ याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ १० ॥

नूनमिति ॥ ये कविवराः काव्यकर्तृधेयाः याः कामिनीर्चामलोचनाः अथवा षलदीना इति नित्यं संततमाहुष्यदन्ति । ते कविवरा विपरीतवाचः असत्यवचनाः । नूनं निश्चये । 'नूनं निश्चयतर्कयो' रित्यमरः । हि यस्यात्कारणात् शक्रादयः इन्द्र- ॥ मुखा अपि याभिस्तदणीभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः अतिचपलकनीनिकावदृष्टिपातैः कण्ठैः विजिताः पराभूतास्ताः स्त्रियाः कथमबलाः । सचला एवेत्यर्थः ॥ [वयन्तविलका]

१) म२. मुकलयो (वमिवरा) । तु. सु. म४.५. म४.५. °पीतवेषा । —२) तु. ना३. कामिनीनां; सु कामिनीर्हि; ना३.४. अ२.३. कामिनीयोः; ना५. कामिनीति । —३) म. १. म३. यावत् । म२ (गु.). कामिन् (कामिन्) । म४. म४. °वातर° (°तारक°) । —४) म२. ईशाद° (शक्राद°) । तु. अथवा; ना२. अथवा; (रवबलाः) ॥

म. ३८०४ (१६३५) । सु. १२८७ । सुभा. पृ० २५२.४२ । सुर. पृ० २७२.२० (भर्तृ०) ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ११ ॥

नूनमिति ॥ मकरध्वजो भदनस्तस्याः सुभ्रुवः सुन्दर्या आज्ञाकरो निवेश-
कारी । नूनं निश्चयः । यतः यस्मात्कारणात् तन्नेत्रसंचारसूचितेषु तस्या नेत्रयोर्न-
यनयोः संचारेण प्रचारेण सूचितेषु निर्दिष्टेषु प्रवर्तते संचरति । तस्मान्मकरध्वजः
सुभ्रुव आज्ञाकर एव ॥ [अनुष्टुप]

२) प्र१. म१-४. सुदृशो (सुभ्रुवो) । — ३) दु. यत्तद्भ्रूमन्त्रं; सु. यत्तद्भ्रूमन्त्रं; ना२. यद्भ्रु-
नैत्रं; ना५. यद्भ्रुनं (यत्तत्तन्नेत्रं) । दु. सु. 'संचारैः; ना२. 'संचारः ॥

म. ३८०७ (१६३७) । ना. ३२९८ । सु. १२२७ । कवीन्द्रवचनसमुच्चये २३७ । सुसु. ५३.१० । सुभा. पृ० २५९.६० । सुर. पृ० २७५.१ (पृ० १२६.२) ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारंगते लोचने

अन्तर्वेत्तुमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरौ वक्षोजकुम्भाविमा-

वित्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥१२॥ ॥

केशा इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि ते तव केशाश्चिकुराः संयमिनः यद्वाः कृप-
यश्च । ते लोचने नेत्रे श्रुतेः श्रवणस्य पारं तीरं गते प्राप्ते वेदपारं गते च ते । अन्त-
र्वेत्तुं यदनकुहरमपि स्वभावशुचिभिः स्वतःसिद्धशुभ्रैः स्वरूपतः पवित्रैः द्विजानां
दन्तानाम् । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । ब्राह्मणानां गणैः समूहैः पूर्णं व्याप्तम् ।
ते इमौ वक्षोजकुम्भौ स्तनकलशौ मुक्तानां मौक्तिकानां निष्कर्मणां सतताधिवासद-
चिरौ संततनिवाससुभगौ । ते वपुः शरीरं प्रशान्तमपि नितान्तशान्तमपि नः
अस्माकं तापं भदनज्वरदाहं करोति रचयत्येव । ते केशाः संयमिनः । ते लोचने
श्रुतिपारंगते । ते यदनमध्यं द्विजगणावृतम् । ते कुचौ मुक्तास्पदौ । एवमपि मां
याधन्ते । इत्यनेन त्वदवयवसौन्दर्यं दृष्ट्वा अहं धैर्यं ग्रहीतुं न शक्नोमि । तस्मान्मामनु-
गृह्णाणेति तात्पर्यम् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

२३

२) दु. उप्यन्तः; ना२. प्र१.५. म१-३. चान्तरः; म४. त्वन्तरः (अन्तरः) । ना१.३-५.
प्र२.३. पूर्णं (कीर्णं) । ना१. शुभे, ना२. गणौ । — ३) दु. सु. म४.५. 'रुचिरं वक्षोजकुम्भम्'
— ४) दु. सु. हीत्य; म४.५. चितं (इत्थं) । ना१.३.४. प्र२-४. तापं (रागं) ॥

म. १९१६ (७३९) । सुभा. पृ० ३१४.६९ । सुर. पृ० २८५.३ (भर्तृ०) ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ।

यया विध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १३ ॥

मुग्ध इति ॥ हे मुग्धे उदयद्यौवने अपूर्वा पूर्वं न दृष्टा इयं त्वयि वर्तमाना धानुष्कता धनुर्धरत्वं का । इत्थमिति वक्तुं न शक्या सती दृश्यते । मयेति शेषः । अपूर्वत्वमेव विशिनष्टि । ययेति । यया धानुष्कतया कर्त्र्या गुणैर्मूर्धाभिरेव सुगुणैरेव करणैः चेतांसि चित्तानि विध्यसि वेधनं करोषि । सायकैर्वाणैस्तु न विध्यसि । धानुष्कस्य वाणैर्मर्मवेधनं लोकप्रसिद्धम् । एतस्या धानुष्कतायास्तु गुणैर्मनोवेधनमुक्तम् । इत्यनेन इयं याला स्वसौन्दर्यादिगुणैरेव सकललोकचित्ताकर्षिणी जातेति तात्पर्यम् ॥ [अनुष्टुप]

॥ २) म१. म३. पूर्वता (अपूर्वा) । तु. ना२. तव; ते१. दयि (त्वयि) । — ३) ना१. विध्यसि; म१.३. विध्यति । — ४) ना५. गणैरेव ॥

म. ४८९२ (२२३४); शातकावली ६३; सुभाष. १३ । शा. ३६५४ । सु. २०३५ । घृ. ७४.१८ । सुभा. ४० ३१२.१ ॥

सति प्रदीपे सत्यर्के सत्सु तारामणीन्दुषु ।

॥ विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १४ ॥

सतीति ॥ प्रदीपे प्रकृष्टदीपे सति । अर्के सूर्ये सत्यपि । तारामणीन्दुषु नक्षत्ररत्नचन्द्रेषु सत्सु । एतेषु विद्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । मे मम मृगशावाक्ष्याः मृगी-दृशा विना अन्तरेण इदं परिदृश्यमानं जगत् लोकः तमोभूतमन्धीभूतम् । तदणी-मन्तरेण मे सकलं जगदन्धकारमिव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप]

॥ १) रा. ते. सत्यर्क (सत्यर्के) । — २) तु. तारासु चन्द्रमा । — ३) ते१. तत्-; म५. ५. दु (मे) । ना१.२. म१-३. मृगशावाक्ष्यासु ॥

म. ६००० (३३१८); काव्यसं० १५ । सु. १२३५ । अमरशतके १५३ । सुभा. ४० २७७.९ (नमदकस्य) ॥

उद्धृतः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते

॥ रागाधिष्ठितमोष्ठपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।

सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं

मध्यस्यापि करोति तापमधिकं रोमावली केन वा ॥ १५ ॥

उद्धृतेति ॥ उद्धृतः उन्नतपतुल उद्धतश्च । एषः स्तनभारः कुचभारः तरले लोले धापव्ययुक्ते च नेत्रे नयने । चले चञ्चले घपलसमाये च । भ्रूलते भ्रूयद्ग्री

{ रागाधिष्ठितं रागेण लौहित्येन मात्सर्येण चाधिष्ठितं तद्गुणमिष्यत्यर्थः । -रा- }
 (रागाधिष्ठितं रक्तिमावृतं मात्सर्याधिष्ठितं च) इदमोष्ठपल्लवं अधरकिसलयं { व्यग्रां
 मनःपीडां कुर्वन्तु नाम नामेति कुत्सायाम्-रा- } (कामव्यथां मन्मथयाधां प्रकृष्टपीडां
 च) कुर्वन्तु विदधतु । पुष्पायुधेन मदनेन सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव सौन्दर्यवर्णराजि-
 रेव लिखिता रोमावली रोमपङ्क्तिः स्वयं मध्यस्यापि अवलम्ब्यतापि मध्यस्य भावं
 गतापि [केन वा हेतुना] अधिकमत्यन्तं तापं वाधां कतेति विदधाति । लोके
 उदताश्चपला अव्यवस्थामात्सर्याविष्टाः जनस्यात्यर्थं वाधां कुर्वन्ति । मध्यस्यस्तु न
 बाधते । हे धनिते तयोद्भूतः स्तनभारस्तरले नेत्रे चलद्गुलते (रागाधिष्ठितमोष्ठपल्लवं)
 कामव्यथां कुर्वन्तु । तथैव पुष्पायुधेन लिखितैषा सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव रोमराजिः
 स्वयं मध्यस्याप्यधिकतापकारिणी जातेत्यनेन रोमावस्थाः स्तननेत्रादिभ्योऽतिशयेन ॥
 दर्शनीयत्वं मदनोद्दीपकत्वं च व्यज्यते ॥ [चार्दूलविनीतितम्]

१) तु. ना२. ते. प्र१-४. उद्धृत- । ना५. चक्षुचलद्- । प्र१. म३. नेत्रे च तद्- (नेत्रे चले) ।
 —२) ना१. ३. ४. प्र२. ३. रागाधिष्ठितं । तु१. 'तदोष्ठं' ('तमोष्ठं') । ना१. 'पल्लवदलं' । ना१. कामं;
 ना३. ४. प्र२. ३. म५. काम- (नाम) । —३) ना३. ४. सौभाग्याक्षरं । तु. रा. ते. प्र४. ५. म५.
 'मालिकेव; ना१. 'पङ्क्तिरेव; ना२. 'पङ्क्तिरेव । —४) तु२. तापमनिधं । ना३-५. रा. ते. ॥
 रोमावलिः । तु२. ना१. मे; ना२. ते२. म४. ५. सा; वे१. ता (वा) ॥

म. १२५९ (४७२); दातकावली ३३ । सु. १३५४ । सक. २. ७७. ७ (५० ११९) ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ १६ ॥

मुखेनेति ॥ सा रमणी चन्द्रकान्तेन चन्द्रचन्द्रभ्येण चन्द्रकान्तमणिना च ॥
 मुखेन आननेन महानीलैरत्यन्तदयामलैरिन्द्रनीलैश्च शिरोरुहैः केशैः पद्मरागाभ्यां
 कमलादणाभ्यां पद्मरागरत्नाभ्यां पाणिभ्यां हस्ताभ्यां रत्नमयीव श्रेष्ठस्वरूपेव रेजे
 यमौ । 'रत्नं मणी च श्रेष्ठे चे'ति विभ्यः । तस्या मुखादीनां चन्द्रकान्तादिविशेषणैः
 रत्नमयीत्वं द्योत्यते ॥ [अष्टाष्ट्र]

२) तु१. २. शिरोरुहैः । —३) रा. ना३. कराम्भ्यां (पाणिभ्यां) । —४) ना२. रत्नमयीव सा ॥ ॥

म. ४८८५ (२२११) । सा. ३३७१ । सु. १२३६ । बसु. ५३. ९० (शकृद्वेः) ।
 सुभा. ५० २७०. २ । सुत. ५० २७२. १९ (भर्तुः) ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ।

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥

गुरुणेति ॥ सा तरुणी गुरुणा अधिकेन स्तनभारेण भास्वता प्रकाश्य[दा]मा- ॥
 नेन मुखचन्द्रेण आननशशिना शनैश्चराभ्यां मन्दस्वचाराभ्यां पादाभ्यां चरणाभ्यां
 ग्रहमयी ग्रहस्वरूपेव रेजे चकाशे । ग्रहमयीत्वमस्या गुरुचन्द्रभास्वच्छनैश्चरै-
 तम् ॥ [अष्टाष्ट्र]

[प्र४. कोशेऽयं श्लोको नास्ति] २) ते२. मुखे चन्द्रेण । प्र१. भासता । —३) ते२. शनैः श्वरान्भ्यां । —४) दु१. ग्राहमयीव; प्र१. गृहमयीव ॥

म. २१६९ (८६५) । कवीन्द्रवचनसमुच्चये २५५ । सु. १२३३ । सुसु. ५३.९३ । श्रीकृष्णकवेर्मन्दारमरन्दचम्पवां १०.१७८ (का० ५२. पृ० १४४) । सुभा. पृ० २७०.३ (शङ्ख-कल) । सुर. पृ० २७१.१८ (मर्तु०) ।

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि

वक्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ।

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छां

पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १८ ॥

- ॥ तस्या इति ॥ तस्या रमण्याः स्तनौ पयोधरौ घनौ पृथुलौ यदि । जघनं कटिः पुरोभागः हारि मनोहारि यदि । वक्रं मुखं चारु रम्यं यदि । हे चित्त मनः तव ते आकुलत्वं व्याकुलभावः किं किमर्थम् । तेषु स्तनादिषु तव ते वाञ्छा रूपेणास्ति यदि विद्यते चेत् । पुण्यं धर्मं कुरुष्व विधत्स्व । हि यस्मात्कारणात् समीहितार्थाः धान्छितार्थाः पुण्यैर्विना धर्ममन्तरेण न भवन्ति न विद्यन्ते । अनेन तस्याः स्तन-
॥ जघनमुखसौन्दर्याधिक्यं तेष्वसक्तिकश्च घोस्यते ॥ [वसन्ततिलका]

[इ कोशे. सु. टीकायां च पूर्वार्धस्थाने, पीनस्तनौ वनकजुम्भमयी सुचारु वक्रं तथैव जघनं रुचिराविलासम् ।] १) प्र४. तस्याः म४.५. वस्याः (तस्याः) । प्र१. म३. मारि (हारि) । —२) सु. चित्तमिहाकुलं किम् । —३) ना२. पुण्यां दुःखं; म४. पुण्यं कृतं ॥ । दु२. तासु (तेषु) । —४) म२.४.५. फलन्ति (भवन्ति) । दु१. समीहितार्थाः; म४.५. समीहितानि ॥

॥ म. १५२९ (१०१६); वायकावली ६३ ॥

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत-

प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

चिरं चेतश्चोरा अभिनवविकारैकगुरवो

विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् ॥ १९ ॥

- ॥ इम इति ॥ इमे परिदृश्यमानाः तारुण्यश्रीनवपरिमलाः यौवनलक्ष्मीनूतनसुर-
भयः तारुण्येनाभिरामा इत्यर्थः । प्रौढसुरतप्रतापप्रारम्भाः गाढरतिप्रतापोद्योगाः
प्रौढरतिकर्यान्ता इत्यर्थः । स्मरविजयदानप्रतिभुवः मन्मथजयदानलक्षकाः ।
'स्फुल्ललक्षकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः (मन्मथजयदानलक्षकाः) । चेतश्चोराश्चित्तसत्काराः
सकलजनमनोहरा इत्यर्थः । अभिनवविकारैकगुरवः नूतनचेष्टामुपस्थाचार्याः मृग-
॥ इमां स्त्रीणां विलासव्यापाराः लीलाव्यापाराः किमपि इत्यमिति यत्कृमशक्यं यथा
तथा चिरमनेककाले विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ॥ [शिखरिणी]

१) तु सु. प्र४. "परिमलः; ते२. "परिमलाः । प्र४. "श्रौढसुरता । — २) म४. ५. "प्रदोष" ("प्रताप") । प्र४. "प्रारम्भ- । प्र१. "मान" ("दान") । — ३) ना१. २. प्र३. त्वमिनव" । प्र४. म२. ३. "विलासैकसुरतो । — ४) प्र१. म२. ३. विशाल" ("विशाल") । प्र२ (मृ.) ४. किमिव (किमपि) । प्र१. म३. मृगदृशः ॥

म. ११२३ (३०५२) । सुमा. ४० २५५. ३० ॥

* प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा रसार्द्रयुतास्तथा

भणितिमधुरा मुग्धप्रायाः प्रकाशितसंमदाः ।

प्रकृतिसुभगा विस्रम्भार्द्राः स्मरोदयदायिनो

रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥ २० ॥

प्रणयेति ॥ प्रणयमधुराः प्रणयेन प्रेम्णा मधुरा ललिताः प्रेमोद्गाढाः स्नेहपरि-
पूर्णाः [रसार्द्रयुतास्तथा] (रसैः कृतनिर्भराः) भणितिमधुराः भणनरम्याः सुख-
प्राया भणितिसुन्दराः [प्रकाशितसंमदाः] { प्रकाशितः प्रकटीकृतः संमदो हर्षो येस्ते
"सु- } (प्रकाशितग्रन्थः प्रकटीकृतकुसुमायुधाः) । प्रकृतिसुभगाः स्वभावतो मनोहराः
विस्रम्भार्द्राः विश्रमालासु ("सापर") ताः स्मरोदयदायिनः कामोदयदायिकाः भग्न-
विर्भावहेतवः मृगीदृशां हरिणेष्वनानां किमपि इत्यमपि [मिति ?] यत्कुमशाप्यं । ॥
यद्वा किं वेदि [वेति ?] काकुः [स्वैरालापाः] { नर्मोक्तयः - रा- } (स्वैरालापाः
इपञ्चासप्तहितभाषितानि) हरन्ति मृदुन्ति । मे मनः इति शेषः ॥

[म४. ५. कोसयोः सञ्जयाद् २२. पी. १० गोत्रे च नास्ति । १) तु. सु. ना१. ५. प्रेमोद्गाढाः
ना४. रा. वे. म४. ५. प्रेमोद्गाढाः । तु. सु. रसार्द्रयुतास्तथा; ना१. रसार्द्रयुतास्तथा; ना२. रसार्द्रयुतास्तथा;
मुधा-; ना३. ५. रा. वे. रसाभ्रयतां गताः; प्र१. रसार्द्रयुतास्तथा; प्र३. रसैः कृतनिर्भराः; म४. रसा-
दयो यथा; म५. रसाभ्रयतां गताः; म१. रसार्द्रयुतास्तथा; म२. रसोदयपातकोः; म३. रसार्द्रयुता
तथा । — २) तु. सु. भणित-; ना१. म४. प्रणति-; ना३-५. रा. वे२. भणिति-; तै१. भणिति-;
प्र३. भणित- । म३. "मधुना । म३. मुग्धाः प्रायाः । ना१. ३. म२. ३. ५. "ग्रन्थः; प्र१. ४. म२. ३.
"संमदाः ("संमदाः) । — ३) प्र२ (मृ.) प्रकृतिसुभगा । तु१. तु. विस्रम्भार्द्राः; तु२. विश्रमालासु;
ना१. विश्रमालासु; ना२. विश्रमालासु; ते२. विश्रमालासु; प्र३. म१-३. विश्रमालासु- । — ४) म३. ४
हरसि (रहसि) । तु. म३. कमपि (किमपि) । ना१. ३. ५. म२. ३. स्वैरालापा । म४. जयन्ति
(हरन्ति) । म३. मृगीदृशः ॥

म. ४२१८ (१८३६); सतकान्तौ ६५ ॥

शृङ्गारशतके प्रथमविंशतौ अधिकश्लोकौ ।

युनामनङ्गं जयतां विशालाः शीलाश्च लीलागृहचन्द्रशालाः ।

॥

गात्राणि पात्राणि विलासिनीनां मध्यं च वेदी भणितं च मन्त्राः ॥ १ ॥

[तु. मृगदृ. २१]

मधुरमधुरस्निग्धं चाङ्गं सुचन्दनरूपितं
 मृदुभुजलतापाशाश्रामी सुकङ्कणभूषिताः ।
 प्रकृतिपुरभिस्त्रैरालापाः सरोदयदायिनो
 विरहविधुरस्यैते चित्तं हरन्ति च सेन्द्रियम् ॥ २ ॥

[म४. ५. शृङ्गार. १. २०]

॥ संभोगादिप्रसङ्गः ॥

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां छायासु तन्वी विचचार काचित् ।
 स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २१ ॥

विश्रम्येति ॥ काचित्तन्वी कृशाङ्गी वनद्रुमाणामुद्यानवनवृक्षाणां छायासुना-
 ॥ तपेषु विश्रम्य विश्रम्यानेरुपारं विश्रान्तिं कृत्वा करोद्धृतेन हस्तविष्कीर्णेन स्तनोत्त-
 रीयेण कुचसंघ्यानेन शशिनश्चन्द्रस्य मयूखान्किरणान् । 'किरणोऽस्त्रमयूखांशु'-
 रित्यमरः । निवारयन्ती व्यपोहयन्ती सती विचचार संचारं कृतवती । विरहि[णी]-
 लक्षणमेतत् ॥ [उपजाति]

१) म४. विश्रम्य विश्रम्य । — ३) तु. करोद्धृतेन ॥

॥ म. ६१९९ (२८५२) । छा. ३३९९ । सुमा. ४० २७५. ३९ ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोला ।
 आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्यामाशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २२ ॥

अदर्शन इति ॥ अदर्शने नयनगोचरे दर्शनमात्रकामा (:) अवलोकनमात्र-
 धाञ्छा (:) { दृष्ट्वा प्रियतममिति शेषः - रा. - } दृष्ट्वा (:) दैवाप्रयनगोचराध्येत् । परि-
 ॥ ष्वङ्गरसैकलोला (:) आलिङ्गितायां दृष्ट्वा (:) । अयताक्ष्यां विशाललोचनस्यां अलि-
 ङ्गितायां पुनः आलिङ्गनं कृतायां चेद्विग्रहयोः शरीरयोः । 'शरीरं धर्मं विग्रह' इत्य-
 मरः । अभेदमप्यमाशास्महे ईहामहे । वयमिति शेषः ॥ [उपजाति]

२) तु. ना२. प्र१. म२-५. दृष्टे, ना१. प्र२. ४. दृष्ट्वा, प्र३. दृष्ट्वा । तु. रा. ते. म१. 'दृ-
 रसैक' ('रसैक') । तु. सु. ना२. प्र३. म१. ५. 'लोला' ; प्र१. म३. 'कामा' । — ३) तु. आलिङ्गि-
 तायाः ॥

म. १९० (७१) ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।
 वक्षसि प्रियतमा मदालसा स्वर्ग एष परिशिष्ट आगमः ॥ २३ ॥

मालतीति ॥ शिरसि मस्तके । केशपादौ इति यावत् । जृम्भणोन्मुखी
विकासामिमुखी । मालती । जातिपुष्पमालिकेति यावत् । वयुपि देहे । कुङ्कुमाविलं
घुसृणकलुषितं चन्दनं चन्दनचर्चा । वक्षसि हृदये मन्दालसा प्रमदविक्रया प्रिय-
तमा कामिनी । एषः अयमेव स्वर्गः त्रिविष्टपः । आगमः वेदशास्त्रादिस्तु परि-
शिष्टः अवशिष्टः ॥ [रथोद्घाता]

१) ना३-५. रा. ते. प्र५. जृम्भणं मुखे; प्र४. जृम्भणोन्मुखा; म२. जृम्भणोन्मुख; म५.
शिरसिमुखी । —२) प्र१.३.४. म. कुङ्कुमारुणं (प्र३. 'माविलम्' इत्यपि । —३) तु१. वक्षसि ।
प्र१. मन्दालस; म४.५. रसालसा । —४) प्र१.२.४ म१-३. एव (एव) । तु. घु. पविष्टः; ना५.
परिशिष्टः । तु. घु. ना१.२. म. आगतः ॥

म. ४८४२ (२१९२); प्रसङ्गाम° १४ । तु. २२२८ ॥

प्राज्ञा मेति मनागनागतरसं जातामिलापं ततः

सव्रीडं तदनु श्लथोद्यममनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।

प्रेमार्द्रस्पृहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्भं ततो

निःसङ्गाङ्गविकर्पणाधिकसुखं रम्यं कुलक्षीरतम् ॥ २४ ॥

प्राणिनि । प्राक्प्रथमं मा मेति मनागीपदनागतरसं अघातशृङ्गारं ततोऽन- ॥
न्तरं जातामिलापं उत्पन्नवाञ्छं तदनु ततः सव्रीडं सलज्जं अनुक्रमेण श्लथोद्यमे
गलितोद्यमं पुनः अपि च प्रत्यस्तधैर्यं त्यक्त्वा रत्यं प्रेमार्द्रं हार्दक्लितं ततः परं स्पृहः
णीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्भं अमिलपणीयात्युत्कटरहस्यक्रीडाप्रगल्भं निःसङ्गाङ्गवि-
(नि)कर्पणाधिकसुखं निरगलदेहविक(र्प)णालयान्तसुखं कुलक्षीराणां स्वमार्पाणां रतं
एतिः रम्यं मनोहरं भवतीति शेषः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु. प्राग्प्राप्तेति; प्र१. म३. प्रज्ञामेति (प्राज्ञामेति) । तु. मनोरमागतपुनः; प्र१. म१.
मनापनारतरतं; म४.५. मनागसंगतरसं । तु३. जातामित्यपि । —२) प्र१. म२.३. तदयो (तदनु) ।
तु. श्लथीकृततनु; ना३-५. रा. ते. प्र५. श्लथोद्यममय; प्र१. निथोद्यनननु; प्र४. श्लथोदतमनः-;
म४. श्लथकचमरं; म५. श्लथकचमरं । ना२. प्रचस्थं; ना५. रा. ते. प्र५. म४.५. प्राथल्यं;
प्र१. म२.३. स्पृहलम् । —३) ना३.४. प्रेमार्द्रः; ना५. रा. ते. प्र१.५. म. प्रेमार्द्रं । प्र३ (मृ). प्र
'गर्मरं'; म४.५. 'मन्मथ' ('निर्मर') । तु. 'रम्योद्यमः'; प्र१. म२. 'रहःप्रौढः' । म४. 'रणीशः'
—४) तु. निःसङ्गाङ्गः; तु. निःसङ्गाङ्गः; म४.५. निःसङ्गादिच । तु२. 'विपर्ययाधिकः'; प्र१. म१-३.
'विकर्पणोदितः'; प्र२.३.५. 'निकर्पणाधिकः'; म४.५. 'कर्पणाधिकः' । म३. रम्यं च कुप्रीयतम् ॥

म. ४२९९ (१८८५); शतकावली ६४; प्रसङ्गाम°. ९ । तु. २२४२ । तुमा. ७०
११०.० ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां

मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।

नी० श० १० (म० ३०)

उपरिसुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलीना-

मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ २५ ॥

उरसीति ॥ भाग्यवन्तः भागधेयवन्तः विलासिन इत्यर्थः । उरसि हृदये निप-
तितानां शयानानां, उपरिसुरतखेदवशादित्यर्थः । अस्तधम्मिल्लकानां विस्त्रस्तकेश-
ग्रन्थीनां मुकुलितनयनानां निर्मलीताक्षीणां मुखपारवश्यादित्यर्थः । किंचिदुन्मीलि-
तानां ईषद्विकसितनयनानां उपरिसुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलीनां पुरुषायितायासस्वि-
त्कपोलितलानां वधूनां स्त्रीणामधरमधु अधरामृतं पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥ [मालिनी]

१) उ. उपरि (उरसि) । — २) उ. सुरतजनितखेदस्विन्न° । ना ३. °खेदखेद°; प्र१. °वेद-
स्विन्न°; प्र५. °स्विन्नखेद°; म३. °तान्तस्विन्न° । ना३. रा. वे. प्र५. °स्थलानाम् ॥

॥ म. १११५ (४९९); शतकावली ६५; प्रसङ्गाम् ८ । सु. २१३५ ॥

*आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनुसंविदं भाति ।

मिथुनैर्मिथोऽवधारितमवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥ २६ ॥

आमीलितेति ॥ आमीलिते ईषन्मुकुलिते नयने नेत्रे यासां कुलवधूनामित्यर्थः ।
यः सुरतरसः सुरतानुरागः सुरतानुभव इति यावत् । { अनुसंविदं संविदमनु-
॥ शानमनुवृत्त्य } (अनुसंपदं संपदे.....भवति स्यात्) भाति [प्रतिभाति] । मिथु-
नैर्द्वेः पाणीहिरण्यगर्भादिभिर्या । इदमेव सुरतमेव कामि(म)निर्वहणं कामपुरुषार्थ-
निर्वाहः । अवितथं यथार्थं यथा तथा मिथोऽन्योन्यमवधारितं निश्चितम् । स्वस्त्री-
सुरतमेव कामपुरुषार्थ इति ब्रह्मादिभिर्निश्चितत्वादवश्यं निजरमणीसुरतं कर्तव्य-
मेवेति भावः ॥ [आर्या]

॥ [म४.५. कोशयोरिदं पदं नास्ति] १) सु२. असंलित° । — २) प्र१. सुरतरसानुभवसंविदां
भाति । म१-३. वसुरत; प्र४. अधः सुरत° । म१.२. °महोत्सवास्तुल्यं भवति । तु. प्र. न (५३°) ।
ना१.२.४. प्र२.३.५. °संपदं; ना२. °संविदो । तु. सु. पुरुषे; ना१. प्र२.३. म३. भवति (भाति) ।
— ३) प्र१. मिथोऽवधारित° । म४. विभाति; म३. धारितं (अवधारितम्) । — ४) म४. मीलि-
तनयनशामनिर्वाणम् । प्र१. म२. विततम् । तु. अपि (इदम्) । तु. ना१-३. कामनिर्वहणं; प्र२.३.
॥ कामिनिर्वहणं; म३. कामिनीवहनम् ॥

म. ९७७ (३१५) ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्तपि मान्मथा विकाराः ।

तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २७ ॥

इदमिति ॥ पुंसां पुरुषाणामिदमेतदनुचितमयोग्यम् । अक्रमः व्युत्क्रमश्च ।
॥ यद् यस्मात्कारणात् इहास्ति जरास्तपि यार्थक्येऽप्यपि मान्मथा मदनसंगन्धि-
नो

विकाराश्चेष्टाः । उद्वृच्छन्तीति शेषः । अपि च किञ्च तत्तत्सात्कारणात् नितम्बिनीनां स्त्रीणां स्तनानां कुचानां पतनावधि पतनपर्यन्तं जीवितं प्राणधारणं रतं सुरतं वा । न कृतं तदप्यनुचितम्-सु-॥ न कृतमिति यत् । ब्रह्मणेति शेषः । तदिति संयम्यः -रा-} (निवृत्तं निन्दितम्) तदिदं पुंसां वृद्धत्वेऽपि च सुरतवाञ्छा स्त्रीणां स्तन-पतनपर्यन्तं प्राणधारणं वा सुरतं वा निवृत्तमेवेति भावः ॥ [पुष्पिज्याया]

१) सु. आश्रमस्थ-; प्र४. म४.५. अकर्म च । — २) सु१. जरायु मन्मथा; सु२. जरायु मन्मथा । ना१. म१.२. मन्मथो; प्र२ (मू.) मन्मथा । प्र२ (मू.) म१.२. विकारः । — ३) प्र१.४. यदपि । ना३. म१.२.४. विवृतं; ना५. प्र२.३.५. म३.५. निवृत्तं; प्र१. निवृत्तिः । — ४) प्र२ (मू.) पतनादधि ॥

म. ११०३ (४२२) । शा. ५६४ (शीलमहस्य भोजराजस्य च) । सुभा. ५० १०५.७ " (शीलमहस्यस्य भोजराजस्य च) । अलङ्कारमहोदधौ ३४१ । काव्यप्रकाशे ५.७.२१४ (७. २१२) । काव्यप्रदीपे (का० २४. ५० २५१) । उदाहरणचन्द्रिकायाम् ॥

॥ अनन्तरं यौवनप्रसङ्गः ॥

राजंस्तृष्णाम्बुराशेर्न हि जगति गतः कश्चिदेवावसानं

को वार्योऽर्थैः प्रभूतैः स्वपुपि गलिते यौवने सानुरागे । ॥

गच्छामः सद्य यावद्विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीना-

माक्रम्याक्रम्य रूपं झटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥२८॥

राजमिति ॥ हे राजन् नृपते जगति लोके तृष्णाम्बुराशेर्न गतः कश्चित्कोऽपि पुदपो न गतो हि न प्राप्तः गच्छतु । सानुरागे प्रेयसिने रीयते वादण्ये स्वपुपि निजदेह एव गलिते अष्टे मति प्रभूतैः प्रभूतैः रीयते को वार्यः न किं वा प्रयोजनम् । न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीनां एतकुलकैरवनीलोत्पलसदृशप्रेक्षणवतीनां प्रेयसीनां प्रियवतीनां रूपं सौन्दर्यं कर्म जरया कर्मा आक्रम्याक्रम्य पदं निधाय यावत् लुप्यते नैव लुप्यते तावत्तत्र गृहं गच्छामः प्राप्नुमः ॥ [सम्यग]

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं

लोकेऽस्मिन्न ह्यनर्थव्रजकुलभवनं यौवनादन्यदस्ति ॥ २९ ॥

रागस्येति ॥ रागस्यानुरागस्य एकं मुख्यं अगारं निलयः । नरकाणां निरयाणां शतैः समूहैः महादुःखस्य अत्यन्तकष्टस्य संप्राप्तेरागमस्य हेतुः कारणम् । मोहस्याज्ञानस्योत्पत्तेर्जननस्य बीजं कारणम् । ज्ञानताराधिपस्य ज्ञानचन्द्रस्य जलधरपटलं मेघसंघः । कन्दर्पस्य मन्मथस्य एकं मित्रं मुख्यवन्धुः । प्रकटितानां प्रख्यातानां विविधानां नानाविधानां स्पष्टानां दोषाणां पापानां प्रबन्धं ग्रन्थिः । अथ वा प्रख्यातनानाविधशब्दार्थवाक्यगतदोषाणां प्रबन्धं काव्यम् । असिंहलोके भुवने यौवनात्तदप्यात् । अनर्थव्रजकुलभवनं अनर्थसंघकुलजन्मस्थानम् । अन्यत् अवशिष्टं नास्ति न विद्यते । यौवनमेव सकलानर्थहेतुरित्यर्थः ॥ [अगधरा]

१) प्र१.३ (मू. ५. म२-४. "स्वाकार" । सु१.३. प्र५. "संप्राप्तहेतुः" ; म५. "संप्राप्तिहेतुः" । — २) प्र४. "तात्पर्यस्य । — ३) दु१. प्र२ (मू.) "विविधस्पष्टः" ; प्र१. "विविधस्पष्टः" ; प्र४. विभवस्पष्ट" । प्र१. म१.२. "दोषप्रबन्धः" ; प्र४. म४.५. "दोषप्रबन्धः" । — ४) प्र१. म१.२. अपि (हि) । दु२. ह्यनर्थ । दु. "स्वरक्षुभभवनं" ; दु. "व्रजकुलभवनं" । प्र१. म१.२. अस्ति नान्यत् ॥

१३ म. ५७२८ (२५९५) ॥

शृङ्गारदुमनीरदे प्रसृमरक्रीडारसस्रोतसि

प्रद्युम्नप्रियवान्धवे चतुरवाङ्मुक्ताफलोदन्वति ।

तन्वीनेत्रचकोरपार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ

धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥३०॥

११ शृङ्गारेति ॥ { शृङ्गारः संभोगविप्रलम्भरूपशृङ्गाररस एव हुमो वृक्षः तस्य नीरदे अम्बुवाहे-रा- } (संसारदुमस्य भवपादपस्य नीरदे जलदे) प्रसृमरस्य विस्तरस्य क्रीडारसस्य लीलारागस्य स्रोतसि प्रवाहे । प्रद्युम्नस्य कुसुमायुधस्य प्रियवान्धवै अमीष्टसजने । चतुरवाचां पेशलयचसामेव मुक्ताफलानां मौक्तिकानां उदन्वति रक्षाकरे । तन्वीनां तरुणीनां नेत्राणि लोचनान्येव चकोराश्चन्द्रिकाहाराः पक्षिविशेषाः । तेषां पार्वणविधौ पूर्णिमासुधाकरे । सौभाग्यलक्ष्म्याः सौन्दर्यधियो निधौ शेषधौ । एवंगुणविशिष्टे नवे नूतने यौवने तारुण्ये प्राप्ते समागते सति कोऽपि धन्यः कृतार्थः विक्रियां मन्मथविकृतिं न कलयति न प्राप्नोति । न तु सर्वैः । नवयौवनमेव संसारदुमवृद्धिहेतुर्वाङ्गीरदः । संसारवृद्धिश्च स्वयचन्दनवसनवनितादिभोगयादुत्पात् । क्रीडारसस्रोतांसि यौवन एव बहुलीभयन्ति न पाल्यवार्धकादी । प्रद्युम्नोऽपि यौवनमेवालम्ब्य लोकान्विजयते । तस्माद्यौवनं प्रद्युम्नस्य प्रियवान्धवः । चतुरा वाचो यौवन एषोन्मिषन्ति । यौवनमेव तन्वीनेत्रचकोराणां पार्वणपिपुर्भवति । यस्मात्तन्व्या युवान एव नेत्रैः पीयन्ते (ईक्ष्यन्ते) । यौवनमेव सौभाग्यलक्ष्म्या निधिर्भवति । यस्माद्दर्शनीयोऽपि तारुण्ये सुभगतमो भवति ॥ [पार्वणविक्रीरितम्]

१) तु. ना१. प्र२.३.५. संसार-; म४. श्रृङ्गारे । म४.५. 'नीरसे । म४. प्रसमरे । ना३-५. प्र४. म३. 'क्रीडासर' । —२) म४.५. प्रवीतप्रिय' । तु. तु. चतुरता-; प्र१-३. चतुरवान्; प्र४. चपलता-; म४.५. पितुरवान् । म३. 'दद्यति ('दन्वति) । —३) प्र४. म३. ५. 'पार-
गविधौ । प्र१. 'लक्ष्मीविधौ । —४) तु. रा. प्र४.५. कल्यते ॥

म. १५१८ (३०१८); काव्यसं. ६३; सतकावली ७२ । पद्मानन्दस्य वैराग्यशतके १० ॥ १

अनन्तरं स्त्रीणां परित्यागप्रसङ्गः ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकलङ्क-

व्यासङ्गव्यस्तर्धैर्यं कथममलधियो मानसं संविदध्युः ।

यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरभोजनेत्राः

प्रेङ्खत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभाजस्तर्प्यः ॥ ३१ ॥ "

संसार इति ॥ असारे निरुपादेयेऽस्मिन्संसारे भवे प्रोद्यत उदीयमानस्य
इन्दोद्धन्वस्य द्युतिनिचयभृतः कान्तिनिचयहारिण्यः अभोजनेत्राः सरसिजनयनाः ।
प्रेङ्खत्काञ्चीकलापाः चलद्रशनाभरणाः । स्तनभरविनमन्मध्यभाजः कुचभरावनता-
घलभ्रमृतः पता भ्रमस्तर्पण्यो युवतयो यदि न स्युः न भवेयुः । तदानीममलधियो
निर्मलबुद्धयो धीराः कुनृपतेः दुर्भूभृतः संयन्धिनो भवनद्वारस्य गृहप्रतिहारस्य ॥
सेया परिषर्प्यैव कलङ्कोऽपपादः सद्भासनेन तत्सङ्गेन व्यस्तर्धैर्यं व्यावृत्तद्युति
मानसं चित्तं कथं संविदध्युः कथंकारं कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ [सग्वरा]

१) प्र४. सिन्नसारे; म४.५. अस्मिन्नसारे । तु२. 'भवन' ; ॥ (म.). 'सदन' ('भवन') ।
—२) म४.५. 'व्यस्तर्धैर्यं । तु. वा विदध्युः ; ना१. प्र२. म४.५. सविदध्युः । —३) प्र१. 'इषा
('द्युते) । —४) तु. तु. ना१. 'कलाप- । तु. तु. ना१. प्र.१.४. म४. 'मध्यमागाद् ॥

म. १९४१ (३०८०); काव्यसं. ५८ । तु. २२४५ । सुभा. पृ० २५२.११ । सक. ५.
५०.५ (पृ० ३१५) ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृषस्कन्धावरुणह्रमे

गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ।

कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो

यद्वित्रस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः सरास्त्रं स्त्रियः ॥ ३२ ॥

सिद्धाध्यासितेति ॥ सिद्धैर्देवयोनिभिः अध्यासितकन्दरेऽचिच्छित्तीके हरस्य
परमेश्वरस्य वृषेण शाकरेण स्कन्धेन ककुदेन । वृषेणेति कर्तरि वृत्तीया । अवदण-
ह्रमे भग्नपादपे गङ्गाया भागीरथ्या धौतानि क्षालितानि शिलातलानि प्राचस्वरूपाणि
यसिस्तादृशे । स्त्रिरशब्दात् 'द्वित्रजनविभज्योपपदे तरवीयधुनौ' इति ईयसुनि "

कृते 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्धहिगर्धपिङ्ग-
व्द्राघिवृन्दाः' इति [स्थिरशब्दस्य स्थादेशे गुणे च रूपम्] । स्नेयसि स्थिरतरे ।
हिमवतो हिमाचलस्य संबन्धिनि स्थाने प्रवेशे स्थिते विद्यमाने सति । शिरसो
मस्तकस्य प्रणामेन हेतुना मानं चित्तसमुन्नतिं मलिनं गतश्रीकं मनस्वी धृतिमान्को
॥ जनो लोकः कुर्वीत विदधीत । न कोऽपि कुर्वीतेत्यर्थः । वि(उत्)प्रस्तानामुद्विग्नानां
कुरङ्गशावानां हरिणक्षिशूनां नयनानि नेत्राणि यासां ताः स्त्रियो नार्य एव सरासं
मन्मथवाणः यदि न स्युर्न भवेयुः । मनस्विनोऽपि जना नारीनिमित्तमेव स्वीयं
मानं मलिनयित्वा तपोविमुखाश्च भूत्वा धनिकान् प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) ना१. सिद्धाभूयित° । जु. °कन्वरे । ते१. हरितृष° । प्र२ (मू.), °कन्दावरम°; प्र४.
॥ °कन्दावरम° । —२) ना१. प्र२.३ (टी.), म१-३. स्थिते स्नेयसि; ना२. स्थितः स्नेयसि;
ना४.५. स्थिते प्रेयसि; प्र१. शुभे स्नेयसि; प्र३ (मू.), स्थितः प्रेयसि; प्र४. स्थिते प्रेयसि; म४.५.
स्थितप्रेयसि । —३) म३. परप्रणाम° । ना२. मानी; ना३-५. रा. ते. म्लानं । —४) ना१. प्र२.
३.५. यद्युपसत्°; प्र३ (मू.), यद्यत्रस-; म४.५. यद्याप्रस- । जु. सु. ना. °शाव° (°शाव°) । म३.
सरासाः ॥

॥ अ. ७०४७ (३२५४); काव्यस° ५९ । जु. २२४७ । सक. ५.५७.४ (पृ० ३१५) ॥

संसार तव पर्यन्तपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ ३३ ॥

संसारेति ॥ संसार तव पर्यन्तस्य परिसरभूमेः पदवी पद्धतिः दवीयसी दूर-
तरा न भवति । संसारमध्यमग्नानां प्राणिनां त्वां निस्तीर्य पर्यन्तपदवीं गन्तुं सुलभ-
॥ मेव । दुस्तरा न भवति । दवीयसीति दूरशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूरयुवहस्यक्षिमधु-
द्राणां यणादिपरं पूर्णस्य च गुणः' इति र इत्येतस्य लोपे पूर्णस्य दू इत्यश्रोकारस्य
ओकारे गुणेऽयादेशे कृते दवीयस इत्येवं निष्पन्नम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति प्राति-
पदिकसंज्ञायां 'उगित'श्चेति लोपि रूपम् । यदि दुस्तरा लङ्घयितुमगोचरा मदिरे-
क्षणा मदहेतुभूतनयना नार्यः अन्तरा मध्ये न स्युर्न भवेयुः । नार्य एव संसारनि-
॥ मज्जनहेतवः नान्यत् । तस्मात्प्रार्थः अन्तरा न चेत्संसारः सुतर इत्यर्थः ॥ [अवुद्ध]

१) जु. संसारस्तव । ना१ (बोधनात्तरं), °तट°; ना२. म३-५. °ताप°; प्र१. म२. °दाव°;
म१. °गार° (तव) । —४) ना१. यदीमा; ना३.४. प्र२.३. यदिमा; रा. ते. यदि ते; प्र१. म१-४.
यदि येन; म४. म५. यदिमे । जु१. मदिरेक्षणाः; ना२. मदिरेक्षणा; म३. मदिरेक्षणा ॥

अ. ६९४३ (३०८२); काव्यस° ६०; सुभाष. ३७ । शा. ४१९३ । मु. पृ० ९९.१
॥ (मर्त्य°) । सुभा. पृ० ८८.१ ॥

पक्षद्वयनिरूपणम् ।

दिश वनहरिणीभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां

कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ।

शकयुवतिकपोलापाण्डुताम्बूलवल्ली-

दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥ ३४ ॥

विशेति ॥ घनहरिणीभ्यः काननमृगीभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां वेणुदण्डका-
स्तीनां कुशानां दर्भाणां उपलकोट्या शिलाकोणेन छिन्नमूलं लूनजटं कवलं पुलं
दिश प्रयच्छ । अथ वा वधूभ्यस्तरुणीभ्यः अरुणनखाग्रैरव्यक्तरागकरुहशिखरैः
पाटितं द्विधाकृतं शकयुवतीनां शकदेशतरुणीनां कपोलवद्दण्डस्थलानीय आसमा
स्तात्पाण्डुरं ताम्बूलवल्लीदलं नागवल्लीपत्रं दिश । संसारं निर्मूल्य घने घसन्दयय-
हरिणीभिर्मैत्री यद्वा निवसेत् । अथ वा सम्यक्सांसारिकसुखमनुभवेत् । न त्म-
यत्रभ्रष्टो भवेदित्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) तु१. दिशि घन°; तु२. दिशि दिशि; ना१. दशवदन° । ना३-५. रा. म१.२. °हरिणेभ्यो; ॥
म३. °हरिणीभ्यो । तु१. संसृशफिच्छवीनां; तु२. संसृशफिच्छवीनां; ना२. वंशकाण्डस्थवीनां । —२)
तु. °च्छमूलं । —३) म४.५. अपि मधुरमुखीभ्यः पाण्डुताम्बूलवल्ली- । तु. म४. शुक्र°; सु. वर°;
ना१. शर° (शक°) ॥

म. ३८०९ (११९१) ॥

असाराः सन्त्वेते विरतिविरसा वादविषया

जुगुप्स्यन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ।

तथाप्येतद्भूमी न हि परहितात्पुण्यमधिकं

न चास्मिन्संसारे कुबलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ३५ ॥

असारा इति ॥ एते {वादविषया मदचनार्था-सु-} विषयाः शब्दस्पर्शादयः
असाराः क्षणिकत्वादनुरादेयाः सन्तु भयन्तु विरतायवसाने विरसा असादयः । ॥
ननु यद्वा सकलानां दोषाणामास्पदं निवासभूमिरिति जुगुप्स्यन्तां निगद्यन्ताम् ।
तथाप्येतदिदं वक्ष्यमाणं भूमी यदामः । किं तदित्याह । अस्मिन्संसारे परहितात्परो-
पकारादन्यदधिकं पुण्यं सुकृतं नास्ति । हि कुबलयदृश इन्दीवरादया अपरमन्य-
त्रयं मनोहरं वस्तु च नास्ति ॥ [शिवरिणी]

१) म४. उपायाः (असाराः) । ना३. रा. ते. सर्वे ते; ना५. संसाराः; म३. सन्त्वेते ॥
(सन्त्वेते) । ना५. विरतिविषयाः । तु१. यद्य; तु२. याद्य; ना२. ऽऽस्ताद°; ना३. पापि°; ना४.५.
रा. ते. म५. पाप°; म१. म१.२.४.५. वाय; म४-पापि°; म३. वादि° (वादि°) । —२) तु१.
ना१. जुगुप्स्यन्तां; तु२. सु. म४. म३.५. जुगुप्स्यन्तां; ना२. म४. जुगुप्स्यन्तं । ना२. न तु (ननु) ।
ते२. म४. अपि (इति) । —३) म४. जग्राप्येत° । तु. सु. ना३-५. रा. ते. म४.५. भूमौ
(भूमी) । —४) ते२. उत्तारे (संसारे) । ना२-४. म४.५. रम्यमधिकम् ॥

म. ७७९ (२८९); शतकावली ६८ ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥३६॥

मात्सर्यमिति ॥ हे आर्या विद्वांसः मात्सर्यं परगुणद्वेषं उत्सार्य दूरीकृत्य कार्यं कर्तव्यं विचार्य परामृश्य समर्यादं न्यायसहितं यथा भवति तथा इदं वक्ष्यमाणं वदन्तु कथयन्तु । किं तदित्याह । भूधराणां शैलानां नितम्बाः कटकाः सेव्याः सेवनीयाः । किमु विकल्पे । उत अथ वा स्मेरेण मदनेन हेतुना स्मेराणामीपद्मास-
यतीनां विलासिनीनां लीलाचतीनां नितम्बाः कटिपञ्चाङ्गाणाः सेव्याः । ऐहिकसुखं क्षणिकमिति ये मोहान्न जानन्ति तेषां, स्मरस्मेरविलासिनीनां नितम्बाः सेव्याः । ये तु सांसारिकसुखं क्षणं दुःखहेतुश्चेति सम्यक् व[वि]दन्ति तेषां मते भूधराणां नितम्बाः सेव्या इत्यर्थः ॥ [उपजातिः]

२) ना२. वदन्ति । — ३) म४. सेवा- (सेव्या) । म४. खलु (किमु) । — ४) म१. कृतः (उत) । म१ (मू.). स्मरस्मेरः, म४. स्मितस्मेरः, म५-खतः स्मेरः ॥

म. ४८११ (२१७०); काव्यप्रकाशे १०; दशरूपावलोकटीकायां (पृ० १६२); उदा-
हरणचित्रिकायाम् । चागमदस्य काव्यानुशासने २. (का० ४३, पृ० २८) । सु. २२२९ । सुभा-
॥ पृ० २५१.३९ । अलंकारमहोदधौ २७८१ चन्द्रालोकटीकायां ७.२ (पृ० १३०) । अलंकार-
रत्नाकरे २६६ । काव्यप्रकाशे ५.१३३ (७.२६९) । काव्यप्रदीपे (का० २४. पृ० १८८, २८०) ।
दण्डिनः काव्यादर्शे (टी) ३.१३२ ॥

संसारे स्वप्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां
तत्त्वज्ञानामृताम्भःप्लविलितधियां यातु कालः कदाचित् ।
नो चेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनघनाभोगसंभोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोचमानाम् ॥३७॥

संसार इति ॥ स्वप्नसारे स्वप्नसंदर्शनतुल्येऽस्विरांशे परिणतौ परिपाके विरसे
अस्वादौ । (परिणतितरल इति पाठे परिपाकेन हेतुना तरले चञ्चले) संसारे भवे
पण्डितानां विदुषां द्वे गती द्वौ मार्गौ । गती एव दर्शयति । तत्त्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानमेव
॥ अमृताम्भस्यमृतजलधौ प्लवेन निमज्जनेन लुलितधियां व्यासक्तबुद्धीनां सतां कदा-
चित् एकदा कालोऽनेहा यातु गच्छतु । नो चेदेवं न भवति चेत् स्तनानां जघ-
नानां च घनेन महता आभोगेन विस्तारेण संभोगिनीनां संभोगयतीनां मुग्धाङ्ग-
नानां सुन्दराङ्गयतीनाम् । 'मुग्धः सुन्दरमृदयोरिति' विभ्यः । स्थूलोपस्थस्थली(ले)षु
॥ स्पर्शमदनसदनप्रदेशेषु स्थगितेनाच्छादितेन करतलेन हस्ततलेन { स्पर्शः संपर्कः
॥ स एव लीला तत्रोद्यम उद्योगो येषां तेषां-रा- } स्पर्शे स्पृष्टी लोलोचमानां सद्यः
योगानाम् । 'लोलश्चसद्यः यो' रित्यमरः । सतां कदाचित् कालो यातु ॥ [समर्थ]

१) पृ. सु. उक्तिप्रसारे; ना१.२.५. प्र१. म. स्वप्नसारे; ना१ (ग्रन्थे), रात्नसारे । पृ. पृ.
म१ (मू.). ५. म१-२. 'विरसे' ('तरले) । — २) पृ. सु. 'ज्ञानमुपायो; प्र१. 'ज्ञानाङ्ग-

धम्म - १ तु. सु. ना२. - सुत- १. ना१-३.५. रा. वे. प्र१.२. °ललित°; ना४. प्र४. °तुडित° । सु. °धिया । प्र२ (मू). म३. काला-; प्र४. कामः (काल) । रा. वे. प्र१.५. म१.२.४. कथं चित्; प्र३. कथं चित् (इत्यपि) । — ३) तु१. ना३-५. रा. वे. प्र५. स्तनघनजघना°; ना२. स्तनजघनभरा°; म३. स्तनभरजघना° । ना२. °संमर्गिणीना । — ४) तु. सु. प्र२.३. °स्थस्थलेषु; ना१. °स्थस्थलान्तः-; ना३.४. °स्थस्थलान्तः-; प्र५. °स्थान्तरालः-; म१.२. °स्थत्रिमोण- (°स्थस्थलीषु) । प्र४. तुडित° (°स्थगित°) । ना१. लोलोद्यमानां; ना२. °संमीलितानां; रा. वे. प्र१. म३-५. °लीलोद्यमानां; प्र४. म१.२. °लीलोद्यतानां ॥

भ. ६६४२ (१०८१); क्षतकावली ६४.१ सुभा. पृ० २५३.६० ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।

स्तनद्वये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ३८ ॥

आवास इति ॥ पापं क्लियपं हरतीति तथोक्तं तस्मिन् । गाङ्गे गङ्गासंबन्धिनि वारिणि जले आवासः स्थानं क्रियतां विधत्तां [विधीयताम्] । अथ वा हारिणि मुक्ताहारयति मनोहारिणि चित्ताकर्षके { तरुण्याः नवयौवेनायाः-रा- } (नारीणां तरुणीनां) स्तनद्वये कुचयुगले वा आवासः क्रियताम् । जनेरिति शेषः । विषया-सक्तिर्नो चेद्गङ्गातीरवास उचितः । अथ वा विषयानुरक्तिश्चेन्नारीकुचद्वयावास एव ॥ योग्य इति भावः ॥ [अनु७५]

२) तु१. सु. ना१.५. पापवारिणि । — ३) प्र२.३. ऽथ नारीणां (तरुण्या वा) । — ४) प्र१. वारिणि (हारिणि) ॥

भ. १०४० (१९४) । सु. ३४२५ । सुभा. पृ० १५९.२९६ ॥

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-

र्ह्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ३९ ॥

किमिहेति ॥ इह संसारे युक्तिशून्यैर्युक्तिरहितैः बहुभिर्भूमिभिः { प्रलापैः अनर्थक्यवचनैः । रा. } (वचोभिः वाक्यैः किम्) । किमपि प्रयोजनं नास्ति । पुरुषाणां नृणां सर्वदा सर्वसिन्काले ह्यं द्वितयं सेवनीयम् । किं तदित्याह । अभिनवमिदं प्रत्यग्राभिर्मदलीलामिर्दर्पक्रीडामिः लालसं रमणीयं स्तनभरेण कुचभारेण परि-खिन्नं स्निग्धं सुन्दरीणां रमणीनां यौवनं तारुण्यं वा वनं काननं वा ॥ [माळिनी]

१) तु१.२. ना१.३.४. प्र२.३. वचोभिः (प्रलापैः) । — २) तु२. °मदमलीलालसं ॥

भ. १०७१ (६८५) । सु. ३४५३ (महोद्भटस्य) । सुभा. पृ० २५२.५२ (महोद्भटस्य) ॥ नी० श० ११ (म० श०)

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाताल्लोकेषु सप्तस्वपि तथ्यमेतत् ।

नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४० ॥

सत्यमिति ॥ हे जना लोकाः सत्यं यथार्थं वच्मि वदामि । पक्षपातात्पक्ष-
वलम्बनात् न वच्मि । सप्तस्वपि लोकेषु भुवनेषु भूर्भुवःसुवरादिषु पतद्द्रव्यमाणं
वाक्यं सत्यं तथ्यम् । किं तदित्याह । नितम्बिनीभ्यो युवतीभ्योऽन्यद्वस्तु । 'अन्या-
रादितरतै'त्यादिना पञ्चमी । मनोहारि रमणीयं नास्ति । दुःखस्य व्यथाया एको
हेतुरसहायं कारणं च कश्चित्कोऽप्यन्य इतरो नास्ति ॥ [इन्द्रवज्रा]

[अड्यार. २८. एम्. ५६ कोशे नास्ति] १) तु. सु. सत्यं जनान्; म१.५. भो सज्जना ।
प्र१. म४.५. पक्षपातो; म१.३. पक्षपातं । — २) तु. प्र१.२.४. म१.२. सत्यमेतत्; म४.५. मध्य-
मेतत् । — ३) तु२. म३-५. नान्यं । ना२. विलासिनीभ्यो । — ४) प्र२ (मू.). दुःखस्य; प्र४. न
दुःख- (दुःखैक-) । ना२. हि (च) । प्र४. किंचिदस्ति; म१. किंचिदन्यत्; म२. किंचिदन्यः; म३.
कश्चिदन्यत्; म४.५. कश्चिदेव ॥

भ. ६७२० (६१२७) । सु. २२३१ ॥

शृङ्गारशतके द्वितीयविंशतौ अधिकौ ।

अवचनं वचनं प्रियसंनिधावनवलोकनमेव विलोकनम् ।
अवयवावरणं च यदंशुकं व्यतिकरेण तदङ्गसमर्पणम् ॥ १ ॥

[ना२. शृङ्गार. २.२] [सक. २.८.४. (पृ० ७३, कालिदासस्य)]

काचिन्मृगाक्षी प्रियविप्रयोगे गन्तुं निशापारमपारयन्ती ।
उद्गातुमादाय करेण वीणामेणाङ्गमालोक्य शनैरहासीत् ॥ २ ॥

म४.५. शृङ्गार. २.२] [ना. ५१९ । सुर. ४० १४७.६ (शाङ्ग०) । सुभा. ४० १८५.३१]

॥ कामिनीगर्हणम् ॥

*कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नम-
त्पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभूरिति ।

दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि

प्रत्यक्षाशुचिभस्त्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ ४१ ॥

कान्तेति ॥ विद्वान्पीरोऽपि प्रत्यक्षां दृग्गोचरं अशुचिभस्त्रिकां अपविप्र-
मयचमैर्भस्त्रिकाम् । अशुचिपुत्रिकामिति पाठे अपविप्रमयपाञ्चालिकां

स्त्रियं नारीं दृष्ट्वा विलोक्य कान्ता रमणीयेति उत्पललोचनं कुवलयनयनेति विपु-
लश्रोणीभरा पृथुकटिभारेति उन्नमन्तावुद्गच्छन्तौ पीनौ पीवरावुचुद्गावुच्छितौ
पयोधरौ कुचौ यस्याः सा तथाविधेति सुमुखाम्भोजा शोभनवदनकमलेति सुभ्रूः
शोभनभ्रूकेति माद्यति उन्नमन्तो भवति मोदते दृष्यति अभिरमते क्रीडति प्रस्तौति
प्रसज्यति । मोहस्य मायाया दुश्चेष्टितं दुश्चरित्रं अहो आश्चर्यम् । मूढं माया मोह-
यतु नाम विद्वांसं कथं मोहयतीति चित्रम् ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

[म४.५. कोशयोर्नास्ति] १) ना२. 'श्रेणीमरे' । — ३) ना५. च (ऽभि°) । — ४) तु.
सु१.२. ना१.२. रा (टी.पा) 'पुत्रिकं'; ते२ 'पुत्रिभक्तिं' (°भक्तिरा) । ना२. होमस्य दुश्चेष्टितम् ॥

अ. १११३ (६१५) । सुभा. पृ० २५०.१९ ॥

स्मृता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादवर्धिनी ।

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ४२ ॥

स्मृतेति ॥ पा [स्मृता चिन्तिता] (श्रुता आकर्णिता) तापाय ज्वराय
भवति । दृष्टा अवलोकिता चेत् उन्माद [वर्धिनी] (कारिणी) चित्तविभ्रमविधा-
यिनी भवति । स्पृष्टा संसक्ता मोहाय मूर्च्छायैव भवति । सा तादृशी दयिता नाम
कथम् । दुःखहेतोर्वस्तुनो दयितत्वं विरुद्धम् । तस्मात्तथाविधा दयिता प्रिया न ॥
भवतीत्यर्थः । नामशब्दः कुत्सने । 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने'
इत्यमरः ॥ [अनुष्टुप्]

१) ना१.२. प्र१.२.५. म३. श्रुता; ना५. श्रुत्वा (स्मृता); अ२ (पू). श्रुतं । तु (पू).
पापाय (तापाय) । — २) तु२. प्र४. म२.३. दृष्टा; ते२. दृष्टा । सु२. ना१.५. रा. ऐ. प्र१-३.५.
चोन्मादकारिणी । — ३) तु२. प्र४. स्पृष्टा; ते२. स्पृष्टा । सु२. भवतु । प्र१. पापाय (मोहाय) । ५
ना५. साधूनां (सा नाम) ॥

अ. १५१५ (११२०); सुभाष. १७ (१३३, २९३) । सु. १२२५ । सुहा. १८३.३
(बहुभक्त) ॥

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा ।

चक्षुःपथादतीता तु विपादप्यतिरिच्यते ॥ ४३ ॥

तावदिति ॥ यावत् यावत्पर्यन्तं लोचनगोचरा प्रत्यक्षा भवति । तावत्तावत्प-
र्यन्तं अमृतमयी अमृतस्वरूपिणी । कामिनीति शेषः । चक्षुःपथाल्लोचनमार्गात् ।
'पथिमथी' [क्रकपूरि]त्यादिना अकारान्तः । अतीता अतिक्रान्ता तु । दृष्टिगोचरा न
चेदित्यर्थः । विपात् गरलादपि अतिरिच्यते अतिशेते । कामिनी नरस्य संभोगावधि
सुधास्वादनवद्भक्षते । भोगानन्तरं विपनुष्या भवतीति भावः ॥ [अनुष्टुप्]

३) तु२. सु१.३. ना१.२. रा१. ते. प्र१.४. चक्षुष्याद्; सु२. चतुष्प° । तु. सु. अपेता;
ना२. अपेता (अतीता) । — ४) प्र१. सा नारी निषवहरी ॥

म. २५४६ (१०२८) । सु. १२४४ ॥

नामृतं न विपं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विपवल्लरी ॥ ४४ ॥

नामृतमिति ॥ नितम्बिनीं ललनामेकां(तां) मुक्त्वा त्यक्त्वा अमृतं पीयूषं
गरलं विपं किञ्चिन्नास्ति । नितम्बिन्येवामृतं नितम्बिन्येव विपं चेत्यर्थः । कस्यामव-
स्थापाममृतं कस्यामवस्थायां विपमित्याकाङ्क्षायामाह । सैव नितम्बिन्येव रक्ता अनु-
रागयती भवति चेत् अमृतलता पीयूषवल्लरी । विरक्ता अनुरागरहिता चेत् सैव
नितम्बिन्येव विपवल्लरी क्ष्वेलप्रवर्तिः ॥ [अनुष्टुप्]

[प्र१. कोशे श्लोको नास्ति ।] —१) ना२. विनामृतं विपं किञ्चिद् । तु१. प्र२ (मू). नाविपं;
॥ ना३. न मृतं (न विपं) । —२) तु२. ना२. म१. विना; ना१.३. प्र३.४. एतां; प्र५. म४.५.
एतां; म३-एक-(एकां) । तु. मुक्तां; ना२. मुग्धा; म१. मुग्धां; म३. मुक्ता । —३) प्र२ (मू).
मृतसालला; प्र४. मृतमयीरक्ता । —४) ना५. विमुक्ता (विरक्ता) ॥

म. ३६०८ (१५४९); पञ्चतन्त्रे ४.३४(३२); शुभाष. १२ । सुभा. पृ० २५१.१०
सुर. पृ० ११४.११ (मर्तुं) ॥

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पट्टणं साहसानां
दोषाणां संनिधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरणं
स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विपममृतमयं प्राणिलोकस्य पाशः ॥ ४५ ॥

आवर्त इति ॥ संशयानां संदेहानामावर्तः भ्रमः । अविनयानां दुर्नयानां भयनं
॥ निपातः । साहसानामविमृद्ध्यकार्याणां पट्टणं नगरम् । दोषाणां दुर्गाणां (दुर्गु-
णानां) संनिधानं सुनिक्षेपः । कपटानां दुष्मानां शतानि समूहास्तन्मयं तत्स्वरूपम् ।
अप्रत्ययानां अयोधानां (अविश्वासानां) । 'प्रत्ययोऽधीनशपथघानविश्वासहेतुषु'
इत्यमरः) क्षेत्रं आपटः । स्वर्गद्वारस्य त्रिदिवगोपुरस्य विघ्नः प्रत्यूहः । 'विघ्नोऽन्त-
रायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । नरकपुरस्य निरयनगरस्य मुखं द्वारम् । सर्पासां अशो-
॥ पाणां प्रायानां शाश्वरीणां करणं समुद्रकः । प्राणिलोकस्य जन्तुसमूहस्य पाशो
पन्धनरज्जुः । अमृतमयं सुधाप्रसुरं विपं गरलं सुखदुःखयोर्हेतुत्वात् । एवंविधं
स्त्रीयन्त्रं स्त्रीरूपं कृष्टं जन्माय इति यावत् । केन हेतुना सृष्टं निर्मितं । विधिनेति
शेषः ॥ [सम्पत्]

१) म३. व्यापारः (आवर्तः) । तु१. संशयानां । तु३ (मू). अविनयभयनं; ना३-५. रा.
॥ प्र५. अविनयभयनं । तु. प्र५. पतनं; म४.५. मण्डपं । —२) तु१. देवानां (दोषानां) । प्र१.
इतिशतनिरयं क्षेत्रं । —३) तु१. ना२. प्र१. म४. विघ्नः; तु३ (मू). विघ्नं (विघ्नो) । म३. सर्व-

मायाद्वाराणां । —४) प्र४. दृष्टं (सृष्टं) । सु१. जीवलोक्य; सु२. ३. प्राणिनामेक-; प्र१. म१. प्राणिलोकैक-; म२. सर्वलोकैक- । म४. ५. प्राणिनां प्राणद्वारि । प्र१. ४. पार्श्व (पार्श्वः) ॥

म. १०३८ (३९२); शान्तिवचके २, ३; पञ्चतन्त्रे ३. २०४ (१५२, १९१) । सुमा. ४० ३५०. ८३ ॥

नो सत्येन मृगाङ्क एव वदनीभूतो न चेन्दीवर-
 इदं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।
 किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विजानन्नपि
 त्वङ्मांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ४६ ॥

नो इति ॥ सत्येन परमार्थेन मृगाङ्कश्चन्द्र [एषोऽयं] (एव) वदनीभूतो
 मुखीभूतो नो न भवति । मा नो वा (अमानो न) प्रतिषेधे । वदनीभूत इति अभूत- ॥
 तद्भावे लियः । अस्य च्यावितीत्यम् । इन्दीवरदृष्टं नीलोत्पलयुगलं लोचनतां
 नैवर्त्य न गतं न प्राप्तम् । अङ्गयष्टिरपि यष्टितुल्या तनुश्च कनकैर्दोढकैः कृता निर्मिता
 न भवति । किंतु अपि तु । एषमनेनोक्तप्रकारेण कविभिः काव्यनिर्माणकुशलैः
 प्रतारितमनाः यज्ञितचेताः सन् तत्त्वं यथार्थं रूपं विजानन्नयमगच्छन्नपि मन्दो जनः
 मूढलोकः त्वङ्मांसास्थिमयं अजिनामिषकीकसविकारं मृगदृशां हरिणलोचनानां ॥
 वपुः शरीरं सेवते भजते ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) ना२. नो सत्येव; प्र४. नो सत्येव; म३. नामनेन । सु१. प्र२. ३. (टी). ४. एव (एव) ।
 —२) ना२. लोचनतागतं । ना२. वपुर्मैरप्यङ्ग-; प्र४. वनकैरप्यङ्ग- । ना२. व्यष्टिकृता । —३) ना२.
 त्वेवं । सु. प्रतारितमतस्; प्र१. प्रतारितशुणं । ते१. स्वत्वं । तु. न जानन्नपि । —४) ते१. सेव्यते ॥

म. ३८३८ (१६५४) ॥

लीलावतीनां सहजा विलासास्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
 रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव मुधा पडद्भिः ॥ ४७ ॥

लीलावतीनामिति ॥ लीलावतीनां विलासवतीनां विलासाः शृङ्गारचेशाः
 सहजाः स्वाभायिकाः । त एव विलासा मूढस्याज्ञानिनो हृदि चित्ते स्फुरन्ति प्रका-
 शन्ते । मामेवोद्दिश्यैतान्विलासान्दर्शयन्तीति मूढः प्रत्ययबुध्यते । नलिन्याः कम- ॥
 लिन्या रागो रक्तता निसर्गसिद्धः स्वभावसिद्धो हि । पडद्भिः पट्टपद्भिः मुधा व्यर्थमेव
 तत्र नलिन्यां भ्रमति परिभ्रमति । रागशब्देन रक्तवर्णः अनुरागश्चोच्यते । भ्रमती-
 त्यनेनापि परिभ्रमणं भ्रान्तिद्वान्नं चोच्यते ॥ [उपजातिः]

१) म३. विलासिनीनां । तु२. महदा; प्र३. सहजा । —२) ते१. ता एव । —३) तु. स्य;
 प्र१. ४. म१. २. ४. च (हि) । —४) तु२. मु (मृ). भ्रमत्येव । ना२. ते. प्र३ (मृ). म१-३. मुदा; ॥
 ना३-५. रा. दृषा ॥

भ. ५८५७ (२६७३); सुभाष. २१२ । सुर. पृ० २७१.१० (स्फुटश्लोके) ॥

यदेतत्पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिधरं

मुखाब्जं तन्वङ्ग्याः किल वसति यत्राधरमधु ।

इदं तर्किपाकद्रुमफलमिदानीमतिरसं

व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ४८ ॥

यदेतदिति ॥ पूर्णेन्दोरखण्डमुधाकरस्य द्युतिहरं कान्तिचोरं उदाराकृतिधरं सुन्दराकारधरं तन्वङ्ग्याः कुशाङ्ग्याः मुखाब्जं वदनकमलम् । यत्र (तत्र) तस्मिन् वदनकमले अधररूपमधुमाक्षिणं वसति तिष्ठति किल । किलेति धातूयाम् । तदिदं किंपाकद्रुमफलं विपवृक्षप्रसूनरूपकमिदं विपवृक्षफलतुल्यमित्यर्थः । अधरमधुनः ॥ किंपाकद्रुमस्य च सास्यमाह अस्मिन्काले व्यतीते सति । एतस्मिन्ननुभवसमयेऽति-
क्रान्ते सति यिषं गरलमिव असुखदं दुःखदायि भविष्यति । सुखं दुःखमेव भवि-
ष्यतीत्यर्थः । इदानीमनुभवनकाले अतिरसमतिस्वादु ॥ [शिखरिणी]

१) उ. प्र३ (मू). °द्युतिधरम्; प्र१. म१.२.४ ५. °द्युतिभरम् । ना२.३. रा. ते. पर; ना५. म४.५. पर; म३. -रसं (-धरं) ।—२) सु (मू). ना१.३.४. प्र२.३. तनाधर° ।—३) प्र१. ॥ °किपतद्रुम°; प्र४. °किंपाकप्रम° । उ. इवासां च विरसं; ना५. इदानीमतिरसं ।—४) प्र४. विप-
येन्दुसुखदः; म४.५. भविष्यत्यनुभवं ॥

भ. ५२५५ (२३७९); तातकावली ७३ ॥

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गवलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-

द्वेन्द्वेनोद्धतचक्रवाकयुगला वक्रान्बुजोद्भासिनी ।-

कान्ताकारधरा नदीयममितः क्रूरात्र नापेक्ष्यते

संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ ४९ ॥

उन्मीलदिति ॥ उन्मीलन्त्यः स्फुटीभवन्त्यः त्रिवल्यः बलिप्रयमेव तरङ्गवलर्य ऊर्मिमण्डलं यस्याः सा । प्रोत्तुङ्गयोः प्रकृष्टोत्सेधयोः पीनयोः स्थूलयोः स्तनयोर्ध-
क्षोजयोः द्वेन्द्वेन युगलेन उद्धतचक्रवाकयुगला गर्वितकोकमियुना । प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
॥ द्वेन्द्वमेव चक्रवाकयुगलमित्यर्थः । वक्रेण मुखेनैव अभ्युजेन घनेन उद्भासिनी प्रका-
शमाना । अमितः अत्र (पुरतः) क्रूरा अनिष्टा । कान्ताकारधरा स्त्रीवेषधारिणी ।
इयं नारी तरङ्गिण्येव न तु स्त्रीति विश्वसनीया । अत्र अस्यां नद्यां संसारार्णवमज्जनं
भयजलधिर्मो(मे)लनं यदि नापेक्ष्यते नाभिलष्यते । ततः तर्हि इयं नदी दूरेण
दयीयसा आवेदोऽन संत्यज्यताम् । यस्तु कान्ताकारधरायां नद्यां निपतितस्तया
॥ नद्या वेगोनाहृतः संसारार्णवे न मज्जतीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविशोदितम्]

म. ४६७७ (२०९७); सुभाष. १७ । पञ्चवधे १.१५१ (१८९) । हितोपदेशे ६५.८१
शृङ्गारविन्दौ । कुवलयानन्दे । सु. ३३८० (कालिदासभाष्ये) ॥

*अपसर सखे दूरादस्मात्कटाक्षविषानला-

त्प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ।

इतरफणिना दष्टः शक्यश्चिकित्सितुमौपधै-

श्चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ५२ ॥

अपसरेति ॥ हे सखे प्रियमित्र । कटाक्षादपाङ्गादेव विषानलात्क्ष्वेलाग्नेः प्रकृ-
तिविषमात्स्वभावत एव दुष्टात्कूरादित्यर्थः । विलासा लीला एव फणाः स्फुटा
विभर्तीति तथोक्तः । तस्मादस्मात्पुरो विद्यमानात् योषित्सर्पात्स्त्रीरूपभुजंगात् दूरा-
॥ इषीयसो देशादपसर त्यज । दूरं यथा तथा विसृजेत्यर्थः । किमर्थमित्याकाङ्क्षाया-
माह । इतरेति । इतरफणिना योषित्सर्पादग्न्यधिपधरेण । सहजभुजंगेनेत्यर्थः ।
दष्टः संदंशितो जनः औपधैर्मूलपत्रादिविषहरैश्चिकित्सितुं विषप्रतिक्रियां कर्तुं
शक्यो योग्यः । चतुरवनिताभोगिग्रस्तं सुन्दररमणीरूपसर्पदष्टं जतं मन्त्रिणो मन्त्र-
शास्त्रजन्ति विसर्जयन्ति । महान्तः स्त्रीलोलं पुरुषं न परिगृह्णन्ति । अपि तु दूरत
॥ एव निन्दन्ति । तस्मादत्यन्तं स्त्रीसंसर्गं परिहरेदिति तात्पर्यम् ॥ [हरिणी]

[द्य. कोशे. नास्तीदं पद्यम्; सु दीक्षायां तु शेषद्वयेन निर्दिष्टम्] १) सु. ना१. खेदात्
(अस्मात्) । प्र१. *विशिखानलात्; म४.५. विषोत्पन्नात् । —२) म४.५. *स फणानिलात् । —३)
ते२. *मणिना । —४) म५. म४.५. चटुल* (चतुर) । म१.२.४.५. मन्त्रिणः ॥

म. ४१० (१४२) ॥

विस्तारितं मंकरकेतनधीवरेण

स्त्रीसंश्लितं यद्विशमत्र भवाम्बुराशौ ।

येनाचिरात्तदधरामिपलोलमर्त्य-

मत्स्यान्विकृष्य विपचत्यनुरागवहौ ॥ ५३ ॥

विस्तारितमिति ॥ अत्र अस्मिन् भवः संसारं एवाम्बुराशिः समुद्रस्तस्मिन् ।
॥ मंकरकेतनेन धीवरेण मदनदाशेन । 'कैयर्ता दानाधीयरा'वित्यमरः । स्त्रीसंश्लितं
स्त्रीनामधेयं यद्विशं मत्स्यग्रहणजालम् । 'यद्विशं मत्स्यवन्धन'मित्यमरः । विस्ता-
रितं विपुलीकृतं यद्विशममिति यावत् । येन यद्विशेन । तदधरामिपलोलमर्त्यमत्स्यान्
तासां स्त्रीणामधरोष्ठा एवामिषं मांसं तस्मिन् लोलाः सहृण्णाः ते च ते मर्त्या मनु-
ष्यास्त एव मत्स्या मीनास्त्वान्विकृष्य आकृष्य अचिराच्छीघ्रमेव । अनुरागोऽभि-
॥ लापः स एव यद्विस्तस्मिन्विपचति विशिष्य पापं करोति । जनानां स्त्रिय एव
मोदवारणं नाम्यदिति भावः ॥ [वगन्तवित्ता]

२) ना२. 'संज्ञकं विदिश' ; ते२. 'संज्ञतं वरिश्' । — ३) तु. येनानिश्चं तद° ; ना२. येनात-
चित्तम° । ना१. तदधरामिब ; ना३. ४. प्र४. म३. तदधरामृत- (तदधरामिप-) । — ४) ना१. —
मच्छा२ । तु. तु. ना१. २. प्र१. च पचल° ॥

म. ६२३७ (२८७७) ; शतकावली ७४ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।

मा संचर मनःपान्थ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ५४. ॥

कामिनीति ॥ हे मनःपान्थ चित्ताध्वनीन । कुचाभ्यां स्तनाभ्यामेव पर्वताभ्यां
शैलाभ्यां दुर्गमे गन्तुमशक्ये कामिनीकाये वनितादेह एव कान्तारे महारण्ये ।
'महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुनपुंसकमि'त्यमरः । मा संचर नो गच्छ । संचरणे को
बाध इत्याशङ्क्याह तत्र कामिनीकायकान्तारे स्मरतस्करः कन्दर्प एव चोरः आस्ते ॥
तिष्ठति । अस्ती धैर्यस्य अपहरतीति तत्र संचरणस्य प्रतिषेधः ॥ [अनुष्टुप्]

[म३. बोधे पूर्वोत्तरार्धौ व्यत्यस्तौ] २) म१. २. स्तन° (कुच°) ॥

म. १६६० (६४२) ; सुभाष. १४ (२४५) । सु. १२५६ । सुर. ४० १२७. ३ ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाब्जद्युतिनाहिनां परमहं.दष्टोऽस्मि तच्चक्षुषा ।

दष्टे सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो

मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ॥ ५५ ॥

व्यादीर्घेणेति ॥ व्यादीर्घेणात्यायतेनातिविस्तारिणा च वक्रगतिना कुटिलगम-
नेन तेजस्विना प्रतापवता कान्तिमता च भोगिना फणवता सुखवता च । 'भोगः सुप्ते
क्यादिभृतावहेश्च फणकाययो'रित्यमरः । नीलाब्जद्युतिना नीलोत्पलच्छायेन अहिना
विपधरेण तस्या वनितायाश्चक्षुषा नेत्रेण । कटाक्षेणेति यावत् । परमत्यर्थं यथा
भवति तथा । दष्टोऽस्मि कवलितोऽस्मि । व्यादीर्घेणेत्यादिविशेषणविशिष्टकामिनी-
चक्षुषा सर्पेण वा दष्टोऽस्मीत्यर्थः । उभाभ्यां दष्टे विविच्य कार्यं दर्शयति । दष्टे सर्पेण
कवलिते सति धर्मार्थिनः धर्मकाङ्क्षिणश्चिकित्सका रोगहारिणः । विपवेद्या इति
यावत् । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्सायां दिर्भायः । प्रायेण प्राचुर्येण सन्ति
विद्यन्ते । मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य सुन्दरलोचनासरुद्विलोकितस्य मे मम वैद्यश्चि-
कित्सको न हि नास्ति हि । औषधं रोगप्रतीकारसाधनं च नास्ति ॥ [आर्दलविकीर्णितम्]

१) तु. ज्यादीर्घेण ; ना१. अदीर्घेण ; म१. व्यादीर्घेण ; म४. ५. व्यादीर्घेण । म. खलेन (चलेन) ।
तु१. म२ (मू). वक्रगतिना ; प्र४. वक्रगतिना । — २) तु२. 'नाहिना । ना२. 'नापि सादरमहो ।
तु१. २. परमहं ; प्र४. म३. परमहो । तु१. तु१. २. ना२. रा. ते. प्र१. ४. दष्टो न ; तु२. दष्टो न ; म३. ॥
दोषोक्ति । प्र४. मचक्षुषा ; म३. तचक्षुषा । — ३) तु. दष्टे ; ना३-५. रा. दष्टः । प्र१. ४. म. धर्मो
नी० श० १२ (म० श०)

त्मनो—४) अ३ (मू.). मुग्धाक्षि । म१.२. °क्षणमीक्षितस्य, °म४.५. °क्षणवेधितस्य । ना२. २ (हि) । तु. मन्त्रो; ना२. अ१. वैया । सु ३१. चान्यौपधम्; म४.५. चान्यौपधः ॥

भ. ९३५ (३४२); शतकावली ७४ ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्तमेतद्रसोऽयं
स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः
स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ५६ ॥

इहेति ॥ इहास्मिन्वधूजने मधुरं श्रवणसुखावहं गीतं गानम् । इहास्मिन्वधू-
जने एतद्विदं नृत्तं लास्यम् । इहास्मिन्वधूजने अयं रसो माधुर्यम् । इहास्मिन्वधूजने
१० मलयजातिवासोद्भूतः परिमलो मनोहरोऽसौ । इहास्मिन्वधूजने स्तनानां कुचाना-
मेव स्पर्शः । इयं स्तुष्टिः स्फुरतीति सर्वत्र संवन्धः । इत्यनेन प्रकारेण हतपरमार्थैः
नाशिततत्त्वैः { स्वहितकरणधूर्तैः आत्महिताचरणतत्परैरिव स्थितैः -रा- } { अहित-
करणधूर्तैरनिष्टविधानकित्तैः } पञ्चभिः पञ्चसंख्याकैः इन्द्रियैः श्रोत्रनेत्ररसनाघ्राण-
स्पर्शनसंज्ञकैः करणैर्भ्राम्यमाणः पर्याकृत्यमाणः सन्वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि ।
११ तुंशब्दोऽयधारणे । वञ्चित एवासीत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) सु. मा१. इह तु; अ२ (मू.). इह ह; म१. इति हि । सु. सु. रूपं; ना२. से२. नृत्तं
(वृत्तं) । —२) ना२. म४. उयं (उसौ) । —३) ना२. इतिवदपरं । म४. भ्राम्यमाणैः । —४)
सु (टीपा). ना१. म२. ३. स्वहितं । म४. °भूतैः (°धूर्तैः) ॥

भ. ११४७ (४३४) ॥

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ।
अमावेशादङ्गे किमपि विदधद्भ्रमसकृ-
त्सरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ५७ ॥

नेति ॥ अयं परिदृश्यमानः सरापस्मारो मन्मथोन्मादो मन्त्राणां मनूनां न
१० गम्यो गन्तुं न शक्यः । भैषज्यस्य चिकित्साया विषयो मोचरो न भवति । विविधै-
र्नानाविधैः शान्तिकशतैः प्रशमनप्रयोगैः प्रध्वंसं नाशं न च व्रजति न याति ।
अमावेशादज्ञानपक्षात् अङ्गेऽययवे { असकृद्बहुवारं -रा- } (असममनुलं) किमपि
इत्यमिति पक्षमशङ्क्ये भङ्गं व्यथां विदधत् पिहितसन् भ्रमयत्यावर्तयति । दृशं दृष्टिं
घूर्णयति उन्मेषयति केनापि अपरिहायोऽयं सरोन्मादः कामपि व्यथां करोतीति
११ भाषः ॥ [शिखरिणी]

१) म४.५. अगम्यो । ते१. न भवति च । ना२.प्र४. °नियया । —२) ना३.४. न चाति- । ११. प्रप्लवत् । तु (मू.). म१.२.४.५. शान्तिशतकः; म३. शान्तिशतमैः । —३) ना१.३.४. म३ (मू.). १. °दङ्गैः । ना ३-५. रा. ते. कमपि । सु. च निपद्-; म१. निविद्-; म४. निविद्-; म४. निपद्- । सु. संगमनकृतः; ना१. भंगमनसं; ना२. म२.३. म२. भंगमनसं; म१. म४.५. भङ्ग-समं; म४. प्वंसमसकृतः । —४) तु. सरोप- । तु. मनो; म१.२. (मू.). म२.४.५. गृहं; म३. १सं (द्वं) । म३. पूर्णयति ॥

म. ३२१७ (१३६५); शतकावली ७४ । सुसु. ७०.५ (त्रिविक्रमभट्टस्य) । सुमा. ४० १५०. १८. सु. ४० १२६.३ (शाङ्ग०) ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जरांजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुलाभिभूताय च । ॥
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ ५८ ॥

जात्यन्धायेति ॥ जात्यन्धाय जन्मप्रभृति हगिन्द्रियविहीनाय दुर्मुखाय दुष्कुलाय । च जरया धार्थक्येन जीर्णानि विशीर्णानि अपिलानि सर्वाण्यङ्गानि कल-
वणादीनि यस्य तस्मै तथाविधाय । ग्रामीणाय ग्राम्याय च । भण्डायेति याचत् ॥
दुष्कुलाय दुष्टवंशाय । गलता अश्रयता कुलेन स्वभोगेणाभिभूताय तिरस्कृताय ।
मनोहरं सुन्दरं निजं स्वकीयं वपुः देहं कर्म । लक्ष्मीलवश्रद्धया संप्रदेशतात्पर्येण
यच्छन्तीषु ददतीषु । विवेकः विवेचनमेव कल्पलतिका कल्पयस्त्री तस्याः शस्त्रीषु
पुरिकास्तु पण्यस्त्रीषु यारवधूषु । कः पुरुषो रज्येत अनुरक्तो भवेत् । न कश्चि-
दित्यर्थः ॥ [शार्ङ्गविक्रीडितम्]

१) म४. दुष्कुलाय; म४. दुर्वलाय (दुर्मुखाय) । म३. (मू.). °क्षीर्णखिला- । —२) सु१.
ना१. ग्रामीण्याय; म१. ग्रामिण्याय । तु. च दुष्कुलाय; म४. च दुर्मुखाय; म४.५. गलत्रिणाय । म४.
५. तया (गल-) । म३. °जाताय (°भूताय) । —३) ना२. यच्छन्तीह; ते२. यच्छन्तेषु;
म२ (मू.). यच्छन्तीषु । ना२. मनोरमं । —४) म२ (मू.). ३ (शोधनात्पूर्व). पुण्यस्त्रीषु । तु.
°पुत्रीषु सज्येत कः; ना१. °शस्त्रेषु सज्येत कः; ना४. म३ (मू.). °शस्त्रेषु लज्जेत कः; ते१. म२.४. २५
म१. °शस्त्रेषु रज्येत कः; म१. न स्त्रीषु लज्जा कुतः; म२. °शस्त्रेषु लज्जा कुतः; म३. °शस्त्रीषु लज्जा
कुतः; म४. °शस्त्रेषु रज्येत कः; म५. °शस्त्रेषु रज्येत कः ॥

म. २३९१ (९६७) । सुमा. ४० ३५५.२ । सु. ४० १०५.४ ॥

वैश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनविवर्धिता ।

कामिभिर्यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ५९ ॥

वेदयेति ॥ असौ वैश्या प्रसिद्धवैश्या रूपेन्धनेन सौन्दर्यसमिधा करणेन विव-
र्धिता समेधिता मदनज्वाला मन्मथानलार्चिः । यत्र यस्यां वेदयारूपायां ज्वालायां

कामिभिः कामुकैः यौवनानि तारुण्यानि धनानि वित्तानि च ह्रियन्ते दीयन्ते । वारा-
ङ्गनाकामुकस्य न केवलं धनमेव क्षीयते अपि तु यौवनमपीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप]

१-२) प्र४. वेश्या नाम मदज्वाला रागेन्धनं । प्र१. वेश्या सा; म४.५ वेश्याप्रौ । म४.५.
मदनज्वाले । तु. °समेधिता, ना२. °समृद्धिता, म२. °विधर्जिता, म४.५. °विधर्जिनी । —३) म१.
हृयेत ॥

भ. ६२८७ (२८९७) । सुभा. पृ० ३५५.१ । मुर. पृ० १०४.१ (भई°) ॥

*कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।

चारभटचोरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ६० ॥

क इति ॥ चारभटानां प्रणिधिरूपभृत्यानां चोराणां तस्कराणां चेटकानां भुजि-
॥ ध्याणां नटानां शैलूपाणां एवंविधानां विटानां पल्लविकानां नटानां निष्ठीवनस्य
निष्ठयस्य शराव्यं यथैमानकं वेश्याधरपल्लवं वाराङ्गनोष्ठकिसलयं मनोज्ञं मञ्जुल-
मपि कुलपुरुषः सत्कुलप्रसूतः कश्चुम्ब्यस्यास्यादयति । न कोऽपीत्यर्थः । यदि चुम्बति
तदानीमस्मी कुलपुरुष एव न भवति । अपि तु प्रतिलोमज्ञ एवेति ज्ञेयम् ॥ [आर्षा]

[म१. कोशे, अडयार् २८ एम् ५६, अडयार् २२. बी. १० खोशयोध नास्ति] २) प्र४.
॥ °रक्त्व । —३) प्र५. राज-; म३. जार- (चार-) । तु१. म१ म४. -चेट- (-चेटक-) । —४)
ना१. ३-५ रा. ते. म३.५. म२. °विटनट° (°नटविट°) । तु१. °निष्ठीमन°, तु२. °नष्टीचमन°,
तु१. °निष्ठीवन° ॥

भ. १५९३ (६२०); सुभाष. २९४ ॥

शृङ्गारशतके तृतीयविंशतौ अधिकौ ।

किञ्चिदन्तर्हिते भानौ एभिनी वीतरागिणी ।

आलिङ्ग्य मधुपः शैते प्रियः को नाम योपिताम् ॥ १ ॥

[म१. चक्रार. ३.१०; म१.३. चक्रार. ३.११; अडयार् २२ बी १०. चक्रार ३.११]

आपन्मूलं रज्जु युस्तयस्तन्निमित्तोऽवमान-

स्तासां यावत्सलिललहरीमद्गुरः पक्षपातः ।

अप्येवं मो परिणतशरचन्द्रविम्बाभिरामं

दूरीकर्तुं यदनकमलं नालमसात्प्रियायाः ॥ २ ॥

[म४.५ चक्रार. ३.२०]

॥ सुविरक्तदुर्विरक्तपद्धतिः ॥

धन्यास्त एव धवलायतलोचनानां

तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम् ।

क्षामोदरोपरि लसन्निवलीलतानां

दृष्ट्वाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ६१ ॥

धन्या इति ॥ धवलानि शुक्लान्यायतानि दीर्घाणि लोचनानि नेत्राणि यासां वासाम् । तारुण्यदर्पेण यौवनमदेन घना निविडाः पीनाः पीवराः पयोधराः स्तना यासां तासाम् । क्षामस्य कृशस्योदरस्य जठरस्य उपरि उपरिग्राह्यसन्त्यो भासमानास्त्रिषो बहुय एव लता घृतस्यो यासां तासां तरुणीनामाकृतिं सौन्दर्यं दृष्ट्वा विलोक्य येषां जनानां मनश्चित्तं विकृतिं विकारं मेति न गच्छति त एव धन्याः श्लाघनीयाः ॥ दुर्नियारस्य मनसो नियारणे येषामप्रतिहता शक्तिरस्ति त एव लोकेश्वराः श्लाघनीया इत्यर्थः । उक्तं च । “अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासीदमजत गुरोरिन्दुरयलाम् । इति प्रायः को वा न पदमपथेऽकार्यतमया धर्मो मद्भाणानां क इव भुवनोन्मादविधिषु” ॥ “रस्यं सख नवाकृतिः सुनयना कूजङ्गिरेका लताः प्रोन्मीलप्रवमहिक्कामुरभयो वाताः सचन्द्राः क्षपाः । यद्येतानि जयन्ति ॥ दन्त परितः शाखाण्यमोघानि मे तद्गोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक्प्रयोधोदयः” ॥ तथा च कालिदासः । “प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने । विकारहेतो सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः” ॥ [यत्नतिलका]

१) सु. सु. ना१ (शोधनानन्तरं). २. चपलायतः; प्र१.४. म. तरलायतः । सु१. ०लोच- नीनां । —२) प्र४. ०दात (०६१) । वे२. ०घटपीनः । सु१. सु. ०नयोधरीणां । —३) म५. ०त्रि- धोरयानां । —४) प्र१. एव (एति) । ना२. एषां (येषाम्) ॥

म. १०८१ (१११०) । साहित्यमीमांसायाम् ६. (४० ८८) ॥

वाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।

संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६२ ॥

वाल इति ॥ हे वाले दीदयतामण्यमध्यस्थे अमी मन्थरा मन्दगामिनो लीला- मुकुलितं विलासेन निमीलितं यथा भवति तथा दृष्टिपाता विलोकितानि किमपि क्षिप्यन्ते प्रयन्ते । लीलामुकुलितमिति क्षेपणक्रियाविशेषणम् । विरम विरम निय- तं नियतं । एषोऽयं भवत्याः श्रमः प्रयासो व्यर्थो निरर्थकः । संप्रति. इदानीं

वयमन्ये परे । पूर्वे न भवामः । बाल्यं शैशवमुपरतं विरतम् । वनान्ते वनमध्ये ।
आस्था तात्पर्यम् । मोहः क्षीणः अज्ञानं नष्टं जगज्जालं (तं) भुवनानां समूहं दण-
मिव पलालवत् आलोकयामः पश्यामः ॥ [मन्दारान्ता]

- १) तु. लीलविलसितमयी; प्र१. लीलमुकुलितवली । प्र१. मन्दरा; प्र४. मन्धरा (मन्यरा) ।
५ — ३) तु. म४. प. सप्रत्येवे । तु. वयमुपरता, प्र४. वयमपि गतं; म३. वयमुपरता । ना२. बाल्य-
मस्था वनान्ते; म३. बाल्यमास्थापनं ते । — ४) ना२. नष्टो मोहस्; प्र४. क्षीणमोदास् । प्र३ (म.).
जगज्जातम् ॥

म. ४४४४ (१९६६); शतकावली ७५ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

१० प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरयाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६३ ॥

- इयमिति ॥ इयं बाला अनवरतं संततं इन्दीवरदलानां नीलोत्पलपत्राणां प्रभा-
चोरं कान्तितस्करं चक्षुर्नेत्रं मां प्रति मां लक्ष्यीकृत्य क्षिपति प्रेत्यति । अनया
॥ बालया किमभिप्रेतं किं मनसि कृतम् । अस्माकं मोहो गतो नष्टः । स्मरस्य मदनस्यैव
शबरस्य श्लेच्छस्य याणस्य व्यतिकरेण संपर्केण { यो ज्वरः संतापस्तस्य ज्वाला }
(ज्वलन्ती दीप्यमाना ज्वाला) वह्निशिखा शान्ता उपरता । तदपि तथापि वराकी
लीला न विरमति पूर्णं न तिष्ठति ॥ [शिखरिणी]

- २) तु. प्रभाचोर । तु१. 'प्रेतमनया, तु२. 'प्रेतमनसा । — ३) प्र४. गते मोहे । — ४)
॥ तु. 'ज्वरज्वाला'; ना२. प्र३. म. 'ज्वलज्वाला । तु२. सु. शान्तास् । प्र४. तदपि च न पारे विर-
मते । म३. पतानी, म४. वरागी; म५. विवोगी (वराफी) ॥

म. ११३० (४२९); शतकावली ७५ । सक. ५. ६३. २ (४० ३१९; शानतिवत्स) ॥

किं कन्दर्प शरं कदर्थयसि रे कोदण्डटंकारितै

रे रे कोकिल कोमलं कलरवं किं वा वृथा जल्पसि ।

२० मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानमृतं वर्तते ॥ ६४ ॥

- किमिति ॥ रे कन्दर्प नीच मन्मथ कोदण्डस्य चापस्य टंकारितैः टंकारव्य-
निभिः [शरं याणं] (कथं केन प्रकारेण अस्मान्) कदर्थयसि पीडयसि । किमि-
त्याक्षेपः । अस्मान्पीडयितुं न शक्यत इत्यर्थः । रे रे कोकिल पिक कोमलं सुखकरं
॥ कलरवं अल्पकमधुरस्पर्शं वृथा व्यर्थमेव जल्पसि लपसि । किंशब्द आक्षेपः । कोकि-

उद्यतान्यपि नास्माकं विकारमुत्पादयितुं समर्थानीत्यर्थः । हे मुग्धे बुद्धिहीने स्निग्धैः
ममृणैः विदग्धैः डेकैः मुग्धैः शारिकैः मधुरैः (सुन्दरैः) डोलैः चपलैः कटाक्षैः
अपाङ्गावलोकनैः अलम् । अलमिति वारणे । कामिनीकटाक्षाः नास्माकं विक्रियां
जनयितुं समर्था इत्यर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचक' मित्यमरः । अस्मि-
न्नर्थे हेतुमाह । चेतः चित्तं चुम्बितमास्वादितं चन्द्रचूडस्य परमेश्वरस्य चरणयोः
पदयोः ध्यानं चिन्तनमेव अमृतं पीयूषं येन तत्तादृशं वर्तते । स्वरूपोद्धारणं ये
ध्यायन्ति तांस्वरविकाराः किमपि कर्तुं न समर्था इत्यर्थः ॥ [धार्ढ्यविनोदितम्]

१) तु२. ना१.३.४. प्र२.३. कथं; ना२ म३. वरं; प्र१.४. म१.२.४.५. वृथा (घरं) ।
प्र१.४. म१.२.४.५. मां; म३. ते (रे) । सु२. *टङ्कारितैः; ना२. *कङ्कारितं; ना५. रा. ते. प्र४.
*टङ्कारित; प्र१. म२. संकारवैः; प्र२.३. *ठङ्कारितैः; म३. *ठङ्कारितं । २) — तु. क्षेमलैः कङ्-
रवैः; ना२. क्षेमलं कङ्कलं । म. किं त्वं वृथा । प्र४. म३. जङ्गवे । — ३) तु. सु. ना५. रा. ते.
प्र४. *ना२; प्र१. म४.५. नमः; म२. निमं- (सुग्ध-) । तु१. *मधुरलोलैः; म३. हरिणीतुल्यैः; म४.
मधुरालोकैः; म५. मधुरालोलैः । — ४) तु१. चुम्बत; तु२. ना१. म३. चुम्बति; प्र१. म१.२.४.५.
संप्रति (चुम्बितं) । प्र१. म१.२.४.५. चुम्बति; म३. संप्रति (वर्तते) ॥

न. ५०९९ (२६४०); क्षतकावली ७५ । क्षा. ४०९९ (मर्तुं) । सुभा. ४० १६९.७७ ।
(मर्तुं) ॥

विरहेऽपि संगमः खलु परस्परं संगतं मनो येषाम् ।

हृदयमपि विघटितं चेत्सङ्गो विरहं विशेषयति ॥ ६५ ॥

विरह इति ॥ येषां स्त्रीपुरुषाणां मनश्चित्तं परस्परमन्योन्यं संगतं संसर्कं
चेत् विरहो वियोगोऽपि संगमः खलु । संयोगो हि हृदये मनसि विघटिते भग्नौ
सति [संगः] संगमः संयोगोऽपि विरहं वियोगमेव विशेषयति पिशिनद्धि । येषां
शरीरमात्रे विरहः मनः अन्योन्यासर्कं यदि स एव संयमः । मनोवियुक्ते देहमा-
त्रसंयोगो व्यर्थ इति । मनोवियोगे देहमात्रसंयोगात् देहविरहे मनःसंसर्कोविशो-
पात् ॥ उक्तं च ॥ न तनुसंगम एव संगमो हृदयसंगम एव सुसंगम इति ॥ [भाषा]

[अज्याह २२ की १० कोशे नास्ति] १) तु. सु. ना१-४. प्र३.४. विरहोऽपि । म३. विर-
हिणः प्रहिणोति संगमं । — २) ना२. प्र३. परस्पर-; म३. खलु पर- । म३. -संगत- । प्र१. म३.
मनो न (मनो) । तु१. ना२. एषाम् (येषाम्) । — ३) तु. सु. हृदयमसंगतमेवो; ना५. रा२. हृदयं
विघटितं चेत्; प्र१. हृदयमतिविघटितं; प्र२. हृदयोऽपि घटते; प्र३. हृदयोऽपि विघटिते; प्र४. हृदये
विघटिते सति; म१. हृदयमपि परिहृतं तत्; म२. हृदयमविघटितं तत्; म३. हृदयमपि विघटितं; म४.
५. न घटयति येषां हृदयं । — ४) तु१. ना१. प्र२.३. संगमोऽपि; तु२. संगमो; ना २. म१. म
संगत; प्र४. तसंगो; म२.४.५. संगे; म३. संगमे । ना२. विरहो (विरहं) । तु१. विशेषयति;
ते२. विशेषयते; म३. विशेषयतः ॥

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ।
इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६६ ॥

किमिति ॥ सा प्रसिद्धा प्रियतमा प्रेयसी प्राणिति किं जीवति किं न जीवती-
त्यर्थः । किमिति प्रश्ने । न जीवति यदि म्रियते चेत्तथापि तर्हि गतेन अस्मद्मनेन
किं, किं प्रयोजनमस्ति । पथिकः पान्थः इत्येवमुक्त्वा नवमेघमालिकां नूतनजल-
धरपङ्क्तिमुदीक्ष्य दृष्ट्वा स्वमन्दिरं स्वगृहं प्रति न प्रयाति न गच्छति । प्रियतमा मेघ-
मालिकादर्शनहेतुना विरहमसहमाना सती न जीवत्येव । तथापि गतेन मया किं
कार्यमिति नवमेघमालिकां निरीक्ष्य दूष्णीं स्थितवानिति भावः ॥ [रथोद्धता]

१) प्र४. यदि वा जीवति; म४. यदि सोऽनुजीवति । — २) तु. ना१. प्राणिति; म३. प्राप्ति
॥ (प्राणिति) । ना२. प्रियतमे । म३. तथापि, म४. ५. स्थितेन (तथापि) । — ३) तु२. इत्युदीक्ष्य;
प्र१. इत्युदीक्ष्य; प्र४. इत्युदीक्ष्य । — ४) म२ (मृ.). न प्रियाति; प्र४. संप्रयाति । ना२. पथिक ॥

म. १७४० (३९२८) । शा. ३८८५ (भट्ट०) । सु. १७४८ (रतिसिग्रह) । सुभा. ५०
३४२. ८३ (रतिसिग्रह) ॥

विरमत-बुधा योपित्सङ्गात्सुखाक्षणभङ्गुरा-

॥ त्कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ।

न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं

शरणमथ वा श्रोणीविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६७ ॥

विरमतेति ॥ हे बुधा विठांसः क्षणभङ्गुरादल्पकालनभ्यरात् योपित्सङ्गात्स्त्री-
संसर्गात्सुखात् शमणो विरमत नियतं ध्वम् । यदि योपित्सङ्गाद्विरतुं न शक्यते
॥ तदानीं करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमं कुरुत विधत्त । करुणा दुःखिनि कृपा । मैत्री
सुखिनि सख्यम् । प्रज्ञा नित्यानित्यवस्तुविवेकः । करुणादियोपितः पुमांसं (नरं)
प्राप्तुं शक्नुवन्ति । प्राकृतास्तु योपितो न शक्नुवन्ति । नरके निरये हारैर्मुक्तावलिमि-
राक्रान्तमधिष्ठितं घनं निषिष्टं स्तनयोः कुचयोर्मण्डलं विम्बं शरणं रक्षितं न खलु
न भवति हि । अथ वा रणन्ती शिञ्जाना मणिमयी मेखला वाशी यत्र तच्छ्रो-
णीविम्बं कटिमण्डलं शरणं न खलु । ये हितं कुर्वन्ति तैर्मैत्री कुर्यात् ये त्वदित-
मेवाचरन्ति तैर्मैत्री परिहरणीयेत्यर्थः ॥ [रक्षिणी]

१) से१. विरमति । ना२. धाणाः; म४. गुणः (गुणः) । — २) प्र१. सुद ता१. से२.
करुण मैत्री — । ना२. वधूजनसंगमम् । — ३) प्र४. नरको । ना२. से१. हाराक्रान्तं; ना५. दाताक्रान्तं;
प्र१. ५. म२. भाराक्रान्तं । — ४) ना१. चरणमथ । तु२. प्र१. श्रोणीविम्बं । से. रणन्मणिमेखलम्;
॥ प्र४. रणन्मणिमेखलम् ॥

म. ११०२ (१८३३) । सु. ३३८५ ॥

सदा योगाभ्यासव्यसनकृशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ।
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः
सनिःश्वासामोदैः सकुचकलशाल्लेषसुरतैः ॥ ६८ ॥

सदेति ॥ सदा सर्वदा योगाभ्यासेनाष्टाङ्गयोगपरिशीलनेनैव व्यसनेन दुःखेन ।
(वशयोर्दान्तयोः) { अष्टाङ्गयोगपरिशीलने यद्यसनमासक्तिस्तेन (स्तथा) कृशयो-
त्तरपरतन्त्रयोरित्यर्थः -रा- } आत्ममनसोः क्षेत्रज्ञचित्तयोः अविच्छिन्ना मैत्री सत्त्वं
पश्य स्फुरति प्रकाशते । कृतिनः कृतकृत्यस्य तस्य तैः प्रसिद्धैः प्रियाणां घट्टमाना-
मालापैर्जल्पितैरधरमधुभिरेधरोष्ठमाक्षिकैः चक्रविधुभिर्मुखचन्द्रैः निःश्वासानां
श्वासानिलानामामोदैर्मनोहरगन्धैः सहितैः । इदं धर्मं यधूनां वा सुरतानां वा विशे- ॥
षणम् । कुचयोरेव कलशयोराश्लेषेणालिङ्गनेन सह वर्तन्त इति सकुचकलशाल्लेष-
णानि तथाविधैः सुरतैर्निधुचनैर्वा किमु किं प्रयोजनम् । न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
योगाभ्यासस्य मन्मथविकाराणां च सहायस्यानविरोधः । यत्र योगाभ्यासो न
तत्र मन्मथविकाराः । यत्र मन्मथविकारा न तत्र योगाभ्यास इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ना२.५. रा. ते. प्र१.४.५. म१-३. यदा (सदा) । दु१. व्यसनवसिनोर्दुः ॥ दु२. व्यस- ॥
नवसिनोर्दुः सु. ना१.३.४. प्र२.५. व्यसनवशयोर्दुः म१.२. व्यसनवशयोर्दुः —२) म३. अविच्छिन्नं ।
दु१. कृतनस्तस्य; प्र२. कृतकृत्यस्य; प्र४. न कृतिस्तस्य । —३) प्र४ (मू.). क्रियाणाम्; म३. प्रिया-
णाम् । दु. अधरमधुरैर्दुः —४) ना१. नवैः श्वासां; सु. रितिःश्वासां; ना३.४. प्र३ (मू.). ननिः-
श्वासां; रा. सनिःश्वासा; वे१. क्षनिःश्वासां । ना१.३.४. सकुचं; ना५. प्र२ (मू.). म४. सकुचं;
म१. सचकुचं; प्र५. निकुचं । ३१

म. ६७५९ (११४३); काव्यल० ९८; शतकोशलो ७५ ।

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंचारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ६९ ॥ ३१

यदासीदिति ॥ यदा यस्मिन्काले स्मरतिमिरसंचारजनितं मन्मथान्यकारसंप-
कजनितं अज्ञानं मोह आसीदभूत् तदा तस्मिन्काले अशेषं कृत्स्नमिदमेतज्जगत्
लोकः नारीमयं स्त्रीरूपमिति दृष्टमीक्षितम् । अस्माभिरिति शेषः । इदानीमस्मिन्काले
पटुतरविवेकाञ्जनजुषां स्पष्टतरज्ञानकञ्जलयुतानां अस्माकं समीभूता असमं समं
संपद्यमाना दृष्टीरीक्षणम् । प्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । त्रिलोकानपि ॥
ब्रह्म ब्रह्मेति मनुते अवयुष्यते । पूर्वमज्ञानतः सकलमपि लोकं स्त्रीमयमिति दृष्टम् ।
इदानीं समबुद्धीनामस्माकं ज्ञानविशेषवशात्प्रपञ्चमिदं ब्रह्मेति ज्ञान(त)मिति
भावः ॥ [शिखरिणी]

- [तु. जोशे. अर्थ श्लोकः चैराग्ये १०१ तमत्वेन दृश्यते] १) अ४. म४.५. अस्माकं (अज्ञानं) । तु. अ१. °संस्कार° (°संचार°) । ना२. °निरतं; अ४. °जडितं (°जनितं) । —२) म३. यदा (तदा) । तु. मन्ये (दृष्टं) । म५. नारीजन° । ना१. जगदिदं; अ४. म३-५. जगदपि । —३) म४. °विलोकाञ्जनजुषीं । —४) अ४. तमी°; म४. तपी°; म५. नवी° (समी°) । तु. अ४. इदं (अपि) । तु. म४.५. तनुते; अ४. कुरुते (मनुते) ॥

अ. ५२०२ (२३५७) सुभाष. ३१५; शान्तिशतके ४.१४ (हे. ४२७) । काव्यकल. ३३; शतकावली ३८ । सरस्वतीकण्ठाभरणे (का० ९४, पृ० ६०९) ५. ११५ । सुभा. पृ० ३७५. २४६ । सङ्ग. ५. ६३-३ (पृ० ३३९) ॥

अनन्तरं दुर्विरक्तप्रसङ्गः ॥

- ११ तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताड्यते चटुललोचनाञ्चलैः ॥ ७० ॥

तावदेवेति ॥ कृतिनां कुशलानामपि निर्मलो निष्कल्मषो विवेको ज्ञानमेव दीपको दीपस्तावत्तावत्पर्यन्तं स्फुरति प्रकाशयति [शते] । यावत् यावत्पर्यन्तं कुरङ्गचक्षुषां मृगीदृशां चटुललोचनाञ्चलैश्चलकटाक्षवीक्षणैर्न ताड्यते न पीड्यते ॥ तावदित्यर्थः । यावत्कटाक्षपातस्तावत्पर्यन्तं पुरुषस्य विवेकदीपः । लोके दीपोऽपि यावद्वायुना न निह्न्यते तावद्विराजमानो वर्तते । तद्वदिति भावः ॥ [रयोद्धा]

- १) ना१. कृतिनां हृदि; अ१. महतामपि; म१.२. महतां हृदि; म४. कृतिनामपि- । —२) म२. एव (एष) । अ१. म२. °क्षीपिना; म२ (मृ.). °क्षीपिक; अ५. °क्षीपकं । —३) म३.४. °चक्षुषां । —४) ना३.४. म२.३. ताम्यते । अ१. ना२. चपल°; अ४. तरल° (चटुल°) ॥
- २) अ. २५४५ (१०२६); सुभाष. १४ । समु. १३१.३० (इन्द्रकवेः) । सुर. पृ० २७१.४ (शार्ङ्ग°) । सुभा. पृ. २५१.३३ ॥

वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।

जघनमरणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं

- ११ कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ७१ ॥

वचसीति ॥ श्रुतिभिः वेदैः मुखरमुत्तानां शब्दाद्यमानानां केवलं पण्डितानां पाण्डित्यमात्रावशिष्टानां धैर्याग्यविहीनानामित्यर्थः । वचसि वाचि सङ्गत्यागं सर्व-सङ्गपरित्यागमुद्दिश्य लक्ष्मीरूपं वार्तां घृत्तान्तमार्थं भवति वर्तते । कुवलयनयनानामिन्द्रीयराक्षीणां अरणोऽव्यक्तारागः रत्नग्रन्थि रत्नमयं वपुर्धस्य तादृशः ॥ वाञ्छाकलापो रत्नानारूपं भूषणं यस्मिंस्तत् अरणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं जघनं स्त्रीकट्याः पुरोभागं कर्म । विहातुं त्यक्तं कः समर्थः शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः ।

जघनमिषेतावतैव स्त्रीणां कटिपुरोभाग इति लज्जम् । यस्मादमरः 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकृत्याः क्लीबे तु जघनं पुर' इति तथापि कुचलयनयनानामिति अस्य सौन्दर्य-
रूपनाथं सुन्दरीणामेव जघनं विहातुं न शक्यते । न तु दुर्भगाणाम् । कुचलयान्यु-
त्पलानीय नयनानि नेत्राणि यासां तासाम् । विदुषां धीराणामिव प्रायेण वान्प्र-
रिपाक एव न तु मनःपरिपाक इत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) तु. दु. भवति यचरि । — २) वे१. प्रतिमुखः । — ३) तु. 'भरणनं; शु३. तरणनं' ।
वे१. 'कलनं' । — ४) प्र४. विधातुं । तु१. समर्थाः ॥

म. ५९०४ (२७०१) । सुभा. पृ० २५२.५१ ॥

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकपण्डितो युवतीः ।

यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि चाप्सरसः ॥ ७२ ॥

स्वपरेति ॥ यः अलीकपण्डितः कपटविद्वान् युवतीर्षोषितो निन्दति दूषयति ।
असौ अलीकपण्डितः स्वपरप्रतारकः आत्मान्ययञ्चक एव । न तु शुद्धात्मा । यस्मा-
त्कारणात् तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादेः फलं स्वर्गः दौरेव । स्वर्गे त्रिषिष्टेऽपि चाप्स-
रसः अप्सरस्त्रिय एव । सर्वेषां पुण्यकृतां त्रिदिवे रम्भाद्यप्सरःसंगम एव फलमिति
कृत्यात्र योपित्संगमोऽपि न दुष्यतीति भावः ॥ [आर्या]

१) तु. स्वपरः; ना३.४. रा. ते. स परः; प्र१. ॥ स्वपरप्रतारको; म४. स्वपर- । — २) ना२.
यो यो न; प्र१. योपिद; म४.५. यो जगति (योऽलीकः) । तु१. म४.५. युवतीम्; तु२. दु. ना१.
१.४. प्र४. युवतिम्; प्र१. युवतिः । — ३) ना१. स्वर्गः; प्र४. स्वर्ग । — ४) ना२. स्वर्गपि ताद्या-
प्सरसः । तु. दु. च क्षिपोत्तरसः । (चाप्सरसः) ।

म. ७२८५ (३३२८); काव्यसं. ३९ । सुभा० पृ० २५१.२७ ॥

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः

केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।

किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य

कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ७३ ॥

मत्तेमेति ॥ भुवि भूलोके मत्तेमानां मदवारणानां कुम्भदलने शिरःपिण्डवि-
पाटने शूराः विक्रान्ताः सन्ति । केचिदन्ये प्रचण्डानां अत्यन्तमोपानां मृगराजानां
केसरिणां वधे निघनेऽपि दक्षाः पटवः सन्ति विद्यन्ते । किंतु अपि तु बलिनां शकि-
मतां पुरतः अग्रे प्रसह्य बलात्कृत्य ब्रवीमि यदामि कन्दर्पस्य मदनस्य दर्पदलने मद-
विनाशने शूरा मनुष्याः पुमांसो विरलाः कतिचिदेव न तु बहवः सन्ति । राज-
कण्ठीरवादिजयो नाश्चर्यः । अपि तु मन्मथजय एव आश्चर्य इत्यर्थः ॥ [वसन्तविलास]

१) सु१. वीरा ; ना३. रा ते. धीरा (शूरा) । — २) प्र१. मृगजाति° (मृगरा°) । म५. °वधे विदग्धा । — ३) प्र१. किं नु (किंतु) । — ४) प्र४. °मदने (°दलने) ॥

भ. ४९६२ (२०९१), सुभाष. ७६ ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां

लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।

भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते

यावल्लीलावतीनां हृदि न धृतिमुपो दृष्टिवाणाः पतन्ति ॥७४॥

सन्मार्ग इति ॥ भ्रूमिरेव चापैराकृष्टमुक्ता विकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता धोत्रमा-
गंम्रास्ता नीलपक्ष्माणः द्यामाक्षिलोमानः एते लीलावतीनां विलासवतीनां दृष्टिवाणा
॥ नैनशराः धृतिमुपो धैर्यापहारिणः सन्तो हृदि वक्षसि चित्ते च यावन्न पतन्ति
तावदेव नरः पुमान् सन्मार्गे सतां पथि आस्ते तिष्ठति । तावदेवेन्द्रियाणां प्राणा-
दीनां प्रभवति प्रभुर्भवति । तावद्विज्जां [अ] कार्येषु श्रीडां विधत्ते कुरुते । ताव-
देव विनयं प्रश्रयमपि समालम्बते अङ्गीकरोति । नातः परमित्यर्थः । यावत्तावच्छ-
ब्दाववधौ ॥ [छन्दः]

१) ते२ निरस्तावदेव° । — ३) तु तु °जुपो नील°, प्र१. °गतानील° (°गता नील°) ।
तु. -पक्ष्माणेते । — ४) तु तु न हृदि । प्र४ दृष्टिवाता । ना२. पतन्ति, ते २. पतन्ते ॥

भ. १८२४ (३१६८), द्वितीय° १.२०७; काव्यसं° ५१; सुभाष. २९३ । शा. ३३००
(बाणभट्टस्य) । सु. २२४६ । सुसु. ५३.१२ (बाणस्य) । सुर. ४० २७६.३ (खुट्टोके) ।
सुभा. २६०.११२ (धर्मकीर्ते) ॥

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारमन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ७५ ॥

उन्मत्तेति ॥ अङ्गना यनिताः [उन्मत्तप्रेमणः अत्युत्पटानुरागस्य] (उन्मत्त-
स्यात्युत्पटस्य) प्रेमणः सौहार्दस्य संरम्भात्संभ्रमात् । मदनोद्वेग्यशादित्यर्थः । यत्सं-
भोगादिकं आरमन्ते उद्युज्जते । पुरुषं प्रति कामिन्यः पुरुषप्रयत्नं विनापि स्वेच्छया
॥ आलिङ्गनशुभ्यनादिकं यत्कर्तुं यतन्ते तत्र तस्मिन्नर्थे ब्रह्मा यिधिरपि प्रत्यूहं यिप्र-
माधातुं यत्तु पातरोऽप्यगो (अघीरो) भवति । अनुरक्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्विप्राय
ब्रह्मापि न समर्थ इति भावः ॥ [अनुष्टुप]

१) तु ना४.५ प्र२.३ ५. उद्गाड—, ना२. उन्नीत्—; म१ ४. उन्मत्ता । ना२. °संघर्षा—,
म१. म२ °घर्षासू. प्र४. म४.५. °संघर्षा, म३. °संघर्षाद् । — २) ना२. —घर्षमते, प्र२ (गु).
॥ म२. क्षरमन्ते । — ३) सु१.३. त च (तत्र) । म१. आधातु (आधातुं) ॥

भ १२६६ (४०६) ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्ज्वलति नाद्वेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ७६ ॥

तावदिति ॥ यावदद्वेषु देहावयवेषु हतो दुरात्मा पञ्चेषुपावकः कुसुमायुधानः न ज्वलति न प्रवर्धते तावदेव महत्त्वं महापुरुषत्वम् । तावदेव पाण्डित्यं वैदुष्यम् । तावदेव कुलीनत्वं सत्कुलप्रसूतत्वम् । तावदेव विवेकिता विवेचनशालित्वम् । यदा तु पञ्चेषुरूपः पावकः अद्वेषु ज्वलति तदानीं महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता च अद्वयन्तीत्यर्थः ॥ [अण्डप्र]

[अण्डप्र २९ ई २ बोधो नास्ति] २) तु. तु. विवेकत्वं कुलीनता; प्र. विवेकित्वं कुलीनता; म. म. कुलीनत्वं विवेकिता; म. कुलीनत्वं विपाकता । — ३) तु १. ना. नागेपु । — ४) तु. तु. हतः ना. हुतः; म. म. ततः (हुतः) । म. ३. 'पावकाः; म. म. 'वायकः ॥

म. २५५३ (१०३०); शतकावली ७० । सुभा. ४० १६६.५१४ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽप्यात्तबोधोऽपि बाढं

संसारेऽस्मिन्भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ।

येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती

वामाक्षीणां भवति कुटिला भूलता कुञ्चिकेव ॥ ७७ ॥

शास्त्रज्ञोऽपीति । शास्त्रज्ञो वेदान्तादिशास्त्रविदपि प्रगुणितनयोऽप्यभ्यस्तन्यापोऽपि बाढं भृशं आत्तबोधः (आत्तबोधः) प्राप्तज्ञानोऽपि अस्मिन्वर्तमाने संसारे सद्गतीनां सम्मार्गाणां भाजनं पात्रं विरलः एको भवति । न तु प्रचुरः । अत्र हेतुमाह । येन कारणेनास्मिन्संसारे वामाक्षीणां कामिनीनां कुटिला चम्पा भूलता भूपल्ली निरयनगरस्य नरकपुरस्य द्वारं कषाटं उद्घाटयन्ती विवृण्वती कुञ्चिका कील इव ॥ भवति । ज्ञानवन्तः सन्तोऽपि सुन्दरीणां भ्रूविक्षेपैराकृष्टाः सम्मार्गान्केचित्परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ [मन्दाकान्ता]

१) प्र. शास्त्रज्ञानं । तु. अप्यात्त- (अप्यात्त-) । म. म. 'वोरो ('बोधो) । ना. म. गाढं; वे. बाधं (बाढं) । — २) प्र. तरलो । — ३) ना. द्योतस्मिन्; प्र. यथेकस्मिन् । तु. उ(दी). ना. नरकनगरं; प्र. नगरनिरयं । ना. 'मुग्धापयन्वी; प्र. 'मुद्घाटयन्वी । — ४) वे. ॥ म. म. म. ४. ५. कुटिलभूलता; म. कुटिलभूलता । तु. तु. [आ] कुञ्चिकेव; म. कसुकेव ॥

म. ६४५५ (२९७८); काव्यसं ५३; शतकावली ७० । सुभा. ४० २५०.७३ ॥

कृशः काणः खल्लः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ ७८ ॥

कृश इति ॥ कृशः अन्नाभावादश्लक्ष्णः । काणः एकाक्षः । खञ्जः खोडः ।
 ध्वणरहितश्छिन्नकर्णः । पुच्छविकलः कुच्छलाङ्गूलः । व्रणी ईर्मवान् । पूयङ्गुः
 पूयाद्रः । कृमीणां देह एवोत्पन्नानां कीटानां कुलशतैरपरिमितैः संघैः । शतं सह-
 स्रमित्यादयः शब्दा अपरिमितवाचकाः । आवृततनुर्व्याप्तशरीरः । क्षुधया वुभु-
 क्षया क्षामो दुर्बलः जीर्णः स्थविरः । पिठरकस्य स्थाल्याः कपाले कर्परे अर्पितो
 निहितो गलः कण्ठो येन स तादृशः । श्वा शुनकः शुनीं सरमामन्वेति अनुव्रजति ।
 मदनः कामो हतं मारितमपि हन्ति मारयत्येव । एवंविधं श्वानमपि मन्मथो विकृतिं
 ॥ नयति किमुत मृष्टाद्यभोजनपुष्टं जनमित्यर्थः ॥ [शिवरिणी]

१) तु२. काणः; प्र५. कोणः (पाणः) । ना२. वृञ्जः (खञ्जः) । तु. पुच्छविकटो । —२)
 तु२. रा१. ते. प्र४. किमिदुलं; प्र३. कमिदुलं । ना२. °रादृतं; प्र४. °राचितं (°रादृतं) । —३)
 प्र१. पिठरितं । रा. °कसालार्पितं । ना५. °र्पितयुगलं । —४) ना२. शुनीमभ्येति । तु१. घु. हन्त्येव
 { = पातुक इव -सु- } ; ना२. हन्त्येव ॥

॥ भ. १८९५ (७२९); शतकायकौ ७० (११०) । सु० ३३९० । क्षेत्रेन्द्रसौचित्यविधा-
 रचयां (का० १. घृ० १२९. चन्द्रकस्य) । नमिसाधु (रुद्रकाव्यालंकारटीकायाम्) । सुभा.
 घृ० ३७१. १३२ ॥

स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य जयिनीं सर्वार्थसंपत्करीं

ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

॥ ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नशीकृता मुण्डिताः

केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ७९ ॥

स्त्रीमुद्रामिति ॥ ये मूढा वालिशाः कुधियः कुत्तिसतपुद्गयः सर्वार्थसंपत्करीं
 सयैन्द्रियार्थसमृद्धिविधायिनीं जयिनीं जयशालिनीं { जयावहामित्यर्थः । 'जिह-
 क्षी'त्यादिना इतिप्रत्ययः. रा. } कुसुमायुधस्य मन्मथस्य स्त्रीमुद्रां स्त्रियमेव लान्छनं
 ॥ प्रविहाय त्यक्त्वा मिथ्याफलान्वेषिणः असत्यस्वार्गादिफलान्वेषिणः सन्तो यान्ति
 गच्छन्ति । ते कुधियः तेन मन्मथेनैव निर्दयतरमत्यन्तं दयारहितं यथा भवति तथा ।
 निहत्य प्रहृत्य । नशीकृता दिगम्यरीकृताः । मुण्डिता मुण्डितमस्तकाः कृताः । केचि-
 दन्ये पञ्चशिखीकृताः पञ्च शिखा येषां सन्तीति ते तथाविधाः कृताः । केचिज्ज-
 टिला जटाधारिणः कृताः । अपरेऽन्ये कापालिकाः पापण्डिनश्च कृताः ॥ [शार्दूल-
 निरुक्तिम्]

१) तु२. स्त्रीमुद्रा; ना२. स्त्रीमुद्रा । तु१. घु. जयनी; ना२. जयनी । तु२. ना. २. °संपत्करी ।
 —२) तु१ (ग.). उदण विधाय; तु१ (टी). २. घु. उदण विहाय; प्र३ (ग.). प्रविहाय यन्ति ।

नार. कुविदा । —३) नार. ये तेनैव; सु. तेनैव; म४. एतेनैव । प्र३ (मू.). निहत् । तु. निर्दयत्वा; म१. निर्दयपरं । म४. रार्थाहिता । —४) म२ (मू.). पञ्चमरीहं ॥

म. ७६१० (३३०५); पञ्चमरी ४, ३६ (३३) । हा. ३०८२ (मर्तु°) । सुसु. ८८. १९ । सुभा. २० २५२. ५४ (मर्तु°) । चाम्पटस्य काव्यानुशासने १ (का० ४३, २० ११) । सोम-
देवस्य परासिद्धकवचम्बां (का० ७०. २, २० २५२) ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-

स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।

शाक्यन्नं सधृतं पयोदधियुतं ये मुञ्जते मानवा-

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यः प्लवेत्सागरे ॥ ८० ॥

विश्वामित्रेति ॥ वाताम्बुपर्णाशनाः पायूदकजीर्णपत्रभक्षिणः विश्वामित्रपरा-
शरप्रभृतयः माघेयशास्त्रेत्यादयोऽपि सुललितमतिमुन्दरं स्त्रीमुखपङ्कजं कामिनी-
मुखकमलं दृष्ट्वा विलोफ्य विमोहं विशेषाशानं मूर्छां वा गताः प्राप्ताः । ये मानवा
मनुष्याः सधृतं खाज्यं पयसा क्षीरेण दध्ना पयस्येन युतं संयुतं शाक्यन्नं ओदनं
मुञ्जते मोहनं कुर्वन्ति तेषां तादृशशाक्यन्नमोक्षणां इन्द्रियनिग्रहः अक्षुपादिनिग्र-
हणं यदि भवेत् अस्ति चेत् सागरे समुद्रे विन्ध्यदण्डोऽपि प्लवेत् तरेत् । विश्वा-
मित्रप्रभृतीनामपि इन्द्रियनिग्रहणं कर्तुं न शक्यते किं तु सकलभोगवतां फलं शक्यत
इति भावः ॥ [छाङ्गनिनीडितम्]

१) तु२. म१. म१. २. °पर्णाग्निम् । —२) म३. ४. विन्ध्य- (वेऽपि) । नार. दध्ना च; म२.
४. म३. ५. दध्नापि; म३. म४. दध्ना वि- । तु१. संमोहिताः (मोहं गताः) । —३) म५. संयुक्तं
(सधृतं) । तु. तु१. नार. म१. म३. ४. मुञ्जति ये; म२. हे मुञ्जते । —४) सु. वरेत् (प्लवेत्) ॥ ॥

म. ६२०४ (२८५३) । प्रत्ययविन्त्यामणौ ४. १८२ (२०५) । सुसु. २० २३५. ४७
(२०२७८. ७) मर्तु°) । सुभा. २० २५२. ५७ ॥

शङ्करशतके चतुर्थविंशत्यन्ते अधिकः ।

चिन्तायाश्च चित्तायाश्च विन्दुमात्रं विशेषतः ।

चित्ता दहति निर्जीवं चिन्ता जीवन्तमप्यहो ॥

[अट्पाट २९ ई. शतार. ४. २०]

॥ ऋतुवर्णनम् ॥

तत्र प्रथम वसन्तः ।

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो

मधुरविधुरोत्कण्ठाभाजः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।

विरलविरलस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः

प्रसरति मधौ धात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥ ८१ ॥

- परिमलेति ॥ मधौ वसन्ते धात्र्यां धरण्यां प्रसरति प्रकाशमाने सति कस्य वस्तुनः गुणोदयः सौन्दर्योत्कर्षो न जातः । सर्वस्यापि वस्तुनो गुणोदयो भवतीत्यर्थः । तमेव गुणोदयं दर्शयति । वाता घायवः परिमलभृतः विमदोत्थमनो-
 ॥ हरगन्धधारिणः शाखालतास्तरलता नवाङ्कुरकोटयो नूतनप्रधालपालयः प्रियाः मनोहराः {पिकपक्षिणां पुंस्कोकिलानां प्रियाः-सु-} (पिकपक्षिणः परभृतः) {मधुर-विधुरोत्कण्ठाभाजः मधुरा सहकाराङ्कुरकपायासादलाभावगुणा विधुरा काककृतो-पद्रव्यशाद्विगुणा च । कष्टेति यावत् । या उत्कण्ठा कृजितौत्सुक्यं तां भज-न्तीति तथोक्ता जाताः ।-रा-} (मधुरेषु श्राव्येषु विरलेषु कृजितेषु) उत्कण्ठा-
 ॥ भाजः उत्कलिकाभृतः घघूनां घनितानां घदनेन्दवो मुखचन्द्राः {विरलविरला अल्पाल्पाः-सु-} (विमलविरला धवलाः सान्द्राः) स्वेदस्य घर्मसलिलस्य उद्गारा-क्षया येषु ते तथाविधाः ॥ [हरिणी]

- १) ना२. °कोट्या; म४.५. °पङ्कवाः (°कोटयो) । —२) ना२. विरल- (मधुर-) । तु. सु१.२. ना३.४. °विरतो°, ना२. °विततो°; प्र२.३.५. °विस्तो°; प्र४. °मधुरो°; म३. °विस्तो°
 ॥ (°विधुरो) । म१. २.४. °वाचः (°भाजः) । [तु. कोशे 'प्रियाः' इति नास्ति] प्र४. अपि (पिक-) । ना४. प्र२.३.५. म३-५. पक्षिण- । —३) ना२. विरलविरल°; ना३.५. विरलसुरत°; प्र२.३. विम-लविरल°; म४.५. तरलविरल° । —४) प्र१. म३. रात्र्या (धात्र्या) । तु. सु. जाते; ना२. जातो (जातो) ॥

भ. ३९६४ (१७१९); शतकावली ६५ ॥

मधुरयं मधुरैरपि कोकिलाकलरवैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहिणः प्रहिणस्ति शरीरिणो विपदि हन्त सुधापि विपायते ॥ ८२ ॥

- मधुरिति ॥ अयं मधुर्घसन्तः मधुरैः श्रवणसुखैरपि कोकिलाकलरवैः पिका-ङ्गनाकोलाहलैर्मलयस्य मलयाचलस्य संबन्धिभिर्वायुभिर्मन्दानिलैश्च {विरहिणः शरीरिणः वियोगिजनान्-रा-} (विरहिणां वियोगिनां शरीरिणां प्राणिनां) प्रहिः
 ॥ णस्ति हन्ति । विपदि आपदि सुधा पीयूषमपि विपायते विपमिवाचरति । हन्तेत्यनुकम्पायाम् । 'हन्त ह्योऽनुकम्पाया'मित्यमरः ॥ [इतविलम्बितम्]

१) तु. हृदयदुःखं म३. मधुरं च । तु१. मधुरं च; तु२. मधुरेपि च; म४.५. मधुरैः पिब-
(मधुरैरपि) । प्र१. म३. कोकिलः; म४.५. कृजितैः । —२) तु१. ना१.३.४. प्र३. (मू.). कल-
कलैः; म४. अमिनैः । तु१. मधुरस्य च; प्र२. मधुरैरपि; प्र३. मलवैरपि; म४. मलयोत्पितं (मल-
वस्य च) । —३) ना१. प्र२-४. विरहिणः । तु. प्रमिहन्ति; तु. ना १.५. प्र४. म३-५. प्रहि-
नोति । ना१.३.४. प्र१.३.४. म१-३. शरीरिणः; प्र२ (मू.). शरीरिणी । —४) तु. ना२. हन्ति ।
म३. सुर्व हि (सुधापि) ॥

म. ३१८० (२०१९) ॥

आवासः किलकिञ्चित्स्य दयिता पार्श्वे विलासालसा

कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैर्मुग्धाः सितांशोः कराः

केपांचित्सुखयन्ति चात्र हृदयं चैत्रे विचित्राः स्रजः ॥ ८३ ॥

आवास इति ॥ { किलकिञ्चित्स्य । 'रोपाश्रुदर्पमीत्यादेः संकरः किलकि-
चित्'मित्युक्तलक्षणशृङ्गारचेष्टाविशेषस्यावासो निवासमूलः-रा-} सुधाख्येषु सुधा-
क्षितगृहेषु आवासः स्थानम् । स्थितिरिति यावत् । पार्श्वे शरीरभारे विलासालसा
लीलालोला दयिता कामिनी कर्णे श्रोत्रे । कोकिलकामिनीनां कलकण्ठकान्तानां
कलरवोऽव्यक्तमधुरस्वनिः स्मेरः विकसितः । पुष्पित इत्यर्थः । लतामण्डपः
वह्निकारिमाणः । कतिपयैर्द्वित्रैः सत्कविभिः सुकाव्यकर्तृभिः सह गोष्ठी संलापः
सितांशोऽम्बुद्रस्य मुग्धाः सुमगाः कराः किरणाः । विचित्रा नानाविधाः विचित्र-
प्रयिता इत्यर्थः । स्रजः पुष्पमालिकाश्च अत्र चैत्रे केपांचित्सुखयन्ति पिरहित्य-
तिरिक्तजनानामित्यर्थः । हृदयं चित्तं सुखयन्ति संतोषयन्ति ॥ [वाङ्मयविकीर्तितम्] ॥

१) तु. ना१.३.४. प्र१.३.५. आवासश्च सुधाख्येषु । म४.५. आवासः । प्र१. वे३. किलि-
(किल) । तु. किञ्चिदस्य । ना१-५. रा.वे. प्र५. म४.५. दयिताः । तु. तु. विलासालसः; ना३-५.
ए. वे. म५. विलासालसाः । —२) प्र१. कण्ठे; प्र४. कण्ठः (कर्णे) । प्र४. कामिनीकलरवैः । ना१.
सोयवला; ना५. एलालता । ना१. वे१. प्र३.४. मण्डपः; ना५. मण्डपः; वे२. मण्डपः; म४.
मन्दपं । —३) म४.५. कृता (समं) । ना२. सेव्याः; म४.५. विरथाः (सुधाः) । तु. वे१. म
विशयोः; म४.५. सुधांशोः । —४) तु. केपां न सृष्टिः; तु. केपां नो मुखः; प्र. केपां, चित्रयं ।
म४. दात्र (चात्र) । तु२. वे२. विचित्रस्रजः; वे१. विचित्रा स्रजः; प्र३. विचित्रस्रजम् ॥

म. १०३९ (३९३); शतकावली ६६ ॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलामातन्वती मञ्जरी

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।

अप्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चरा

वान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ ८४ ॥

नी० घ० १४ (अ० घ०)

पान्थेति ॥ माकन्देषु रसालेषु पान्थस्त्रियाः पथिकवध्वाः विरहानलस्य वियो-
गाग्नेः आहुतिकलामाहुतिसंपत्तिमातन्वती कुर्वती मञ्जरी बल्लरी अधुना इदानीं
पिकाङ्गनाभिः कलकण्ठकान्ताभिः (वनप्रियसुन्दरीभिः) सोत्कण्ठमुत्कलिकया
सहितं यथा तथा आलोक्यते विलोक्यते । नवपाटलापरिमलप्राग्भार(प्रोद्धार)-
पाटश्वरा नूतनपाटलिमनोहरगन्धचोराः क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रमसंग्रहशका-
रिणः श्रीखण्डशैलानिलाः मलयान्द्रिमरुतोऽपि चान्तिं वीजन्ति ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) तु२. विरहानली° । तु. प्र४. °हुतिकयाम्; ना२. °वतिकलाम् । —२) म५. °नापि मधुना
(°नाभिरधुना) । तु (टीपा.) आलिङ्ग्यते (आलोक्यते) । —३) रा. अल्पास्ते; प्र१. भस्मेते
(जप्येते) । तु. म३-५. नवपाटली° । प्र२. °परिमलाः; प्र३. °परिमले । प्र१. °प्रागज°; प्र३ (मू.)
॥ °प्रोद्धार° (°प्राग्भार°) । ते१. °पाटश्वरा; प्र१. °पापाटवा । —४) म२. ४. ५. श्रान्ति° (क्लान्ति°) ।
प्र४. °तान च भृतः । ना२. प्र१. २ (मू.). ४. श्रीकण्ठ° । तु१. म३. ५. °शैलानिलाः; ना१. °शैला-
नलाः; प्र१. °कण्ठानिलाः; प्र२. (मू.). °शैलानिमाः ॥

भ. ४०५० (१०६९) ॥

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।

॥ भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मलयपवमानः ॥ ८५ ॥

प्रथित इति ॥ प्रणयवतीनां प्रणयकलहवतीनां प्रथितः प्रसिद्धः अनुनेतुम-
शक्य इत्यर्थः । मानः कोपः हृदि चित्ते तावत् तावत्पर्यन्तं पदं स्थानं आतनोतु
करोतु । यावत् यावत्पर्यन्तं चन्दनतरुसुरभिः श्रीखण्डद्रुमसुगन्धिः मलयस्य
चन्दनाद्रेः पवमानोऽनिलः न भवति न विद्यते न वातीत्यर्थः । मानवतीनां मनः
॥ मलयानिलरुपर्शपर्यन्तमेवेत्यर्थः ॥ [आर्षा]

१) तु. प्रयतः; ना५. दयितः; ते२. प्रथित-; म५. प्रथितं (प्रथितः) । प्र१. प्रणयवतीनां ।
२) तु. छ. ना२. पदमातनोति; म४. ५. स्थानं तनोति । म५. हृदि मानं । —३) तु. यावद्भवति न
चम्पा- । ना२. बहति (भवति) । म३. स्त्रीणां (चन्दन-) । —४) म३. चन्दनतरु- (तरु-) ।
प्र१. म३. °सुरभिः । प्र१. पवनः (पवमानः) ।

भ. ४३४० (१२१६) । शतकावली ६५ ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ८६ ॥

सहकारेति ॥ सहकाराणां रसालानां कुसुमानां पुष्पाणां केसराणां किञ्च-
स्कानां निकराणां समूहानां भरः औत्कट्यं तस्य आमोदः परिमलः तेन मूर्छिता
॥ व्याप्ताः दिशां हरितां वन्ताः कोट्यः यस्य स तथोक्तः तस्मिन् । मधुरेण स्वादुना
मधुना मकरन्देन विधुरा विचशा मधुपा भृङ्गा यस्मिन्स तादृशे मधौ वसन्ते कस्य
जनस्य उत्कण्ठा उत्कलिका नो भवेत् न भवति । सर्वस्यापि उत्कण्ठा जायते
इत्यर्थः ॥ [व्यार्षा]

२) वृ (मृ). °समृद्धः; वृ (टी). °भवाभोदः; प्र१. °भाराभोदः; प्र२ (मृ). °भारभोदः (°भारभोदः) । —३) वृ (मृ). °विबुधः; वृ (टी). °निरतः; प्र२. ४. ५. °सुखरः (°विपुलः) ।
—४) ना२. भवति मयौ; ना३. ४. मयुनि भवेत् । प्र१. नोत्कण्ठाः ॥

म. १९१५ (३२२४); कान्यसं० २९; शतकावली ६६ । सु. १६६६ (कपिलरुद्रस्य) ।
श. ३७८७ (कपिलरुद्रस्य) । सुभा. पृ० ३३१-९ (कपिलरुद्रस्य) ॥

अच्छाच्छचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो

धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।

मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं

ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥ ८७ ॥

अच्छाच्छेति ॥ अच्छाच्छेन अतिस्वच्छेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण आर्द्रः ॥
कराः हृन्महस्ता मृगाक्ष्यो हरिणेषणाः धारागृहाणि यन्त्र (मन्त्र, यन्त्र) धारागा-
राणि कुसुमानि पुष्पाणि च कौमुदी चन्द्रिका च । मन्दो मन्थरः मरुद्विलम्बः ।
मनोमयः कुसुमैः शुचि शुभ्रं हर्म्यपृष्ठं उपरितलं च । एतानि ग्रीष्मे निदाघर्तौ मदं
यं मदनं कन्दर्पं च विवर्धयन्त्येधयन्ति ॥ [वसन्ततिलक]

१) ना२. अच्छाच्छ । ना५. रा. ते. प्र४. म५. °रसार्द्रकरा; प्र१. °रसप्रकरा; म१-३. ॥
°रसार्द्रकरा । वृ. शृगाशो । —२) म१-३. °गृहाद्य । —३) वृ. °सुमनसा; प्र२. ३. ५. °च सुमनः- ।
—४) ना२. मदं (मदं) । म३ (मृ). विवर्धयन्ती ॥

म. ९३ (३३) ॥

सजो हयामोदा व्यजनपवनश्चन्द्रकिरणाः

परागः कासारो मलयजरजः सीधु विशदम् ।

शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु घसनं पङ्कजदृशो

निदाघर्तावेतद्विलसति लभन्ते सुकृतिनः ॥ ८८ ॥

सज इति ॥ हयामोदाः मनोहरगन्धाः सजः पुष्पमालिकाश्च व्यजनस्य ताल-
वृन्तस्य पवनो वातश्च चन्द्रकिरणाः शशिमयूखाः परागः कुसुमरेणुश्च कासारः ॥
सत्सी मलयजरजश्चन्द्रमधुलिः विशदं निर्मलं सीधु मयं शुचिः शुभ्रः सौधोत्सङ्गः
प्रासादाग्रं प्रतनु घसनं अतिस्फुटमवखं पङ्कजदृशः कमललोचनाश्च निदाघर्ता ग्रीष्मे
एवं विलसति शोभमाने सति सुकृतिनः पुण्यवन्तः लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ [शिखरिणी]

१) वृ. हयामोदो; प्र१. हयामोद- । प्र१. किरण- (-पवन-) । ते२. प्र१. ४. म१-४. ॥
चन्द्रकिरणाः; प्र२ (मृ). चन्द्रकिरणा । २) म५. वराहः (परागः) । प्र४. °रसाः; म१-३. °रसः ॥
(°रसः) । वृ१. ना३-५. रा. ते१. प्र५. शीघ्रः ना२. प्र१. २ (मृ). सिन्धु-; प्र३. म१. २. ४. ५.

शीघ्रः प्र४. लोघ्न-; म३. शीत- (सीघ्र) । प्र१.४. म१-३. विशदः । —३) प्र१. रुचिः (शुचिः) ।
 ना२. म३. -वसनाः; प्र१. तपन (वसनं) । —४) तु. ना१. ते१. म३-५. निदाघावर्ताव्; ना२.
 निदाघान्ते; प्र४. निदाघातौ; म२. निदाघे तान् । प्र१. निदाघावर्तापिद्विलसति । तु. एवे; ना२.
 चैतद्; प्र४. केचिद्; म२. एतान्; म३. -पेताद् । तु. सुखमुपलभन्ते; सु२. विलसति भवन्ते ॥

भ. ७२६३ (३३२२); शतकावलौ ६० ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः

प्रियावक्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभिः ।

स्रजो हृद्यामोदास्तादिदमखिलं रागिणि जने

करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ८९ ॥

- ॥ सुधाशुभ्रमिति ॥ सुधाशुभ्रं सुधालेपनधवलं धाम गृहम् । स्फुरन्तः प्रका-
 शमानाः अमला निर्मला रश्मयः किरणा यस्य स तादृशः शशधरश्चन्द्रः प्रिया-
 वक्राम्भोजं कामिनीमुखकमलम् । अतिसुरभिरत्यन्तपरिमलो मलयजरसः श्रीखण्ड-
 द्रव्यः । हृद्यामोदा मनोहरगन्धाः स्रजः पुष्पमालिकाश्च । तत् प्रसिद्धमिदं एतद-
 खिलं समस्तं रागिणि अनुरागवति जने पुरुषे अन्तःक्षोभं मनःपीडां करोति यिद-
 ॥ धाति विषयसंसर्गविमुखे इन्द्रियार्थसङ्गपरामुखे जने तु अन्तःक्षोभं न करोति ।
 एतदखिलं सुधाशुभ्रधामादिकं अनुरागवत् एव बाधायै भयतीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ते२. स्फुल्लद° । प्र४. °रश्मिध शयनं । —२) ना३. प्र२-४. ° रसधाति°; ते२. °रजस-
 धाति° । सु (दीपा). ना१.३-५. रा. ते१. प्र१. म१.२.५. °सुरभिः । —३) म३. °मोदावदिद° ।
 —४) प्र२ (मू). भवविषय° ॥

भ. ७१०६ (३२६८) ॥

तरुणीवेपोद्दीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् तनुते कस्य न हर्षम् ॥ ९० ॥

- तरुणीति ॥ वेपेणालंकारेण उद्दीपितः प्रकाशितः कामो मदनो यया सा
 तपोका । तरुणी कामिनी । पुष्पैः कुसुमैः सुगन्धिः शोभनगन्धाः । विकसज्जाती-
 ॥ उत्फुल्लमालती । उन्नतानामुदग्राणां पीनानां स्थूलानां पयोधराणां नाना-
 यस्याः सा तादृशी प्रावृट् घर्षासमयश्च । यद्वा । तरुण्या वे-
 विकसज्जातीपुष्पैः सुगन्धिः । उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट्
 न तनुते न करोति । सयस्यापि हर्षं करोत्येवेत्यर्थः ॥ [-]

१) ना५. करिणी° (तरुणी°) । तु. ना२. °वेपा दीपित° ।

॥ प्र४. विलसज्जाती° । ते२. °सुगन्धिः; प्र२ (मू). °सुगन्धी; प्र४. °
 दारा । —४) ना२. कृते (तनुते) ॥

भ. १५०३ (१००५) ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो

नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।

शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ९१ ॥

वियदिति ॥ उपचितमेघं घटितवारिवाहं वियत् व्योम । कन्दलिन्यः नवाकु-
रयस्यः शिलीन्ध्रवत्यो वा । भूमयो भुवः नवानां नूतनानां कुटजानां गिरिमल्लिकानां
कदम्बानां नीपानां आमोदः परिमलो येषां ते तथाविधाः । गन्धवाहा वायव्यः ।
शिखिकुलकलकेकारावरम्याः मयूरसमूहव्यक्तेकाध्यनिमनोहराः वनान्ता अर-
ण्यप्रदेशाश्च सुखिनं सुखवन्तं अमुरक्तमिति यावत् । अमुरितं सुखरहितं विरक्त-
मित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । सर्वं जनमुत्कण्ठयन्ति संतोषयन्ति ॥ [माहिनी] ॥

२) वृ. नवकुसुम^०; म. नवकुटज^० । प्र २ (मू). म३. *माहिनी; प्र८. *मोदिनो । वृ. गन्ध-
वाहः । —३) प्र१. *रम्यमाणा; म३. *रावसान्ता (रावरम्या) । वे २. प्र१. वनान्ता ॥

म. ६१७१ (२३८२); शतकावली ६७ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्विरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलघवला दृष्टिं पथिकः क पातयति ॥ ९२ ॥ ॥

उपरीति । उपरि ऊर्ध्वभागे घनं सान्द्रं घनपटलं मेघसमूहश्च तिर्यक् नर्तितः
नाल्यं प्रापिता मयूराः शिखण्डिनो येषां ते तथाविधा गिरयः शैला अपि कन्दले-
रङ्कुरैर्धवला शुभ्रा क्षितिरपि पृथिव्यपि नः अस्माकं दक्षिमीक्ष्यं पथि मार्गे पातयति
निवेशयति । अनेन तु परिमितसुरतं च किञ्चिदुचितं भवति । (अनेन उपरिसुरतं
किञ्चित्सुचितं भवति) { पथिकः पान्थः दृष्टिं क कुत्र पातयति प्रसारयति न कुत्रा-
पीत्यर्थः । सर्वप्राप्नुहीपनसंभवादिति भावः—रा. } ॥ [आर्या]

[वृ. कोशे. एकौनशततमोऽयं श्लोकः] १) प्र४. उपवनं (उपरिपनं) । —२) प्र४. तर-
वोपि; म१. —गतयोपि, म३. —गिरयो वि- । प्र४. *मयूरः । —३) म१२. कन्दनधरवला । —४)
वृ. पथिकः पथि कः; ना२. पथिकः कं; प्र२. ३. पथिनः कः; प्र४. पथिकस्य (पथिकः कः) । वे २. प्र२
(मू). पातयन्ति; प्र४. पादयति ॥

२३

म. १२९० (४९१) । सु. १७४४ (मर्तु^०) । शा. ३८८६ । सुसु. ६१.३३ (मर्तु^०) ।
सुभा. पृ० ३४२.८२ (मर्तु^०) । कवीन्द्रवचनसमुच्चये ४८४ (पाठान्तरे) । सरस्वतीकण्डा-
भरणे ३.८७ (भा० ९४, पृ० ३५३) ॥

इतो विद्युदल्लीविलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्गन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

॥

क्षीयुः प्र४. लोभ-; म३. शीत- (सीधु) । प्र१.४. म१-३. विशदः । —३) प्र१. रुचिः (शुचिः) ।
 ना२. म३. -वसनाः; प्र१. तपन (वसनं) । —४) तु. ना१. वे१. म३-५. निदाघार्तावः; ना२.
 निदाघान्ते; प्र४. निदाघातौ; म२. निदाघे तान् । प्र१. निदाघावर्तापिद्विलसति । तु. एते; ना२.
 चैतद्; प्र४. केचिद्; म२. एतान्; म३. -पेताद् । तु. सुखमुपलभन्ते; म२. विलसति भवन्ते ॥

६ म. ७२६३ (३३२२); वातकावलौ ६७ ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः

प्रियावक्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभिः ।

स्नजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने

करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ८९ ॥

॥ सुधाशुभ्रमिति ॥ सुधाशुभ्रं सुधालेपनघवलं धाम गृहम् । स्फुरन्तः प्रका-
 शमागः अमला निर्मला रश्मयः किरणा यस्य स तादृशः शशधरश्चन्द्रः प्रिया-
 वक्राम्भोजं कामिनीमुखकमलम् । अतिसुरभिरत्यन्तपरिमलौ मलयजरसः श्रीखण्ड-
 द्रवः । हृद्यामोदा मनोहरगन्धाः स्नजः पुष्पमालिकाश्च । तत् प्रसिद्धमिदं पतद-
 खिलं समस्तं रागिणि अनुरागवति जने पुरुषे अन्तःक्षोभं मनःपीडां करोति विद-
 ॥ धाति विषयसंसर्गविमुखे इन्द्रियार्थसङ्गपरान्मुखे जने तु अन्तःक्षोभं न करोति ।
 पतदखिलं सुधाशुभ्रधामादिकं अनुरागवत् एव बाधायै भवतीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ते२. स्फुलद° । प्र४. °रश्मिध शयनं । —२) ना३. प्र२-४. °रसधाति°; ते२. °रजस-
 धाति° । ॥ (टीपा), ना१.२-५. रा. ते१. प्र१. म१.२.५. °सुरभिः । —३) म३. °मोदावदिद° ।
 —४) प्र२ (मू.), नवविषय° ॥

॥ म. ७१०६ (३२६८) ॥

तरुणीवेपोद्दीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् तनुते कस्य न हर्षम् ॥ ९० ॥

तरुणीति ॥ वेपेणालंकारेण उद्दीपितः प्रकाशितः कामो मदनो यया सा
 तयोक्ता । तरुणी कामिनी । पुष्पैः कुसुमैः सुगन्धिः शोभनगन्धाः । विकसज्जाती
 ॥ उत्फुल्लमालती । उन्नतानामुदग्राणां पीनानां स्थूलानां पयोधराणां मेघानां भारो
 यस्याः सा तादृशी प्रावृट् वर्षासमयश्च । यद्वा । तरुण्या वेपेण उद्दीपितकामा
 विकसज्जातीपुष्पैः सुगन्धिः । उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् कस्य जनस्य हर्षं मुदं
 न तनुते न करोति । सर्वस्यापि हर्षं करोत्येवेत्यर्थः ॥ [उपनिषा]

१) ना५. वरिणी° (तरुणी°) । तु. ना२. °वेपा दीपित° । —२) ना२. विदग्धितजाती°;
 ॥ प्र४. विलसज्जाती° । ते२. °सुगन्धिः; प्र२ (मू.), °सुगन्धी; प्र४. °सुगन्धः । —३) प्र४. °पयोधर-
 दाप । —४) ना२. उद्वेते (तनुते) ॥

म. १५०३ (१००५) ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो

नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।

शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ९१ ॥

वियदिति ॥ उपचितमेघं घटितवारिवाहं वियत् व्योम । कन्दलिन्यः नवाङ्कु-
रव्यः शिलीन्ध्रवत्यो वा । भूमयो भुवः नवानां नूतनानां कुटजानां गिरिमल्लिकानां
कदम्बानां नीपानां आमोदः परिमलो येषां ते तथाविधाः । गन्धवाहा धायवा ।
शिखिकुलकलकेकारावरम्याः मयूरसमूहव्यक्तकेकाध्वनिमनोहराः वनान्ता अर-
ण्यप्रदेशाश्च सुखिनं सुखयन्तं अनुरक्तमिति यावत् । असुखिनं सुखरहितं विरक्त-
मित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । सर्वे जनमुत्कण्ठयन्ति संतोषयन्ति ॥ [मालिनी] ॥

२) तु. नवकुटुम्भः; न. नवकुटुम्भः । प्र २ (मू.). म३. *माहिनी; प्र४. *मोदिनी । तु. गन्ध-
वाहः । —३) प्र१. *रम्यमाणा; म३. *रावन्ता (रावरम्या) । ते२. प्र१. वनान्ता ॥

म. ११७१ (२३८२); शतकावली १७ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्विरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क पातयति ॥ ९२ ॥

उपतिति । उपरि ऊर्ध्वमाने घनं सान्द्रं घनपटलं मेघसमूहश्च तिर्यक् नर्तितः
नाट्यं प्रापिता मयूराः शिखण्डिनो येषां ते तथाविधा गिरयः शैला अपि कन्दलै-
रङ्कुरैर्धवला शुभ्रा क्षितिरपि पृथिव्यपि नः अस्माकं दृष्टिमीक्षणं पथि मार्गे पातयति
निवेशयति । अनेन तु परिमितसुरतं च किञ्चिदुचितं भवति । (अनेन उपरिसुरतं
किञ्चित्सूचितं भवति) { पथिकः पान्थः दृष्टिं क कुत्र पातयति प्रसारयति न कुत्रा-
पीत्यर्थः । सर्वत्राप्युद्दीपनसंभवादिति भावः—रा. } ॥ [आर्या]

[तु. कोशे, एकोनशततमोऽयं श्लोकः] १) प्र४. उपवनं (उपरिघनं) । —२) प्र४. तर-
वोपि; म१. —गतयोपि; म३. —गिरयो वि- । प्र४. *मयूरः । —३) ना२. कन्दलधवला । —४)
तु. पथिकः पथि कः; ना२. पथिकः कं; प्र२.३. पथिनः क, प्र४. पथिकस्य (पथिकः क) । ते २. प्र२
(मू.). पातयति; प्र४. पादयति ॥

म. १२९० (४९१) । सु. १७४४ (मर्तुं) । शा. ३८८६ । सुसु. ११.३३ (मर्तुं) ।
सुभा. पृ० ३४२.८२ (मर्तुं) । कवीन्द्रवचनसमुच्चये ४८४ (पाठान्तरेः) । सरस्वतीकण्ठा-
वरणे ३.८७ (वा० ९४, पृ० ३५३) ॥

इतो विद्युद्वल्लीविलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्गन्धः प्रोचज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकीक्रीडाकलकलरवः पक्ष्मलदृशां

कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः संभृतरसाः ॥ ९३ ॥

इत इति ॥ इतः अस्मिन्प्रदेशे विद्युद्वह्नीविलसितं तटिलताविलासः । इतः { केतकितरोः केतक्याख्यवृक्षस्य - रा } (केतक्या केतकीरजसा परागेण) स्फुरन्प्रकाशमानः गन्ध आमोदः । इतः प्रोद्यञ्जलदनिनदस्फूर्जितं उद्गाढमेघध्वनिप्रकाशः । इतः केकी (कि)क्रीडाकलकलरवः मयूरकैलीकलकलध्वनिश्च । पक्ष्मलदृशां पक्ष्मलाक्षीणां संभृतरसाः संपादितसाराः एते विरहदिवसाः वियोगदिनानि कथं वा यास्यन्ति [एते] गच्छन्ति । एते दिवसा विरहिणीनां याधका इति भावः ॥ [शिखरिणी]

- १) ना२. ततो (इतो) । सु. केतकरजः; ना३.४. प्र२.३. केतरिरजः; ना५. प्र५. कैतकरजः; प्र१. केतकनो; म३. मिश्रकितरोः । — २) ना५. स्फुरद्गण्डः; रा. ते. प्र३ (मू.) स्फुरन्गन्धः; म३. स्फुरद्गण्डः; म५. स्फुरच्छब्दाः । प्र१. म१.२. °निनदस्योजितं; म५. °निनदस्फूर्जितं । ना२. °स्फूर्जितवित । — ३) सु२.३. वे२. केकिवीडा* । तु. °कलकलमितः । म३. पक्ष्मलदृशो । — ४) तु. वे२. यास्यन्ते तेः ना२. ते यास्यन्ते, प्र३ (मू.) वा यास्यन्ते; म४.५. वा धार्यन्ते । ५) प्र४. °दिवसं । प्र२ (मू.) संभृतरसः ॥

म. १०९८ (४९१); शतकावली १७ । सुभा. ५० २७९.३६ ॥

असूचीसंचारे तमसि नभसि प्रौढजलद-

ध्वनिप्राज्ञमन्ये पतति पृथतानां च निचये ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरसुदृशाम् ॥ ९४ ॥

असूचीति ॥ तमस्यन्धकारे । असूचीसंचारे { सूच्यप्रमाणस्याप्यनवकाशप्रदे-रा } (असूचेः संचारे सूच्यप्रकाशे) शून्ये सति । नभस्याकाशे । प्रौढजलदध्वनिप्राज्ञमन्ये न्युदमेघस्वनितप्राज्ञमाने [प्राज्ञमानिनि] सति । पृथतानां विन्दूनां निचये समूहे पतति गलति सति । कनककमनीयं सुवर्णवन्मनोहरं सौदामिन्यास्तटितः इदमेतद्विलसितं विलासः स्वैरसुदृशां स्वैरिणीनां पथि मार्गे मुदं संतोषं म्लानिं ग्लानिं च च प्रथयति प्रकटयति । स्वमार्गप्रकाशकत्वहेतुना संतोषः । अन्यदर्शनहेतुना ग्लानिश्चेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

- १) ना२. असूचिः; ना३.४. प्रसूते, प्र२. अमूचे; म३. आसूचे; म४. प्रतप्ते; म५. अयुये । सु२. ना३.४. प्र४. °संचारे; म४.५. °संचारे (°संचारे) । प्र१. किमपि नहति; प्र४. मनसि । — २) तु. °प्रादुर्भावे, सु ना४. प्र२ (टी.) °प्रज्ञमन्ये । तु. द्यदानां; म१.२.४. पृथितानां । म४. पृथयते (च निचये) । — ३) ना३-५. रा. म५. सौदामिन्याः । ना२. विरहितं; म४. विलसिता । ४—) म१.२ (मू.) ४. म्लानं । ना५. प्रथयति । म४. स्वैरिणिराशम् ॥

म. ४८५ (१९४); शतकावली १७ । सङ्. २.९९.२ (५० ११३; सुभट्ट) ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते
 शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ।
 जाताः शीकरशीतलाश्च मरुतो रत्यन्तस्वेदच्छिदो
 धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥९५॥

आसारेणेति ॥ आसारेण घातसंपातेन हर्म्यतः प्रासादात् प्रियतमैः दयितैः ।
 बहिः बाह्यप्रदेशं प्रति यातुं गन्तुं न शक्यते न युज्यते । आयतदृशा विशालाक्ष्या
 शीतोत्कम्पनिमित्तं शीतोत्कम्पव्याजेन गाढं यथा तथा समालिङ्ग्यते उपगूह्यते ।
 शीकरशीतलाः तुषारेण शीता मरुतो वायवश्च रत्यन्ते सुरतावसाने स्वेदं भ्रमं
 छिन्दन्तीति तथाविधा जाताः अभूयन् । धन्यानां पुण्यात्मनां प्रियासंगमे दुर्दिनं
 मेघच्छन्नं अहः कर्तुं । सुदिनतां शोभनदिनत्वं याति गच्छति ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्] ॥

१) ना२. असारेण । तु. हि; प्र३ (मू. स (न) । प्र४. धामतः (हर्म्यतः) । ना२. यद-
 शक्यते । तु२. हाकृते (शक्यते) । —२) तु२. ना२. वे२. 'दृशा'; प्र१. म१-४. 'दृशो' । ना२.
 समाभिष्यते; प्र२ (मू.) समालिङ्ग्यते । —३) प्र१. म१.२. जाताः; प्र४. धारा- (जाताः) । ना२.
 प्र१. शीतलशीकराश्च । म१.२. मधुरा (मरुतो) । तु. अत्यन्तः; म३. 'रत्यन्तः' ('रत्यन्तः') ।
 —४) प्र४. दुर्दिनं । प्र१. म२. प्रियासंगमे ॥

॥

अ. १०६७ (४०५), सप्तकावली ८६ । तु. १७८४ । सुभा. पृ० ३४२.६७ ॥

अर्धं सुत्वा निशायाः सरभससुरतायाससन्नश्लथाङ्गः
 प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविके ।
 संभोगह्वान्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं कर्करीतो
 ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं न पिवति सलिलं शारदं मन्दपुण्यः ॥९६॥ ॥

अर्धमिति ॥ विविके विजने हर्म्यपृष्ठे प्रासादोपरि निशायाः रात्रेरर्धं समांशं
 सुत्वा संवेद्य सरभससुरतायाससन्नश्लथाङ्गः ससंभ्रमनिधुयनभ्रमसन्नरुद्धणावयवः
 प्रोद्भूतासह्यतृष्णः संभूतासह्यपिपासः मधुमदनिरतो मधुमदासक्तो जनस्तु कर्करीतः
 कलशविशेषात् संभोगह्वान्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं सुरतश्रान्तरुणी-बाहु-
 विमुक्तं ज्योत्स्नाया चन्द्रिकया मित्रा मिलिता अच्छधारा स्वच्छधारा यस्य तत्ता- ॥
 दृशं शारदं शरत्कालसंवन्धि सलिलं जलं पिवति । मन्दपुण्यः मन्दभाग्यस्तु न
 पिवति पानं न करोति ॥ [स्रग्धरा]

१) म३. 'तावास' ('तायास') । ना२. 'सन्नः'; प्र१. म१.२.४. 'सन्नः', म३. 'संवि' ('सन्न') ।
 —२) तु२. प्रोद्भूतासह्यः; प्र४. प्रोद्भूतासह्यः; म४. प्राग्भूतासह्यः । ना२. 'वर्षे'; प्र१. 'तृष्णरु';
 प्र४. 'तृष्ण'; म१.२. 'तृष्णः'; म४. 'तृष्ण' ('तृष्णो') । ना२. प्र४. 'निरतो'; म५. 'सरतो' ('निरतो') । ॥
 —३) प्र४. 'वर्धितुं'; म५. 'विविके' ('वर्जितं') । ना२. शारदरीशो; वे२. कर्करीशो; म४.५. कर्क-

रीभ्यो । —४) ना२. ज्योत्स्नाभिर्नाच्छधारं; प्र१. म१.२. ज्योत्स्नाच्छायाभिरामं; प्र४. ज्योत्स्ना-
भिन्नाम्बुधारं; म३. ज्योत्स्नोभिन्नाच्छधारं; म४. ज्योत्स्नोभिन्नातसारं; म५. ज्योत्स्नाच्छायातसारं ।
ना२. प्र१. पिबति न; म१.२.५. पिबति च । प्र१. सन्निलिं (सलिलं) । सु. ना२. म४.५. मन्द
भाग्यः; म३. मन्दपुण्याः ॥

५ म. ६२२ (२२९); शतकावली ६८ । शा. ३९०८ (नवृ०) । सु. १८२४ । सुभा. ४० ३४५.४६ ॥

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोभृतः
काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रै रतैः ।
घृतोरुस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ ९७ ॥

॥ हेमन्त इति ॥ हेमन्ते हिमश्रतौ । दधि पयस्यं दुग्धं पयः सर्पिः आज्यं अशनं
अन्नं येषां ते तथोक्ता दधिदुग्धसर्पिराक्ता(श्च) भोजिन इत्यर्थः । माञ्जिष्ठानि मञ्जिष्ठेन
रक्तानि वासांसिं घृष्ठाणि विभ्रतीति तथाविधाः काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः दुग्ध-
णरसघनलिप्तशरीराः । विचित्रैर्विविधै रतैः सुरतैः खिन्नाः क्लान्ताः । घृतोरुस्तनका-
॥ मिनीजनकृताश्लेषाः घृतं लघन(गुरु)कुचनारीजनकृतालिङ्गनाः ताम्बूलीदलैर्नाग-
घल्लीपर्णाः पूगैः क्रमुकैश्च पूरितानि शुम्भितानि मुखानि यदनानि येषां ते तथाविधा
धन्याः सुकृतिनो गृहाभ्यन्तरेऽभ्यन्तरगृहे सुखं यथा भवति तथा शेरते निश्रान्ति ॥
[चार्दूलविक्रीडितम्]

१) ना ३-५. प्र१. मञ्जिष्ठ० । म३. °वातोहतं । —२) सु. कस्तूरी० (काश्मीर०) ।
॥ म४.५. °द्रविग्धसान्द्रव० । ना५. रा. प्र५. छिन्ना (पिन्ना) । प्र२ (मू.). विचित्रैरतिः । —३)
सु२. वितोरु०; ना२. घृतोरुः; प्र५. पीनोरु० । सु२. °जनकृती । प्र४. गृहाभ्यन्तरे ॥

म. ७४१० (३३५९); काव्यसं० ४० । सुभा. ४० ३४६.३१॥

प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुयुतिभृति विकसत्कुन्दमाद्यद्विरेफे
काले प्रालेयवातप्रचलविलसितोद्दाममन्दारधाम्नि ।
येषां नो कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोददक्षा भृगाक्षी
तेषामायामियामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम् ॥ ९८ ॥

॥ प्रोद्यदिति ॥ { प्रोद्यन्त्य उदितवराः प्रौढाः प्रयूढाश्च याः प्रियङ्गवाः तामि-
शोभां विभर्ति तथोक्ते } (प्रोद्यद्वाद्यप्रियङ्गुयुतिभृति प्रोष्मिपत्सान्द्रफलनीका-
न्तिधरे) विकसत्कुन्देषु विकसनशीलकुसुमेषु माद्यन्तो मत्ता द्विरेफा भ्रमण
॥ यस्मिंस्तथोक्तस्तस्मिन् । प्रालेयवातैर्हिमवायुभिः प्रचलानि चञ्चलानि विलसितानि
प्रकाशमानानि उद्दामानि यद्गुणि मन्दारदामानि पारिजातकुसुमस्रजो यस्मिंस्तादृशे

काले हेमन्तर्तौ तुहिनक्षोददक्षाः) हिमनिवारणसमर्थाः) मृगाक्षी (क्ष्यः) हरिजे-
क्षणाः) तेषां यूनां कामिनीनां क्षणमपि क्षणमात्रमपि नो कण्ठलम्बाः) कण्ठलम्बा
न भवति (न्ति) । नालिङ्गिता चे(श्चे)दित्यर्थः । तेषां यूनां कामिनां आयासि-
यामा आयतप्रहरा यामिनी रात्रिः यमसदनसमा अन्तर्गृहकल्पा सती याति
गच्छति ॥ [सप्तपरा]

१) प्र२.३. ग्रीवद्वाढ° । प्र१. म१.२. विलसन्-; प्र५. विदलन्- (विहसन्-) । तु. °द्विरेकाः;
प्र१(५). °धुरेके । —२) से १. °बाता° (°वात°) । तु. ना२. °प्रबल° (°प्रबल°) । ना२.
°विक्रमिणो° । तु१. °शर°; तु२. ना३-५. रा. से. प्र५. °वार° (°दान°) । तु१. पु. ना१. प्र५.
°शमिः; तु२. °रजिः; ३३ (५). °दात्रा (°वात्रि) । —३) ना२. से२. प्र२. एषा (येषा) ।
मु. प्र२. नो कण्ठलम्बाः; ना२. प्र४.५. नो कण्ठलम्बाः; ते१. नः कण्ठलम्बाः; म३. नो कर्ण-
लम्बाः । तु१. °क्षोददक्षाः; ना२. °क्षोदवक्षाः; प्र१. म२. °क्षोदरक्षाः; प्र४. °क्षोमदक्षाः; म१. °क्षोम-
रक्षाः; म३. °क्षोमराक्षो । मु. प्र२.३. मृगाक्ष्यस्; म३. मृगाक्ष्वा । —४) तु. आयासयामिद्, पु.
आयासयामिद्; ना३-५. रा. से२. प्र४.५. आयासयामा । प्र१. म१.२. यातु यूनाम्; म३.४. यातु
यूनाम् (याति यूनाम्) ॥

। म. ३३६६ (१९२८) । सा. ३५२४ । मु. १८४३ । सक. २.१०२.३ (४० १८१) ॥ ॥

अथ शिशिरसमयः ।

* शुम्भन्तो गण्डमिच्छीरलकवति मुखे सीत्कृतान्मादधाना

वक्षःसूक्तश्रुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।

ऊरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्संसयन्तौऽशुकानि

व्यक्तं कान्ताजनानां विट्चरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥९९॥

शुम्भन्त इति ॥ कान्ताजनानां कान्तासमूहानां गण्डमिच्छीर्मित्तितुल्यगण्ड-
स्थलानि । शुम्भन्तशुम्भन्तमाचरन्तः । मुखे वदने अलकवति विस्सृतकेशे सति ।
सीत्कृतानि सीत्काराणि आदधानाः कुर्वन्तः सीत्कारयति [मनु] कुर्वन्त इत्यर्थः ।
वक्षःसु उरःसु स्तनेष्विति यावत् । सूक्तश्रुकेषु धृतचारवाणेषु स्तनभरेषु कुचमा-
रेषु पुलकोद्भेदं रोमाञ्छोत्पत्तिमापादयन्तः संपादयन्तः ऊरून्सङ्घीनि आकम्प-
यन्त ईष्यालयन्तः पृथुजघनतटाद्विशालकटिपुरोभागात् अंशुकानि धराणि स्सं-
यन्तः अंशयन्तः विट्चरितभृतः पिङ्गचारित्रमाजः शैशिराः शिशिरैर्लुप्तबन्धिनी
वाता वायवो व्यक्तं स्फुटं यथा तथा वान्ति प्रसरन्ति ॥ [सप्तपरा]

[म४.५. चोद्यशोर्नास्ति] १) ना२. गच्छितीद् । तु१. सीत्कृताः; ना२. संसीत्कृता° । तु.
आदधाना । —२) म३. वक्षसूक्तश्रुकेषु । ना२. स्तनभरीषु । म४. स्तनभरपुलको° । तु. °गण्डमा-
पादयन्तः; ना२. °उद्भेदमापादयन्तः । —३) प्र१. °तटी; म३. °तटद्- । तु१.२. संसयन्तौऽशुकानि;
म३. अंसयन्तौऽशुकानि; प्र४. संसयन्तौऽशुकानि । —४) म४. वृत्तं (व्यक्तं) । प्र१. म१.२. विट्-
चरितभृतः (प्र१. °ताः) (विट्चरितभृतः) । म३. वन्ति वातः ॥
नी० प० १५ (अ० १०)

म. २३०२ (९१८); शतकावली ६८। शा. ३९४५। सु. १८५५। सुसु. ६४.९ (बद्धावर्तस्य)। सुभा. पृ० ३४८.१९ ॥

केशानाकुलयन्दृशो मुकुलयन्वासो बलादाक्षिप-

न्नातन्वन्पुलकोद्गमं प्रकटयन्नावेगकम्पं शनैः ।

वारं वारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान्पीडय-

न्प्रायः शैशिर एष संप्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥१००॥

केशानिति ॥ शैशिरः शिशिरसंबन्ध एष मरुद्वायुः संप्रति इदानीं केशान-
लकान् आकुलयन् विश्रुयन् दृशो नेत्राणि मुकुलयन्मुकुलानि कुर्वन् वासो बला-
दाक्षिपन्नाकर्षन् पुलकोद्गमं रोमाञ्छोत्पत्तिमातन्वन्धिरचयन् शनैरावेगकम्पमुद्देग-
॥ चलनं प्रकटयन्प्रक्षयापयन् वारं वारं पुनः पुनः उदारसीत्कृतकृतो गम्भीरसीत्कार-
कारिणः दन्तच्छदानधरोष्ठान् पीडयन् प्रायः कान्तासु तरुणीषु कान्तायते दयित
इषाचरति । प्रिय इव चुम्बनादिव्यापारमलंकरोतीत्यर्थः [बार्दूलविकीर्तितम्]

इति भर्तृहरिशृङ्गारशतकटीका हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

१) ना२. आकुलयन् । सु१. कुसुलयन् । — २) दु. सर्वाङ्गे पुलकोद्गमान् ; ना२. आतन्वन्पुल-
॥ कोद्गमं ; प्र४. आतन्वन्पुलकोद्गमं । ना२. प्रकटयन् । ना५. आवेशः ; प्र१. आवेशः (आवेगः) । ना२.
‘भेदेषु कम्पोद्गमं ; प्र४. ‘नावेगतां कम्पनैः । — ३) दु. ‘सीत्कृतिकृतो ; सु. वे. प्र१.२. ‘सीत्कृति-
कृतो ; म४.५. ‘सीत्कृतिमृतो । म४. भिजयन् ; म५. भिन्दयन् (पीडयन्) । — ४) ना२. प्रायः ।
प्र१. मरुत्कान्तः स कान्तायते ॥

म. १९१५ (७३८) । सु. १८५४ । शा. ३९४४ । सुसु. ६४.८ (बद्धावर्तस्य) ।
सुभा. पृ० ३४८.१८ ॥

शृङ्गारशतके पञ्चमविंशत्यन्ते अधिकौ ।

वैराग्यं संश्रयत्येको नीतौ भ्रमति चापरः ।

शृङ्गारे रमते कथिद्वुचिमेदात्परस्परम् ॥ १ ॥

[दु. शृङ्गार १०० ; ना२. शृङ्गार ५.२१ (प्रथमतृतीयपादौ व्यत्यसौ)] [म. ६२२२ (१९०३) ।]

धन्यानां नवपूगपूरिस्तुखश्यामाङ्गनालिङ्गन-

त्रस्तानेकसुखप्रमोदमनसां स्वल्पायते शर्वरी ।

असाकं तु कुटुम्बशम्बलकथासंतापचिन्ताज्वर-

ज्वालाजागरजागरुकमनसां सैवातिदीर्घायते ॥ २ ॥

[प्र४. शृङ्गार ९९ ; म४.५. शृङ्गार ५.२०] [सक. २.१०५.१ (५० १८९)]

वैराग्यशतकम् ।

वृष्णाद्वृषणम् ।

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो

लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।

अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्छेदयन्-

श्वेतःसद्गानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

चूडोत्तंसितेति । योगिनां अष्टाङ्गयोगवतां चेतसि । मनस्येव सद्गानि गृहे ज्ञान-
प्रदीपो ज्ञानप्रकाशको हरः परमेश्वरो विजयते सर्वोत्कर्षेण स्फुरति । दीपोऽपि गृहे
स्फुरति । ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरोऽपि ध्याननिष्ठानां चेतःसंश्लेके गृहे स्फुरति विशे-
षेण परमेश्वरस्य दीपसाम्यमाह । चूडायां मौलौ उत्तंसिता शोणरीकृता । 'पुंस्युक्तं' ॥
सावतंसौ द्वौ कर्णपूरी तु शोणर' इत्यमरः । चार्वा रमणीया चन्द्रकलिका
(चन्द्रिका) सुधांशुकला । सैव चञ्चती [न्ती] प्रकाशमाना शिखा ज्वाला तथा
भासुरो दीप्यमानः । दीपोऽपि चञ्चच्छिखाभासुरो भवति । लीलया अक्लेशेनैव
दग्धो भस्मीकृतः विलोलश्चपलः कामो मदन एव शलभः पतंगो येन स तादृशः ।
प्रदीपोऽपि विलोले शलभं लीलया वहति । श्रेयोदशाया मोक्षावस्थाया अग्रे प्रथमं ॥
स्फुरन्विद्योतमानः । दीपोऽपि श्रेयस्या अतिशोभनायाः । 'श्रेयाम्श्रेष्ठः पुष्कलः
स्यात्सत्तमश्चाति शोभन' इत्यमरः । दशाया घटैः अग्रे क्षिरसि स्फुरति । श्रेयसी च
सा दशा चेति कर्मधारये 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पुंवद्भावात्
दीपो लोपः । ततः 'ससजुपो रुः' इति रुत्वे दृशि चेत्युत्वे आहुण इति गुणे च
छत्वे श्रेयो इति रूपं भवति । अन्तश्चित्ते स्फूर्जन्विजृम्भमाणः अपारोऽनन्तो मोहोऽ- ॥
ज्ञानं स एव तिमिरमन्धकारः । तस्य प्राग्भारो बाह्वस्यम् । तं उच्छेदयन् उन्मूल-
यन् । दीपोपि अन्तः गृहाभ्यन्तरे स्फूर्जन्तमपारतिमिरप्राग्भारं छेदयति ॥ [धार्द-
विकीकृतम्]

१) वे२. मागेत्तंसित° । ना३. रा प्र१.२. म३. °चन्द्रचार° । म३. °कलितं (°कलिका°) ।
ना२. विभ्रच्छिरोमा°, गु. ना३. रा प्र१.४. म४.५. °आसुरो. —३) गु१. अन्ते स्फूर्जिद°, गु२. २१
अन्त स्फूर्जिद° । रा. प्र. म१-३. °सुधादवयव° । —४) ना२. श्वेत सद्गानि ॥

म. २३०३ (९१९) । सुसु. १.९ (पाठान्तरः) ॥

अन्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं

त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

मुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्व्वाशङ्क्या काकव-

चृष्णे जृम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि संतुष्यसि ॥ २ ॥

भ्रान्तमिति ॥ अनेकैर्बहुविधैर्दुर्गैः वनादिप्रभृतिभिर्विषमं गन्तुमशक्यं देशं विषयं [उद्दिश्येति शेषः । भ्रान्तं अटितं । भावे कप्रत्ययः] (भ्रान्त्वा परिभ्रम्य) किंचिदल्पमपि फलं न प्राप्तं न लब्धम् । जातौ ब्राह्मणत्वादौ कुले वंशे च उचित-मर्ह अभिमानं चित्तसमुच्चार्तिं त्यक्त्वा विहाय सेवा भवृत्तिः कृता विहिता । सापि निष्फला फलरहिता । परेषामन्येषां गृहेषु घेस्मसु भानविवर्जितं बहुमानहीनं यथा भवति तथा काकवद्वायसेनेव आशङ्कया मामेते वारयिष्यन्ति किं निर्भर्त्सयन्ति किं इत्येवमादिकया सह भुक्तमभ्यवहृतम् । इदं सर्वमपि तृष्णामयमिति तृष्णामुपाल-भते । पापस्य कर्मणः पिशुने सूचके हे तृष्णे स्पृहे जृम्भसि वर्धसे । अद्यापि इदा-नीमपि न विश्राम्यसि न विरमसि । यस्य तृष्णा महती वर्तते स पूर्वस्मिन्नन्यमपि तृष्णावात्पापकृद्भविष्यति चेति ज्ञायते । तृष्णामूलकत्वात्परस्परहणदुःखप्रतिग्रहा-दीनाम् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) प्र३.५. म५. भ्रान्त्वा (भ्रान्तं) । — २) ना५. सुचिता । म३. निष्फलं । — ३) ना१. मुञ्चं । — ४) ना१. पापस्य० । दु. निरते (पिशुने) । प्र३ (मू.) संतुष्यति ॥

म. ४६४५ (२०८०) ; शतकावली ९४ । सु. ३२९२ । सुभा. पृ० ७७.५४ । सूहा. १७५.३ (भर्तुं) ॥

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ।

मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः

प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे सकामा भव ॥ ३ ॥

उत्खातमिति ॥ निधिर्निक्षिप्तद्रविणं तच्छङ्कया । न तु निश्चयेन । क्षितेर्भुवस्तलं स्वरूपं 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तल'मित्यमरः । उत्खातं खनिप्रकुहालादिनोत्पादितम् । गिरेः पर्वतस्य धातवः शिलाविकृतयः ध्माताः यद्वौ निधाय भस्त्रवायुना तप्ताः । सरितां नदीनां पतिर्भर्ता समुद्रो निस्तीर्णः द्वीपान्तरेषु द्रविणार्जनयत्नेन लङ्घित इत्यर्थः । नृपतयो राजानः यत्नेन उद्योगेन द्रविणमेते वितरिष्यन्तीति संतोषिताः । प्रसज्जीकृताः । मन्त्राणां मन्त्रानामाराधनेऽनुष्ठाने तत्परेणासक्तेन मनसा चेतसा श्मशाने पितृवने निशा रात्रौ नीता गमिताः । तथापि काणवराटकः सरन्ध्रकपर्दि-कोऽपि मया न प्राप्तो न लब्धः । हे तृष्णे वाञ्छे सकामा कामेन सहिता भव यदि । मामेतावत् कारयितुमुद्युक्तायास्तृष्णायाः कामः फलित इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) दु२. क्षितितले । दु१. ध्याता । — २) सु ३ (मू.) ना२. म. सवेदिताः । — ३) दु. ना१.२. ते२. श्मशाने । दु१. त्रिपा, दु२. प्र३ (मू.) निशा; ते२. वने । — ४) दु. प्राप्त । दु. तृष्णेभुना मुध माम्; सु. तृष्णे सकामा भव ॥

म. ११७० (४३९) ; सुभाष. २८७ । सु२. पृ० ६५.४ (भर्तुं) । सुभा. पृ० ७७.४९ । सूहा. १७५.२८ (भर्तुं) ॥

खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-

निगृह्यान्तर्वाप्यं हसितमपि शून्येन मनसा ।

कृतो वित्तस्तम्भप्रतिहतधियामञ्जलिरपि

त्वमाशेऽमोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ४ ॥

खलालापा इति ॥ खलानां दुर्जनानां आलापः {=दुर्मापितानि. रा. } (उल्लापाः पुरुषोक्तयः) कथमपि कृच्छ्रेण तेयामेव दुर्जनानां आराधनपरैः {=तत्सेवात्तरपरैः -रा-} आराधनरतैः सेवासक्तैः अस्माभिः सोढाः क्षान्ताः । अन्तरभ्यन्तरे वाप्यं मेघान्धु निगृह्यावक्ष्य शून्येन हासहेतुरहितेन मनसान्तःकरणेन सह हसितं हासोऽपि कृतः । वित्तस्तम्भेन घनायष्टम्भेन प्रतिहतधियां नष्टबुद्धीनां अञ्जलिरपि करद्वयघटनापि कृतो विहितः हे आशे दृष्टो अमोघाशे अप्रतिहतोद्योगे । अतोऽस्मादपरं किमन्यन्मां नर्तयसि लास्यसि । यत्कारयितव्यं तद्विद्वन्मपि कारितमेवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ना२-५. प्र१-३.५. खलोऽलापाः । —२) वृ. ना२. कृतवित्तस्तम्भ- । ना१. -प्रणिहित- विद्वाम् । —४) वृ१. हे. °मितो (°मतो) ॥

म. १०४७ (८०१) । सु. ३२६१ (भट्ट°) । सुभा. पृ० ७७.४३ (भट्ट°) । सुर. पृ० ६७.९ (शाङ्ग°) । सुहा. १७५.२५ (भट्ट°) ॥

अमीपां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां

कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।

यदाद्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां

कृतं म्लानवीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ५ ॥

अमीपामिति ॥ विगलितविवेकैर्ध्रष्टविचारैरस्माभिः तुलितविसिनीपत्रपयसां उपमितपद्मदलान्मसां अमीपां प्राणानामस्तनां कृते प्रयोजनाय किं न व्यवसितम् । सर्वमपि कृतमेव । यद्यस्मात्कारणात् द्रविणमदेन वित्तद्वयेण निःसंज्ञमनसां मूढ- हृदयानां आद्यानां धनिनामग्रे पुरतः म्लानवीडैर्नष्टलैरस्माभिः निजानां स्वकी- यानां गुणानां धुतरीलादीनां कथा कथनमेव पातकं एवोऽपि कृतम् । आत्मस्तुतिः परनिन्दा च पातकमिति कथयन्त्याचार्याः ॥ [शिखरिणी]

१) वृ१. विसिनी; वृ२. विसिनी । ना१. °पत्रपयसा । —२) वृ. कृतं । वृ२. व्यवसितम् । —३) ना१. यदाद्यानाम् । वृ. नि. सीममनसां; म१.२. निःसंज्ञमनसां । —४) प्र१-३. कृत- । वृ१. म्लानं वीडेद्; वृ. वीतवीडेद्; रा. प्र४. मानवीडेद् ॥

म. ५२६ (१९७) । शान्तिशतके १.१९ । सुभा. पृ० ७७.४५ । सुर. पृ० ६७.१० (भट्ट°) । सक. ५.४३.३ (पृ० ३०६; धर्मकीर्तः) ॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः

सोढा दुःसहशीतवाततपनक्लेशा न तप्तं तपः ।

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥ ६ ॥

- १ क्षान्तमिति ॥ अस्माभिः क्षान्तं सोढं क्षमया न । भावे निष्ठा । किं तु कार्य-
घशेनेय क्षान्तमित्यर्थः । गृहोचितसुखं गृहस्थाश्रमयुक्तं सुखं शर्म त्यक्तमुज्झितम् ।
संतोषतो वैराग्येण न । किं तर्हि सेवाद्यासक्ततया दुःसहाः सोढुमशक्याः । शीतः
शिशिरसंपातपथनः तपनः सञ्चिता तद्भवाः क्लेशाः दुःखानि सोढाः क्षान्ताः ।
अत्रापि सेवाद्यासक्तत्वमेव हेतुः । तपस्तु न तप्तं नानुष्ठितम् । अहर्निशमहोरात्रं
११ नियमितप्राणैर्निरुद्धप्राणधायुभिरस्माभिः शंभोः परमेश्वरस्य पदं चरणं न ध्यातं न
चिन्तितम् । मुनिभिस्तपस्त्रिभिर्यदेव कर्म क्रियते तत्तदस्माभिः कृतं न तपोरूपेण ।
अत एव वयं तैस्तैः क्षान्त्यादीनां फलैर्वञ्चिता विप्रलब्धाः । वित्तं धनं ध्यातं चिन्ति-
तम् । न लब्धम् । इदमेव क्षान्तिगृहोचितसुखत्यागशीतवाततपनक्लेशसहन-
ध्यानरूपकर्म तपोऽक्रियत (तपः क्रियते) चेत्संसारस्य सार्धत्वं भवति ॥ [शार्दः
११ कविनीहितम्]

१) प्र१. संतोषितः । — २) तु२. सोढुं (सोढा) । दु. 'पवन' ('तपन') । दु. 'हैरैर' ;
प्र१. 'क्षोमा' ; म३. 'क्लेशं' ('क्लेशा') । — ३) प्र१. नित्यम् (वित्तम्) । दु. नियमितैः ; प्र२ (नृ.)
निधमित — । — ४) दु. वञ्चिताः ॥

भ. २०१५ (७८४) । शा. ४१५३ (भर्तृ०) । शांतिशतके १. ९ । दु. ३१७८ । सुभा.
२१ पृ० ३७४. २१९ (भर्तृ०) । सक. ५. ५३. १ (पृ० ३१२ ; भर्तृ०) ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

- भोगा इति ॥ भोगा वैषयिकसुखानि न भुक्ता नानुभूताः किं तु वयमेव कालेन
भुक्ता भक्षिताः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशीपणं न तप्तं न कृतम् । किं तु
२१ वयमेव तप्ताः तापत्रयेण दग्धाः । कालोऽनेहा न यातो न गतः अपि तु वयमेव
याता गताः । नवानां द्रव्याणां मध्ये आकाशकालदिगात्ममनांसि प-
नित्यानि । पृथिव्यग्नेजोवायवस्त्वनित्याः । परमाणुं वर्जयित्वा नय
करक्षायामुक्तानि । 'भूरापो ज्योतिरनिला नभः कालस्तथा दिशः ।
प्राहुर्द्रव्याणि नय तद्विद' इति । अतः नि-
११ काहा न जीर्णा न दुर्बला किं तर्हि वयमेव जीर्णाः स्यविरा-
जातमित्यर्थः ॥ [उपजाति]

१) दु१. भोगा न भुक्ताः वे. भुक्ता न भोगा । ते२. वयमेव भोक्ता ।

म. ४६३१ (२०००); सुभाष. ११७ । दा. ४१५० (मर्तु°) । सु. ३३९६ । वेमेन्द्रस्य
औचित्यविचारचर्चायां (का० १. पृ० १५४; परिभाषकस्य) । सुभा. पृ० ३७४.२०९
(मर्तु°) ॥

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥

बलिमिरिति ॥ बलिभिः स्वभक्षैश्चित्यादुत्पन्नैर्मङ्गैर्मुखं बदनमाक्रान्तमधिष्ठि-
तम् । पलितैः पाण्डुकेशैः शिरो मस्तकं [अङ्कितं] (मण्डितं) लाञ्छितम् । गा-
त्राणि अङ्गानि शिथिलायन्ते विस्तृतानि जातानि । तथापि एका तृष्णा बाञ्छा । तद-
णायते युषवदिति (त्वं धामानादिनोश्चेति) [क्यङ्गानिनोश्चेति] तरुणीशब्दस्य
पुंवद्भावः । वार्धकायस्यायामपि तृष्णायाः शथित्वं नास्तीति भावः ॥ [अनुष्टुप्] ॥

१) तु२. बलिमिद । —२) तु२. पलितैरङ्कितं; ना२-४. रा. पलितेनाङ्कितं; प्र१. म२. पलितैः
अङ्कितं; म१. बलितैरङ्कितं । तु२. शिराः ॥

म. ५९९३ (१९१८) । दा. ४१९ (मर्तु°) । सु. ३२४२ (व्यासमुनेः) । सुभा.
पृ० ७६.४ । सुर. पृ० ६७.६ (प्रसङ्गरूपावल्यां) । सुभाषितार्णवे ३८.७१ । समातरङ्गे ३३.३
(मर्तु°) ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः

समानाः स्वर्थाताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ९ ॥

निवृत्तेति ॥ भोगेषु विषयानुभवेषु इच्छा बाञ्छा निवृत्ता उपरता । पुरुषः ॥
पुमानिति बहुमानो गौरवमपि गलितो घ्यस्तः । समानाः श्रुतशीलवृत्तपयोभि-
स्तुत्याः जीवितसमाः प्राणरूपाः सुहृदो मित्राणि सपदि शीघ्रं स्वर्थाताः मृताः ।
शनैः चिरेण यष्ट्युत्थानं यष्ट्या दण्डेनोत्थानमुद्रममम् । नयने नेत्रे घनेन निविडेन
तिमिरेण ध्वान्तेन रुद्धे आवृत्ते । तदपि तथापि दुष्टः कुत्सितः कायः शरीरं
मरणमेवापायस्तत्साधकितो भीतः । अहो आश्चर्यम् । कष्टायां वार्धकावस्यायामपि ॥
मरणाद्भयमस्ति । बाल्यकौमार्यौवनादिषु किमुत । पुनः शरीरपरिग्रहो यथा न
भविष्यति तथा यत्नः कार्य इत्यर्थः ॥ [शित्तरेणी]

१) म५. वपुषि (पुरुष-) । तु. सु. ना१. म१.५. भानो विगलितः । —३) तु. यष्ट्युत्थानं ।
प्र१. 'विद्धे (रुद्धे) । —४) प्र१. म१-३. ऽप्यहो, प्र४. त्वहो (अहो) । तु. हट्टः; सु. ना२.
११४; रा. ते. प्र५. मृदः; प्र१. कष्टं; प्र४. म१-३. कष्टः (दुष्टः) । ना२. मरणोपायं ॥

म. ३७७२ (१६१५) । सु. ३३९८ । सुभा. पृ० ७७.४४ । सुर. पृ० ६७.७ (रसिक-
जीवनस्य) । सूहा. २९६.२३ (मर्तु°) ॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः

सोढा दुःसहशीतवाततपनक्लेशा न तप्तं तपः ।

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥ ६ ॥

- १ क्षान्तमिति ॥ अस्माभिः क्षान्तं सोढं क्षमया न । भावे निष्ठा । किं तु कार्य-
वशेनैव क्षान्तमित्यर्थः । गृहोचितसुखं गृहस्थाश्रमयुक्तं सुखं शर्म त्यक्तमुज्झितम् ।
संतोषतो वैराग्येण न । किं तर्हि सेवाद्यासक्ततया दुःसहाः सोढुमशक्याः । शीतः
शिशिरसंपातपवनः तपनः सविता तद्भवाः क्लेशाः दुःखानि सोढाः क्षान्ताः ।
अत्रापि सेवाद्यासक्तत्वमेव हेतुः । तपस्तु न तप्तं नानुष्ठितम् । अहर्निशमहोरात्रं
॥ नियमितप्राणैर्निरुद्धप्राणवायुभिरस्माभिः शंभोः परमेश्वरस्य पदं वरणं न ध्यातं न
चिन्तितम् । मुनिभिस्तपस्त्रिभिर्यदेष कर्म क्रियते तत्तदस्माभिः कृतं न तपोरूपेण ।
अत एव वयं तैस्तैः क्षान्त्यादीनां फलैर्वञ्चिता विप्रलब्धाः । वित्तं धनं ध्यातं चिन्ति-
तम् । न लब्धम् । इदमेव क्षान्तिगृहोचितसुखत्यागशीतवाततपनक्लेशसहन-
ध्यानरूपकर्म तपोऽक्रियत (तपः क्रियते) चेत्संसारस्य सार्थत्वं भवति ॥ [शार्द-
॥ लविकीकृतम्]

१) प्र१. संतोषितः । — २) दु२. सोढुं (सोढा) । दु. 'पवन' ('तपन') । दु. 'क्लेशैः' ;
प्र१. 'क्षोभा, म३. 'क्लेशं' ('क्लेशा') । — ३) प्र१. वित्तम् (वित्तम्) । दु. नियमितैः ; प्र२ (नृ.),
नियमित- । — ४) दु. वञ्चिताः ॥

भ. २०१५ (७८४) । मा. ४१५३ (भट्ट०) । शान्तिशतके १. ९ । दु. ३१७८ । सुभा.
॥ पु० ३७४. २१९ (भट्ट०) । सक. ५. ५३. १ (पु० ३१२ ; भट्ट०) ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

- भोगा इति ॥ भोगा वैषयिकसुखानि न भुक्ता नानुभूताः किं तु वयमेव कालेन
भुक्ता भक्षिताः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषणं न तप्तं न कृतम् । किं तु
॥ वयमेव तप्ताः तापत्रयेण दग्धाः । कालोऽनेहा न यातो न गतः अपि तु वयमेव
याता गताः । नवानां द्रव्याणां मध्ये आकाशकालदिशात्ममनांसि पञ्च द्रव्याणि
नित्यानि । पृथिव्यग्नेजोवायवस्त्वनित्याः । परमाणुं वर्जयित्वा नव द्रव्याणि तार्कि-
करक्षायां भुक्तानि । 'भूरापो ज्योतिरनिला नभः कालस्तथा दिशः । आत्मा मन इति
प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विद' इति । अतः कालस्य नित्यत्वाद्भमनागमनं नास्ति । तृष्णा-
॥ काहा न जीर्णा न दुर्वला किं तर्हि वयमेव जीर्णाः स्थविरा जाताः । जीवनं व्यर्थमेव
जातमित्यर्थः ॥ [उपजाति]

१) दु१. भोगा न भुक्ताः ; ते. भुक्ता न भोगा । ते२. वयमेव भोक्ता ॥

म. ४६३१ (२०७०); सुभाष. ११७ । सा. ४१५० (भर्तृ°) । सु. ३१९६ । सेनेन्द्रस्य
औचित्यविचारचर्चायां (का० १. पृ० १५४; परिभाषकस्य) । सुभा. पृ० ३७४.२०९
(भर्तृ°) ॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥

वलिभिरिति ॥ वलिभिः त्वन्शैथिल्यादुत्पन्नैर्मङ्गैर्मुखं चदनमाक्रान्तमधिष्ठितम् । पलितैः पाण्डुकेशैः शिरो मस्तकं [अङ्कितं] (मण्डितं) लाञ्छितम् । गात्राणि अङ्गानि शिथिलायन्ते विश्रुथानि जातानि । तथापि एका तृष्णा बाञ्छा । तरुणायते युववदिति (स्यं वामानादिनोश्चेति) [अयच्छानिनोश्चेति] तरुणीशब्दस्य पुंवद्भावः । वार्धकावस्थायामपि तृष्णायाः शैथिल्यं नास्तीति भावः ॥ [अनुष्टुप्] ॥

१) दु२. वलिभिः । — २) दु२. पलितैरङ्कितं; ना२-४. रा. पलितैरङ्कितं; प्र१. म२. पलितैः कम्पितं; म१. पलितैरङ्कितं । दु२. शिराः ॥

म. ५९९३ (१९४८) । सा. ४१९९ (भर्तृ°) । सु. ३२४२ (व्यासमुनेः) । सुभा. पृ० ७९.४ । सु२. पृ० ६७.६ (प्रसङ्गरत्नावल्या) । सुभाषिताण्ये ३८.७१ । समातरङ्गे ३३.३ (भर्तृ°) ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः

समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यद्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ९ ॥

निवृत्तेति ॥ भोगेषु विषयानुभवेषु इच्छा बाञ्छा निवृत्ता उपरता । पुरुषः पुमानिति बहुमानो गौरवमपि गलितो ध्वस्तः । समानाः श्रुतशीलवृत्तधयोमिस्तुल्याः जीवितसमाः प्राणकल्पाः सुहृदो मित्राणि सपदि शीघ्रं स्वर्याताः मृताः । शनैः चिरेण यद्युत्थानं यद्यथा दण्डेनोत्थानमुद्गमनम् । नयने नेत्रे घनेन निविडेन तिमिरेण ध्वान्तेन रुद्धे आवृत्ते । तदपि तथापि दुष्टः कुत्सितः कायः शरीरं मरणमेवापायस्तस्माच्चकितो भीतः । अहो आश्चर्यम् । कष्टायां वार्धकावस्थायामपि मरणाद्भयमस्ति । बाल्यकौमार्यौवनादिषु किमुन । पुनः शरीरपरिमहो यथा न भविष्यति तथा यत्नः कार्य इत्यर्थः ॥ [मिच्छाणी] ॥

१) म५. वपुषि (पुरुष-) । दु. सु. ना१. म१.५. °मानो विगलितः । — ३) दु. यद्युत्थानं । प्र१. °विद्धे (°रुद्धे) । — ४) प्र१. म१-३. ऽप्यहो; प्र४. त्वहो (अहो) । दु. इष्टः; सु. ना२. इष्टः; रा. ते. प्र५. मूढः; प्र१. कष्टः; प्र४. म१-३. कष्टः (दुष्टः) । ना२. मरणापायं ॥

म. ३७७२ (१९९५) । सु. ३३९८ । सुभा. पृ० ७७.४४ । सु२. पृ० ६७.७ (रसिक-वीरगण्य) । सुहा. ३९६.२३ (भर्तृ°) ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ १० ॥

- १ आशेति ॥ मनोरथो लिप्सैव जलमुदकं यस्याः सा तथोक्ता । तृष्णा लब्धाधिकचाञ्छैव तरङ्गा ऊर्मयस्तैराकुला संकीर्णा । रागः स्वीयेषु वस्तुषु प्रेमाणा एव प्रादायादांसि यस्यां सा तद्वती । वितर्का विविधा ऊहा एव विहगाः शकुन्ता यस्यां सा तद्वती । धैर्यं विपक्षेष्वलोलुपत्वं तदेव द्रुमः शाखी तं ध्वंसते भिनत्तीति धैर्यद्रुमध्वंसिनी । मोहैर्मिथ्याज्ञानैरेयावत्तैर्भ्रमैः सुतरामत्यर्थं दुस्तरा विलङ्घयितुमशक्या ॥ अत्यर्थं गहना कलिला । प्रकर्षेणोत्तुङ्गा उन्नता चिन्ता ध्यानमेव तटी कूलं यस्याः सा तादृशी आशा आश्रयता तृष्णा । 'आशा तृष्णापि चाश्रयते'त्यमरः । नदी तरङ्गिणी भवितुं संभवतीत्यर्थः । यस्यादस्यामाशायां नदीधर्मा जलतरङ्गादयः सन्तीति तात्पर्यम् । 'नामप्रकाशसंभाव्य' इत्यमरः । अथ वा कुरत्सने नामशब्दः । तस्या आशा-नद्याः पारगताः कूलं गताः । आशातीता इत्यर्थः । विशुद्धानि निर्मलानि मनांसि ॥ येषां ते योगीश्वरा योगिभ्रेष्टाः सनकादयो नन्दन्ति हृष्यन्ति । यैराशा परित्यक्ता त एव ब्रह्मानन्दस्य भाजनमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीरितम्]

२) ना२. विकर्क° (वितर्क°) । — ३) तु१. °स्यपि गहना, म५ °स्यरा सुगहना ॥

भ. १०४० (१९७), सुभाष. ७(९७) । शान्तिशतके ४.२६ । शा. ११०३ (भट्ट°) । सुभा. ५० ३९७.७६ (भट्ट°) । सुर. ५० ६७.८ (भट्ट°) । सूहा. २००.३३ (भट्ट°) ॥

॥ वैराग्यशतके प्रथमपद्धतौ अधिकः ।

आशा नाम मनुष्याणां काचिदार्थ्यशृङ्खला ।

यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति कुत्रचित् ॥ १ ॥

[अङ्गाद २८ एव ५६. वैराग्य ११] [सुभा. ५० ७६.१० । सूहा. १७५.१७.]

विषयपरित्यागविडम्बनम् ।

॥ *न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।

महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ११ ॥

नेति ॥ संसारोत्पन्नं भवोद्भूतं चरितं चरित्रं कुशलं हितकारि नानुपदयामि नावलोक्ये । ननु पापचरितमेव कुशलं मास्तु, पुण्यचरितं कुशलं किमिति न भवतीत्याशङ्क्याह । पुण्यानां सुरुतानां विपाकः फलं विमृशतो विचारयतो मे मम भयं त्रासं जनयति उत्पादयति । अस्मिन्नन्मनि हिरण्याघदानादिना पुण्येन जन्मान्तरे हिरण्यधानभ्रवान्भवति । तदपि संसारान्तःपातित्वाद्भयजनकमेव दुःखहेतुत्वात् । तथा चोक्तं व्यासेन । “अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां तु रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगपं दुःखभाजन”मिति ॥ ननु ज्योतिष्टोमादि महत्पुण्यं चिरकालस्यापि फलदत्वात्कुशलमेवेत्याशङ्क्याह । महद्भिरधिकैः पुण्यैर्धैः सुरुतसमूहैः चिरपरिगृहीता दीर्घकालमनुभूयमानाः स्वर्लोकविषयाश्च विषयिणां विषयानुमदितृणां व्यसनं दुःखं दातुं महान्तोऽधिका जायन्ते भवन्ति । इवेति चाभ्यालंकारे । तथा हि । केषांचित्स्वर्गवासमात्रं अन्यस्य तु स्वर्गराज्यमिति । परसंपदुत्कर्षो वा सततं नाशपाङ्क्या च स्वर्गविषया अपि दुःखायहा एवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[१. कोशे नास्ति] ३) प्र१. म१. २. ४. हि (च) । — ४) प्र१. महन्तो । ना१. २. ६६; प्र१. म. अपि (६६) । प्र१ (मू). दातुं (दातुं) । ना२. विषयिणाम् ॥

म. ३४०१ (१४८४) । सु. ३४५५ (नरुं) । सुभा. ४० ३१८. ४३ ॥

अवश्यं यातारश्चिरन्तरमुपित्वापि विषया

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।

मज्जन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १२ ॥

अवश्यमिति ॥ विषयाः शब्दादयः चिरतरं द्राघिष्ठं कालं उपित्वा स्थित्वापि नवश्यं सर्वथा यातातो गमिष्यन्त्येव । या प्रापणे । लुटि रूपम् । नश्चरानप्यमून्विषयाजनो लोकः स्वयमात्मना न त्यजति न जहाति । तैर्वियोगे चिरदे को भेदः किमन्तरम् । आत्मना त्यक्तेषु विषयेषु विशेषमाह । एते विषयाः स्वयं जनेन त्यक्ता वञ्चिताः सन्तः अनन्तं निरवधिं शं [शम] सुखं शान्तरूपं शमं विदधति कुर्वन्ति । स्वातन्त्र्यात्स्वच्छन्दा मज्जन्तो नदयन्तो विषया मनसश्चेतसोऽतुलपरितापाय निरुपमसंतापाय । हि खलु ॥ [शिखरिणी]

१) द. ना१. *चिरपरिगृहीताश्च । — २) प्र१. हेतुषु (भेदेषु) । — ३) प्र५. मज्जन्तः । म५. मनसां । — ४) द. सुखं (स्वयं) । वे२. प्र३ (मू). च. त्यक्त्वा । प्र५. मनसुत्तम् । प्र३. विदधते ॥

म. ३१८ (१४३) । सु. ३२८१ (जवादिहस्य) । शान्तिशतके ३. ३ । सुभा. ४० ३१८. ४३ (जवादिहस्य) । सक. ५. ६२. ५ (४० ३१८.; हरेः) ॥
मी. श. १६ (वे. ४०)

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं

यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि घनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।

संप्राप्ताच्च पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्यया-

न्वाञ्छामात्रपरिग्रहानपि परित्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥१३॥

- ५ ब्रह्मज्ञानेति ॥ ब्रह्मणः परमात्मनो ज्ञानं शास्त्रावबोधः तेनैव विवेकेन निर्मलं विशुद्धा बुद्धिर्येषां ते तद्वन्तः दुष्करं कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति विदधति । अहो आश्चर्यम् । यस्मात्कारणात् एकान्तं नितान्तं निःस्पृहाः स्पृहाया निष्क्रान्ताः सन्तः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थं पञ्चम्ये'ति समासः । उपभोगभाञ्जि उपभुज्यमानास्यपि धनानि द्रविणानि मुञ्चन्ति परित्यजन्ति । वयं ॥ पुरा पूर्वस्मिन्काले न प्राप्ताणि न लब्धानि संप्रतीदानीं च न प्राप्ताणि प्राप्तौ लब्धौ दृढो निश्चितः प्रत्ययो ज्ञानं च नास्ति वाञ्छामात्रं काङ्क्षेव परिग्रहः स्वीकारो येषां तानि तथाभूतान्यपि धनानि परित्यक्तुं विहातुं न शक्ताः न समर्थाः । ज्ञानिनो धनानि त्यजन्ति । वयं तु धनलिप्तामपि हातुं नालमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) प्र१, म१.२. तत्त्वं (ब्रह्म) । — २) ना१. यन्मुञ्चन्त्युपभोगं । तु१ °आन्त्यपि, तु२

- ॥ °आन्त्यपि, प्र४. °भाञ्ज्यपि । तु तु प्र३ ४ न निःस्पृहा । — ३) ॥ संप्राप्तं न परित्यजन्ति न च काङ्क्षन्ति दृढप्रत्यया । ना२ म३-५ संप्राप्तं न, ना१ संप्राप्ता न, प्र२ ३ संप्राप्तानि (संप्राप्तात्) । ना२. प्राप्ते, प्र१. प्राप्या, म१ ४ प्राप्यान्, म२ प्राप्य, म५ प्राप्ता (प्राप्तौ) । तु ना१ १ म५. दृढप्रत्यया, प्र१. दृढप्रत्ययाद्, प्र२.३ म३. दृढप्रत्ययो । — ४) तु °परिग्रहार्थनपि, प्र३ ५. °परिग्रहाण्यपि । तु वयं त्यक्तु, ना५ रा ते प्र५ परं त्यक्तु (परित्यक्तु) ॥

- ॥ म. ४४९१ (१९९१), सुमा ३१७ । शान्तिशतके १. ४ (हे० ४१०) । सुर. पृ० ९४. २ (कल्पतरु) । सुमा पृ० ३७५ २२४ ॥

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता-

मानन्दाश्रुकणान्पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गेशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४ ॥

- धन्यानामिति ॥ धन्यानां कृतकृत्यानां गिरिकन्दरेषु पर्येतदर्थं [दरीषु] (नि) वसतां स्थितानां परं ज्योतिः ग्रहतेजो ध्यायता-चिन्तयतां, [आनन्दाश्रुकणान् आनन्दाश्रुपिबिन्दून्] (आनन्दाश्रु प्रमोदास्त्रमेव जलमुदकं कर्म), शकुना विहंगा निःशङ्कं शङ्करहितं यथा भवति तथा अङ्गेशया उत्सङ्गशायिनः सन्तः पिबन्ति धयन्ति । एतेन ध्यानेत्कर्षः कथितः । मनोरथैर्मनोभिलाषैरुपरचितेषु (परिचितेषु) प्रासादेषु सौधेषु वापीतटेषु दीर्घिकाकूलेषु क्रीडाकाननेषु नर्म- (रस्य) वनेषु ये केलयः तेषु कौतुकजुषां कृतह्लभाणां अस्माकं तु परं केवलं

आयुर्जीवितकालः क्षीयतेऽपचीयते । ब्रह्मण्यासक्तचित्तानां तु जीवितकालः
स्वार्थकः । विषयोपभोगसंकल्पनिमग्नानां तु आयुर्निरर्थकम् ॥ [शार्दूलविहीनितम्]

१) तु. ना२. प्र२.३.५. °कन्दरे निवसतां; ना३. °गह्वरेषु वसतां । ना२. १२ (५६) । —२) ना२. प्र२.३. °शुजलं; म३. °शुगणम् । —३) प्र३ (मृ). मनोरथे परिणितं । —४) मं१. परि-
क्षीयते ॥

म. ३०७७ (१३०७) । शा. ४१५५ (भट्ट°) । शान्तिशतके १. ५ (हे. ४११) ।
समु. १२६. ॥ (भट्ट°) । सुभा. ४० ३७४. २२० (भट्ट°) । सर. ५. ५८. ३ (४०
३१५; सख्योपख्य) ॥

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं

शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।

वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ १५

भिक्षाशनमिति ॥ भिक्षुवाचं तदपि नीरसं घृतवध्यादिरसरहितम् । एकवारं
सहृद् । शय्या शयनं भूभूमिः । परिजनः प रिचारको निजदेहमात्रं स्पर्शयदेहमेव ।
वस्त्रं वसनं च जीर्णानां पुरातनानां शतस्य परिमितानां खण्डानां वासदछेदानां ॥
कुदिकारे मयद् । कन्था । तथापि विषया इन्द्रियार्था न परित्यजन्ति । हा हा खेदे ॥
[वसन्तविलम्ब]

१) तु१ (मृ). भिक्षाशनं; प्र२ (मृ). भिक्षाशनं । —२) म४. ५. नहीं (च भूः) । प्र१.
देहमानः । —३) ना५. रा. वे१. प्र४. ५. विहीनं (च जीर्ण°) । म४. ५. °शतरङ्गमनीन-
म३. —कन्था (—कन्था) । —४) तु२. म५. विषयाश्च ।

म. ४५८३ (२०४३); सुभा. ३०९ । सुभा. ४० ७६. ३७ । सर. ४० ९१. ८ (भट्ट°) ।
सर. ५. ५७. ९ (४० ३१५; विद्वहस्य; वद्वह शान्तिशतके १. २३) । सदा. १२६. ३१ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमिता

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरशिरःस्पर्धि जघनं

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ १६ ॥

स्तनाविति ॥ स्तनौ कुचौ मांसस्यामिषस्य ग्रन्थी पिण्डौ कनककलशौ शात-
कुम्भकुम्भौ इत्युपमिता । मुखं वदनं श्लेष्मणः कफस्यागारं वासदृष्टं तदपि च
शशाङ्केन चन्द्रेण तुलितमुपमितम् । स्रवता गलता मूत्रेण प्रसवेण क्लिप्तमाद्रं जघनं
श्रीकृष्णः पुरोभागः करिवरस्य द्विपश्रेष्ठस्य शिरसा मस्तकेन स्पर्धि सदृशम् ॥

मुहुर्मुहुः पुनः पुनः निन्द्यं गर्हणीयं रूपं स्त्रीणामाकृतिः कविजनविशेषैरुक्तकृष्क-
विभिः गुरु अधिकं कृतम् । अविचारितरमणीयं रमणीयरूपं विचार्यमाणं जुगुप्सा-
स्पदमेवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[तु. म३-५. कोशेषु प्रथमद्वितीयचरणौ व्यत्यस्तौ] १) ते२. °शमित्युपमितौ । म१. °सुप-
मितं । —२) म३ (मृ). म२-५. स्तेष्माकारं । —३) तु. तदपि च वराहं निगदितं; सु. ना१. वरि-
वरकरस्पर्धि जघनं । —४) ना१. परं; ना२. अहो (मुहुर) । मु३. म४. कविवरं (म४. 'कविजन'
इत्यपि); म४. कविमुतः; म५. कविमुतिः । तु. म४. म१.२.४.५. °वचोभिः (म४. °विशेषैः इत्यपि);
मा१. °विकल्पैः । म१. उरु (गुरु) ॥

म. ७१८६ (३२९७); सुभाष. ३०९ । शा. ४१४७ (भर्तुं) । सुभा. पृ० ३०१.१३० ॥

॥ एको रागिण्यु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो
नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।
दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपव्यासङ्गमुग्धो जनः
शेषः कामविडम्बितान्न विपयान्भोक्तुं न भोक्तुं क्षमः ॥१७॥

एक इति ॥ रागिण्यु अनुरागयस्तु मध्ये प्रियतमादेहार्धहारी स्वप्रियाशरीर-
॥ र्धभागहारी प्रियासहितशरीरार्धभागेन मनोहर इत्यर्थः । हरः परमेश्वरः एक
एव राजते प्रकाशते । अनुरागेषु देहार्धजानिः शिष एव नान्य इति भावः । नीरा-
गेषु विरक्तेषु मध्ये विमुक्तललनासङ्गः त्यक्तस्त्रीसंपर्को [जनो मनुष्यः] (जिनो
युद्ध एव) राजते प्रकाशते । (यस्य जिनदेवस्य दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपव्यासङ्गमुक्तः
दुःसहभदनदारभुजंगगरलसङ्गवियर्जितः अपरः अन्यः न अस्ति । जिनदेवसम-
॥ विरक्तः कश्चन नास्तीति भावः) । [दुर्वारा दुःसहा ये मन्मथयाणास्तद्रूपपन्न-
गानां विपसंपर्केण मुग्धः व्यामोहं प्राप्नोति] शेषो जनः अपरो लोकः । मादृश
इत्यर्थः । कामविडम्बितान् मन्मथोद्दीपकान्यविपयान्स्वप्नवन्दनादीन्भोक्तुमनुभोक्तुं
भोक्तुं परित्यक्तुं वा न क्षमः समर्थो न भवति ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) म१. म१.२. विमुक्तः; म४. जायते (राजते) । तु. म३(टी).४. म४.५. °पारी (°हारी) ।
॥ —२) म२.३. जिनो । म१. म१-३.५. स एव युक्तं (जनो विमुक्तं) । ना१. न तस्यापरः; म१-३.
५. न यस्यापरः; म४. इति यः सोऽपरः (इत्यपि); म३. न यस्याः परं; म४.५. इति यः सोऽपरः ।
—३) तु. °व्यासङ्गमयो; ना१.२. रा. ते. म४. म५. °व्याविडमुग्धो; म१. म३. °व्याविडबोधो;
म२. °व्यासङ्गमूर्तो; म३.५. °व्यासङ्गमुचो । म३(मृ). जिनः (जनः) । —४) ना२. अन्ताराम-
विडम्बितो न । ना१. °विडम्बितोऽपि; ना२. °विडम्बितो न; म४.५. °विडम्बनात् । तु. म४.५.
॥ त्यक्तुं न भोक्तुं; सु. भोक्तुं न भोक्तुं । म४. क्षमाः ॥

म. १४३९ (३८४२); सुभाष. १४२ ॥

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्दण्डिशयुतमश्रातु पिशितम् ।

विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपञ्जालजटिला-

न मुञ्चामः कामानह ह गहनो मोहमहिमा ॥ १८ ॥

अजानन्निति ॥ शलभः पतंगः दाहात्म्यं दाहस्वभावत्वं अजानन्नबुध्यमानः सन् । दाह आत्मा स्वभावो यस्य स दाहात्मा तस्य भावो दाहात्म्यम् । 'आत्मा यन्नो भृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च इति' विश्वामरो । तत्र तस्मिन्प्रसिद्धे दहने बद्धो पततु । स प्रसिद्धो मीनो मत्स्योऽपि यद्भानादप्रतिपत्तेर्हेतोः बद्धिशयुतं मत्स्यवेध-
नमिश्रं पिशितं मांसं अज्ञातु असतु । शलभमत्स्यावधानत्वात्त वाच्यौ । पते घयं विजानन्तो बुध्यमाना अपि इह संसारे विपञ्जालैरपत्समूहैर्जटिलांस्कुलान्कामाश्च मुञ्चामो न त्यजामः । काम्यन्त इति कामा विषयाः । मोहस्य संसारमापाया महिमा महत्त्वं गहनो बुबोधः । 'अह हेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः ॥ [शिखरिणी] ॥

१) वृ. घृ. ना१.२. म१.२. माहात्म्यं (दाहात्म्यं) । वृ. घृ. ना१ (शोधनत्वाद्) २. म१.२. ४.५. पतति । प्र२.३. तत्र (सीम-) ।—२) प्र२.३. न (च) । ना२. निक्षिपं, म१. म. बलिघा० । म१. म१.२. 'गतं' ; म४.५. 'दृष्टं' ('युतं') । वृ. घृ. म१.२.४.५. अग्रात्रि ।—३) वृ. घृ. 'जटिला' ; वे२. 'जटिलो' ॥

म. १०० (१६) । शा. ४१५६ (मर्तुं) । शान्तिव्रतके १.८ । सुसु. १३१.७३ (गोम. ॥ हस) । सुभा. पृ० ३७४.२१४ (मर्तुं) । मुर. पृ० २९५.१२ (मर्तुं) ॥

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं शीतमधुरं

क्षुधार्तः सञ्शालिं कवलयति मांसादिकलितम् ।

प्रदीप्ते कामाग्नौ सुदृढतरमालिङ्गति बधूं

प्रतीकारं व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ १९ ॥ ॥

एषेति ॥ आस्ये चक्षुने तृषा पिपासया शुष्यति शोषं व्रजति सति शीतं शिथिरं सुखमि सुगन्धि सलिलं जलं पिबति घयति । क्षुधा बुभुक्षार्तः पीडितः सन् मांसादिकलितं पिशितव्यञ्जनादिसहितं शालिं शास्त्र्यन्नं कवलयति प्राप्तं करोति । 'तत्करोति तदाचष्ट' इति णिच् । कामो मदनः स एवाग्निः । तस्मिन्प्रदीप्ते ज्वलति सति बधूं तरुणीं सुदृढतरं अत्यन्तं दृढं यथा भवति तथा आग्निद्विप्यत्युप-
गृहति । जनो लोको व्याधेरामयस्य पिपासाबुभुक्षारागरूपस्य प्रतीकारे चिकित्सार्थं सुखं शर्मेति विपर्यस्यति वैपरीत्येन बुध्यते । विषयसंयोगजं सुखं पारमार्थिकं न भवति । अपि तु व्याधिचिकित्सा । पारमार्थिकं तु ब्रह्मानन्द एवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) वृ. पिपासुधेस्तद्विपिवति । प्र५. तृषा (तृषा) । वे१. तृष्यत्यास्ये । म४.५. शीतमधुरमि । —२) वृ. वे. सञ्शालिं ; ना१.५. रा. म४.५. म१.२. शास्त्र्यन्नं ; ना२. म१.२. सन् घाली ; ना३. सन् शाकं (सञ्शालीन्) । वृ२. सृपादि०, ना१. मायादि० ; ना२. मांसाज्यं ; म१. म१.२.४.५. शाकादि० (मांसादि०) । वृ. 'कलितान्' ; ना२. 'कलितान्' ; म५. -अनुगतान् ।—३) वृ१. ना२.

आश्लिष्यति (आलुङ्गति) । तु १ वधु । — ४) तु प्रतीकारे, प्र ३ प्रतीकारे । तु सु ना १. ३ ५
प्र २. ३. सुखमिव । प्र १ म १-३. ५ विपश्यति कुजन ॥

म. २५९६ (१०५०) । शा ४१४८ । सु ३३८० । सूख १३१. ७२ (भट्टजयन्तस्य) ।
सुभा. ४० ३०१. १३१ ॥

तुङ्गं वेश्म सुताः सत्तामभिमताः संख्यातिगाः संपदः

कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।

मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकारागृहे

संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥ २० ॥

तुङ्गमिति ॥ अज्ञानमूढोऽविद्यामूर्खः जनो लोकः । तुङ्गमुन्नतं वेश्म सदनम् ।
॥ सौध इत्यर्थः । सुता पुत्राः सतां सत्पुरुषाणां अभिमताः संमताः । संपदो विभवाः
संख्यातिगाः अचन्ताः । दयिता प्रिया कल्याणी कल्याणगुणयती । सुन्दरीति
यावत् । वयः अवस्था नयं नूतनम् । विश्व जगदनश्चर स्थिरमिति मत्वा परिहाय
संसारः भयः स एव कारागृहं तस्मिन् { निविशते प्रविशति । तदासक्तो भयती-
त्यर्थः } (निवसतेऽधिपसति) । धन्यस्तु विवेकी तु { तदखिलं वेश्माद्यशेषमपञ्च
॥ २० } (इदं परिदृश्यमानं सुखं शर्म) क्षणभङ्गुरं क्षणमात्रेण नश्यत् संदृश्य संपदयन्
संन्यस्यति सम्यक्त्वमिति ॥ [शार्दूलविनीकितम्]

१) प्र ४. म ४ सत्याधिका, म ३ ५ संख्याधिगा । — २) ना २ वनिता (दयिता) । तु
प्र ४. म ४. ५ वपुध (वयश्च) । — ३) ना १ २ अनीधर । तु २ तु प्र ३. निवसते (निविशते) ।
— ४) तु ना ४ ५ प्र ३ सुखमिव, ना १ तदितरे (तदखिल) । तु १. धन्यास्तु, ना २ धीरस्तु
॥ (धन्यस्तु) । तु वै २ संन्यस्यते, ना २ स न्यस्यति ॥

म २५७८ (१०३९) ॥

दीना दीनमुखैः स्वकीयशिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा

कोशद्विः क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्या न चेद्देहिनी ।

याच्याभङ्गभयेन गद्गदगलजुष्टवद्विलीनाक्षरं

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥ २१ ॥

दीनेति ॥ दीना वरिष्ठा दीनमुखैः सिद्धवदनैः कोशद्विः रुद्रद्विः क्षुधितै-
राकृष्टमाक्षितं जीर्णं पुराणमम्बरमंशुकं यस्याः सा { निरन्ना अन्नपानरहिता अत एव
विधुरा विह्वला -रा- } (निरन्धमशनरहितमुदरं यस्याः सा) तादृशी नेहिनी गृहिणी
{ न दृश्या दृष्टिगोचरा न चेत् -रा- } (नो दृश्येत नापलोप्यते) अत्र वाहुः ।
मनस्वी व्यालुः कः पुमान् पुरुषः स्वस्यात्मनो दग्धस्य मुष्टस्य जठरस्योदरस्यार्थे ॥
प्रयोजने [याच्याभङ्गात्] भयेन प्राप्तेन गद्गदगलजुष्टवद्विलीनाक्षरं यथा भवति
तथा [हीनस्यरेण कण्ठप्रदेशात्परिभ्रष्टकतिपयवर्णजालं यथा भवति तथेति भावः]
वेदोति वितरेति को व्यात् । न कोऽपि वदेदित्यर्थः । पूर्वं न संसारेत्यादिना संप-
त्तिर्दुःखहेतुत्वात्प्राप्येत्युक्तम् । अत्र तु दारिद्र्यमपि दुःखहेतुः । तस्मात्तदपि त्याज्यं,
संसारावस्थायां संपद्भवति अथ वा दारिद्र्यं भवति । तदुभयोरपि दृष्टत्वात्संसार ॥
एव त्याज्य इति भावः ॥ [सार्द्धलक्षिकीकृतम्]

१) टु१. झ. ना१.४. रा. से. म२.४. तदैव (स्वकीय-) । मु१. "जीर्णाम्बरा । —२) ना२.
म२.३. "क्षुधितैर्निरन्नजठराः म५. क्षुधितैर्निरन्नजठरो, म३. क्षुधितैर्निरन्नजठरैः । झ ना२. म१.
दृश्येत, म१. म१.२. दृश्या न । —३) ना२. यन्नाभङ्ग । ना२. गद्गदगलं, से२. गद्गदगलम् । टु१.
ना२. तद्द्विलीनाक्षरं, झ२. वृद्धद्विलीनाक्षरा, झ२. जुष्टद्विलीनाक्षरा, से१. जुष्टद्विलीनाक्षरं, म१. ॥
जुष्टद्विलीनाक्षरं । —४) ना२. स्वकीयं, म४. मुदरं ते२. "जठरं ॥

म. १८१३ (११६३) ; शतम्वलौ ९७ । मु. ३१९६ (भर्तृ°) । सुभा. ४० ९७.१२
(भर्तृ°) । सुर. ४० ७७.१ (भर्तृ°) । तज्जारावायिकायां २.७६ ॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाम्मोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विपुलविलसहज्जावल्लीवितानकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २२ ॥

अभिमतैति ॥ अभिमतस्य सजनसंमतस्य ब्रह्मतोऽधिकस्य मानस्य चित्तसमु-
प्रभेदेषु प्रत्येः पर्वणः प्रभेदे विचष्टने पटीयसी चतुरतरा । गुरुतराणामधिकानां
गुणानां श्रुतशीलवृत्तादीनां प्राप्ताः समूहा एव यम्मोज्ञानि सरसिजानि तेषां स्फुटा ॥
प्रभ्यक्ता उज्ज्वला विमला चन्द्रिका कौमुदी । विपुला विस्वता विलसन्ती शोभ-

आश्लिष्यति (आश्लिष्यति) । तु१ वधुं ।—४) तु. प्रतीकारे, प्र२.३. प्रतीकारे । तु. सु. ना१.३.५
प्र२.३. सुखमिव । प्र१. म१-३.५. विषयेति वुञ्जन ॥

म. २५९६ (१०५०) । शा. ४१४८ । सु. १३८७ । सुसु १३१.७२ (भट्टजयन्तस्य) ।
सुभा. पृ० ३७१.१३१ ॥

तुङ्गं वैश्व सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः

कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।

मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकारागृहे

संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥ २० ॥

तुङ्गमिति ॥ अज्ञानमूढोऽविद्यामूर्खः जनो लोकः । तुङ्गमुन्नतं वैश्व सदनम् ।
॥ सौध इत्यर्थः । सुताः पुत्राः सतां सत्पुरुषाणां अभिमताः संमताः । संपदौ विभवाः
संख्यातिगाः अनन्ताः । दयिता प्रिया कल्याणी कल्याणगुणवती । सुन्दरीति
यावत् । वयः अवस्था नयं नूतनम् । विश्वं जगदनश्चरं स्थिरमिति मत्वा परिहाव
संसारः भवः स एव कारागृहं तस्मिन् { निविशते प्रविशति । तवासक्तो भवती-
त्यर्थः } (निषसतेऽधिवसति) । धन्यस्तु विवेकी तु { तदखिलं वेदमाद्यशेषमपञ्चं
॥ ना- } (इदं परिदृश्यमानं सुखं शर्म) क्षणभङ्गुरं क्षणमात्रेण नश्चरं संदृश्य संपश्यन्
संन्यस्यति सम्यक्प्रवर्तते ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) प्र४. म४. संख्याधिका, म३.५ संख्याधिका । —२) ना२. दयिता (दयिता) । तु
प्र४. म४.५ वपुश्च (वयश्च) । —३) ना१२ अनीश्वर । तु२. सु प्र२३. निषसते (निविशते) ।
—४) तु ना४.५. प्र०.३ सुखमिव, ना१ तदितरं (तदखिल) । तु२. धन्यास्तु, ना२. धीरस्तु
२१ (धन्यस्तु) । तु. तै२ संन्यस्यते, ना२ स न्यस्यति ॥

म. २५७८ (१०३९) ॥

वैराग्यशतके द्वितीयपद्धत्यन्ते अधिकौ ।

धीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति मिक्षा

, नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्धा गुहापि यमिनो धनिनोपपन्ना-

न्कसाद्भवन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ १ ॥

[प्र४. वैराग्य २०] [म. २३०१ (४०५३), भागवतपुराणे २.२.५ । सुभा. पृ० ७५/१५]

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यते तृष्णैका तरुणायते ॥ २ ॥

॥ प्र४. वैराग्य. २१] [म. २४२८ (१७८), महाभारते १३.३६७-३६८, हरिवंशे
१६७४; पञ्चतन्त्रे ५.१५ (८३), कवितामृत. ६५ । सुभा. १७५.२ ।]

दीना दीनमुखैः स्वकीयशिथुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्या न चेद्देहिनी ।

याच्यामङ्गभयेन गद्गदगलत्रुट्यादिलीनाक्षरं

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी पुमान् ॥ २१ ॥

दीनेति ॥ दीना दंरिद्रा दीनमुखैः खिन्नवदनैः क्रोशद्भिः रुद्रभिः क्षुधितै-
राकृष्टमाक्षितं जीर्णं पुराणमम्बरमंशुकं यस्याः सा { निरन्ना अन्नपानरहिता अत एव
विधुरा विह्वला -रा- } (निरन्नमशनरहितमुदरं यस्याः सा) तादृशी नेहिनी गृहिणी
{ न दृश्या दृष्टिगोचरा न चेत् -रा- } (नो दृश्येत नाग्लोक्यते) अत्र काङ्क्षः ।
मनस्वी दयालुः कः पुमान् पुरुषः स्वस्यात्मनो दग्धस्य दुष्टस्य जठरस्योदरस्यार्थं ॥
प्रयोजने [याच्यामङ्गात्] भयेन आसेन गद्गदगलत्रुट्यादिलीनाक्षरं यथा भवति
तथा [हीनस्वरेण कण्ठप्रदेशात्परिभ्रष्टकृतिपयवर्णजालं यथा भवति तथेति भावः]
देहीति वितरेति को नूयात् । न कोऽपि वदेदित्यर्थः । पूर्वं न संसारेत्यादिना संप-
त्तिदुःखहेतुत्वात्पाज्येत्युक्तम् । अत्र तु दारिद्र्यमपि दुःखहेतुः । तस्मात्तदपि त्याज्यं,
संसारवस्यायां संपद्भवति अथ वा दारिद्र्यं भवति । तदुभयोरपि वदन्नात्संसारं ॥
एव त्याज्य इति भावः ॥ [चार्द्धमिच्छितम्] -

१) दु१. सु. ना३.४. रा. वे. प्र२.४. सदैव (स्यजीव-) । दु१. "जीर्णाम्बरा । —२) ना२.
प्र१. १. "क्षुधितैर्निरन्नजठरा, प्र४. क्षुधितैर्निरन्नजठरे, म३ क्षुधितैर्निरन्नजठरैः । दु ना२. म३.
दृश्येत, प्र१. म१.२. दृश्या न । —३) ना२. यत्रायत्र । ना२. गद्गदगलं, वे२. गद्गदगलम् । दु१.
ना२. तद्गदिलीनाक्षरं, दु२. त्रुट्यादिलीनाक्षरा, दु२. त्रुट्यादिलीनाक्षरा, वे१. त्रुट्यादिलीनाक्षरं, प्र१. १.
त्रुट्यादिलीनाक्षरं । —४) ना२. स्वकीयं, म३. सुदग्धं वे२. "जठरं ॥

म. २८१३ (११६३), शतमावली ९७ । सु. ३१९९ (भट्ट०) । सुभा. पु० ९७.१२
(भट्ट०) । सु. पु० ७७.१ (भट्ट०) । तन्म्रात्पायिकायां २.७६ ॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रमेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विपुलविलसच्छजावल्लीवितानकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २२ ॥

अभिमेतेति ॥ अभिमतस्य सज्जनसंमनस्य महनोऽधिभ्यः मानस्य चित्तसमु-
न्नयेष्य ग्रन्थेः पद्येणः प्रमेदे विघट्टने पटीयसी चतुस्तथा । गुरुतरगुणामधिकानां
गुणानां ध्रुवशीलवृत्तादीनां ग्रामाः समूहा एव अम्भोजानि सरसिजानि तेषां स्फुटा
प्रम्यका उज्ज्वला विमला चन्द्रिका कामुदी । विपुला विस्तृता विलसन्ती शोभ-

माना लज्जा धीडेव वल्ली लता । तस्या [वितानं रीतिस्तस्य] (विदारे छेदने) कुठारिका परशुः एवंविधा जठरपिठरी जठरमुदरमेव पिठरी स्थाली दुष्पूरा पूरयितुमशक्या सती विडम्बनां हास्यं करोति । मानादेर्ग्रन्थ्यादित्वेन समस्तरूपकं, जठरपिठरीश्चन्द्रिकात्वेन च व्यस्तरूपकत्वं उपमेयतिरोहितमेदरूपमिष्यते । यथा बाहुलता पाणिपदं चरणपल्लवमिति समस्तरूपकम् । “अद्भुत्यः पल्लवान्यासन्कुसुमानि नखाचिपः । बाहु लते वसन्तश्रीस्त्वन्नः प्रत्यक्षचारिणः” इति व्यस्तरूपकम् । उपमारूपकयोरिवशब्दस्तदभावश्च भेदः । उदरपूरणार्थं प्रवर्तमाना गुणलज्जां विहाय हास्यारूपदं भवतीत्यर्थः ॥ [हरिणी]

१) प्र२ (मृ.). “महानामग्रन्थि” । तु. “ग्रन्थि” ; म४. “ग्रन्थी (“ग्रन्थि”) । ते२. “दृष्टीयसी ।

॥ —२) ते२. “ग्रामान्भोज” । प्र१. म१.२. “ग्रामान्भोजे सद्योजकः” । —३) तु. विमलं (विपुलं) । म४. प्र२-४. “विदार”, म४.५ “कठोर” (“वितान”) । प्र४. “कुठारिका (“कुठारिका हलपि”) । —४) ते२. जठरि । ना२. दु पूरेयं । तु२. ना३-५. रा. म३. विडम्बनं, प्र१. विडम्बना ॥

भ. ४९४ (१८८) । सुभा. ४० ९७.९ । सु२. ४० ७८.२ (महुं) ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-

॥ मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतमुग्धूमधूम्नोपकण्ठे ।

द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो

मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२३॥

पुण्य इति ॥ पुण्ये पवित्रे ग्रामे संवत्सरे वाश्रमस्य । पुण्यत्वं स्वाध्यायघोष-
शास्त्रन्यायानशब्दादिना विहितकर्मानुष्ठानपरविप्रसंपत्त्या प्रसिद्धदेवस्थानादिना
॥ च पुण्ये पावने वने अरण्ये वा । वनस्य पुण्यत्वं प्रसिद्धम् । नदीदेवस्थानहरिण-
संचारन्याघ्रादिदुष्टमृगरहितकन्दमूलप्राचुर्यादिना । तथा च योगीश्वरः । “यस्मि-
न्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्माभिद्योषत” ॥ महति विपुले ग्रामघनयोरपि विशेषणम् ।
सितेन धवलेन पटेन वाससा छन्ना पाली अचकुण्ठिता अधिर्यस्यास्तां कपालीं कर्प-
रमादाय गृहीत्वा क्षुधा बुभुक्षया आर्तः पीडितः सन् उदरदरीपूरणाय कुक्षिगुहा-
॥ भरणाय न तु देहप्रायव्याय । न्यायो धर्मो गर्भोऽन्तःकरणे येषां तैर्विजैरुतानां
हुतभुजामग्नीनां धूमैर्धूम्रः कृष्णलोहित उपकण्ठः समीपप्रदेशो यस्य तद्वारं प्रति-
द्वारं प्रविष्टः मानी उन्नतचित्तः प्राणी शरीरी सनाथः प्रियः अनुदिनं प्रतिवासरं
तुल्यकुल्येषु समानकुलप्रसूतेषु । दीनः पुनः दैन्यघास्तु नरः । यस्मादयं सनाथः
परतन्त्रः न तु स्वतन्त्रः । यत्र बान्धवा न सन्ति तत्र भैक्षचर्यापि मानमङ्गाय न
॥ भवति । वन्धुषु दैन्यं मानमुन्मूलयतीत्यर्थः ॥ [क्षुधरा]

१) तु२. ना१. पुण्यग्रामे, म४. पूर्णे ग्रामे । ना१. पुरे (वने) । तु. ते२. सितपटं । तु. म५.

“छन्नपाली-”, सु. ना१. ३-५. रा. ते. प्र२.५. “छन्नपालि”, प्र४. “छन्नमौलि” । ना३-५. रा.

कपालिम् । —२) ना३-५. रा मादाय । तु न्यायगणा; ना२. न्यायगर्भः; प्र१. म१-२.

[आ] न्यायगर्भ- । तु. हुतमुग्धाम् । सु. ना१-४. प्र२.३. म२.४.५. “धूम्नोपकण्ठम्” । —३) तु२.

(मृ.). प्रतिष्ठे; ना२. प्रहृते । प्र१. म३.४. परम् (वरम्) ।

—४) सु. ना३-५. रा. ते. प्र५. प्राप्तेः (प्राप्ति) । ना०. स धन्यो (सनायो) । प्र४. म५. वरमनु-
स्मिन् । ना१. तल्लुप्येषु धीनः ॥

यं. ४१०२ (१०८५); शतकावली ९७ । आ. २५४ (म०) । हेमेन्द्रसौचित्यविच-
रचर्चायां (का० १. ५० १४९; दीपकम्) । सुभा. ५० ८१.४० (म०) । सुर. ५० ३०.२
(शाङ्ख) । सहा. १०२.२० ॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत्सांवमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ २४ ॥

गङ्गेति ॥ गङ्गाया जाद्वन्यास्तरङ्गाणामूर्ध्नां कणशीकरैरल्पैरवयवैः शीतलानि ॥
त्रिशिराणि विद्याधरैर्देवयोनिभिरध्युषितानि अधिष्ठितानि चारुणि मनोहराणि
शिलातलानि द्रुपत्स्वरूपाणि येषु स्थानेषु शीतानि हिमवतो हिमाद्रेः स्थानानि
प्रवेशाः प्रलयं नाशं गतानि किं प्राप्तानि किम् । यद्येन कारणेन मनुष्या मानुषाः
सावमाने अथवासहिते परपिण्डे पराग्रे रता लोलुपाः । हिमाचलमाश्रित्य गङ्गाकूले
कलैर्वरं परित्यजेत् । सावमानं पपात्रं तु न भुञ्ज्येतेत्यर्थः ॥ [वसन्तविरह] ॥

१) सु१. "गा"; सु. "मव"; ना१. "वन"; प्र१. म१.२. "हिम" ("का") । —२) प्र१.
"काष्ठपितृ" । —४) म४. परपिण्डरता ॥

म. २०५३ (८०७) । सुभा. ५० ९०.८ । सुर. ५० ७८.३ (समातरह) ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः । ॥

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशानर्तितभ्रूलतानि ॥ २५ ॥

किमिति ॥ कन्दाः शालूकमुस्तादयः कन्दरेभ्यो दरीभ्यः सकाशात् प्रलयं
नाशमुपगताः प्राप्ताः किम् । किमित्यालोच्ये ।-गिरिभ्यः शैलेभ्यः सकाशात्निर्झरा
जलप्रवाहा वा प्रलयमुपगताः किम् । तरुभ्यो वृक्षेभ्यः सकाशात्सरसफलभृतो ॥
मधुरसहितफलधारिण्यो वल्कलिन्यो मृदुवल्कलवत्यः शाखा लता वा प्रध्वस्ताः
प्रध्वंशः किम् । प्रसभं यत्नात् [उपगतो] (उपगतो) विरतः प्रश्रयो येषां तेषां
खलानां दुर्जनानां दुःखेन हेतुनोपात्तेनावर्जितेनाल्पेन सौकेन रिक्तेन घनेन हेतुना
यः सयो गवेः { स एव घनस्तद्वशात् } तद्वशेन तत्परतन्त्रेण पत्रेण वायुना
आनर्तिता ईषमृत्वं कारिता छुन एव लता येषां तानि मुखानि यद्येन कारणेन ॥
वीक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । घनस्यो भूत्वा कन्दफलादी स निर्झरजलपायी मय्यपहृयमानैः
परितुष्यन्देहयात्रां कुर्यात् । न तु घनलिप्सना दुर्जनयदनानि पश्येदित्यर्थः ॥ [क्षयरा]
नी० घ० १७ (वे० घ०)

१) म४.५. काननेभ्यः (कन्दरेभ्यः) । तु. दरिभ्यः (गिरिभ्यः) ।—२) ना२. गिरिभ्यः (तरुभ्यः) । ते१. चल्कलिभ्यः शशाङ्गाः ।—३) प्र५. म४. वीक्षन्ते । तु१. प्र४. म४.५. प्रसभमु-
पगत°; तु२. प्रसभमुखगत°; सु. ना३-५. प्र२.३. प्रसभमुपरत°; ना२. प्रसभसमगत°; म२. प्रसभम-
वगत° । —४) ना३. ४. दुःखात्सख्यवित°; रा. ते. दुःखात्सख्यवित° । तु. प्र३. °वशपवनान-
तित°; ना१.२. प्र१.४. म१.२.५. °पवनवशान्तित°; प्र२. °परपवनान्तित°; म४. °परवशतान्तित° ।
ना२. °भूतलानि ॥

म. १७२५ (६६५) । सुभा. पृ० ९७.१४ । सुर. पृ० ७८.४ (अर्तु°) ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रियप्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वधुना

भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ।

क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा

वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २६ ॥

पुण्यैरिति ॥ पुण्यैर्दोषरहितैर्मूलैर्विंसादिभिः फलैस्तिन्दुकजम्बूगलादिभिरधुना
प्रियप्रणयिनीं प्रीत्यासक्तां वृत्तिं जीवनं कुरुष्व विधेहि अकृपणैर्दोषरहितैर्नयवल्कलै-
र्नूतनत्वग्भिर्भूजादिभिर्भूशय्यां भूमिशयनं कुरुष्व उत्तिष्ठोद्गच्छ । धनं काननं यामः
गच्छामः । यत्र घने क्षुद्राणां अल्पानामविवेकेन विवेकाभावेन मूढमनसां मूर्खह-
ृदयानां सदा सदैव विव्याधिव्याधना धनरूपेण रोगेण विकारेण मान्यामान्याहानेन
विह्वलगिरो विह्वलवाचः येषां तेषां ईश्वराणां प्रभूणां नामाभिधानमपि न श्रूयते
नारक्यते । राजानो घृदुदोषदुष्टाः । तस्माद्राज्ञो दूरतः परित्यज्य पुण्यं घनमश्रित्य
मूलफलादिभिः संतुष्यन्तुस्त्री भवेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) प्र१. म१.२. पुण्यैर्; म४.५. पुण्या (पुण्यैर्) । तु. सु२. प्र३ (मू.). प्रिये; ना३.४.
तथा, ते१.२. तदा; प्र१. म१-२. प्रिये; (प्रिय) । —२) तु. प्र१. म४.५. भूशय्या । तु२. वन-
पल्लवैर्; ना५. प्र२.३. नवपल्लवैर्; म१-३. वृणपल्लवैर् । सु. यामो वयम्; ना५. रा. ते१. यावो
वनम् । —३) ना३.४. °मूढमनसा । ना४.५. वित्तेश्वराणां । —४) ना१. °विह्वलधियां ॥

म. ४१०३ (४५४४); दातकावली ९८ । सुभा. पृ० ३००.८५ । सुर. पृ० ७८.५
(स्फुटसंके) ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां

पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।

मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी

सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २७ ॥

फलमिति ॥ मखेदं दुःखरहितं यथा तथा स्वेच्छया लभ्यं प्राप्यं प्रतिघनं घने
घने प्रति क्षितिरुहां वृक्षाणां फलं च स्थाने स्थाने पदे पदे पुण्यसरितां पुण्यनदीनां

शिशिरमधुरं शीतलस्वादु पयः उदकं च सुललितानां मनोहराणां लतानां पल्लव-
मयी किसलयप्रचुरा अत एव मृदुस्पर्शा मृद्वी शय्या शयनं च । अस्तीति शेषः ।
तदपि तथापि कृपणाः दुर्गताः धनिनां धनवतां द्वारि द्वारे संतापं दुःखं सृजन्ते
इच्छन्ति ॥ [शिखरिणी]

१) म५. चेच्छालभ्यं । — २) म४. म४.५. स्थाने लभ्यं (स्थाने स्थाने) । म४. भाति शिशिरः ;
म५. भवति शिशिरः (शिशिरमधुरं) । — ३) ना२. सुललिततरा; म४. म५. सुललिततला । ना१.
— यम्यकमयी । — ४) ना१. संतापं (संतापं) । तु१. द्वारि कृपणः ॥

म. ४३६८ (१९३०) । सुसु. १२८.३ (कृष्णमिश्रस्य) । प्रबोधधन्द्रोदये ४.१९ । सुत.
४० १२.९ (मर्तुं) । सुभा. ४० ७२.५४ ॥

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो

ये चाल्पत्वं दधति विपयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।

तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं

ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिपण्णः ॥ २८ ॥

य इति ॥ धनपतेः कुचेरस्य [पुरः पुरतः प्रार्थनादुःखभाजः याज्ञादुःख-
भाजः] (पुरं नगरं तस्य प्रार्थना स्पृहय दुःखं तद्गृजते यस्तस्य मम) ये वासरा
दिवसा वर्धन्ते द्राघिष्ठा भवन्ति । ये धनेषु स्पृहयालुतया दुःखशीलास्तेषां एको
वासरो युगायते । विपयाणां शब्दादीनां आक्षेपेण परित्यागेन पर्यस्तबुद्धेः निवृ-
त्तामिलापस्य मम ये वासरा अल्पत्वं हसिष्ठतां दधति विश्रति । विपयामिलाप-
रहितस्य वासराः क्षणायन्ते । शिखरिणः शैलस्य यत्कुहरं गुहा तस्य प्राग्नि शिला-
यामेव शय्यायां शयने निपण्ण उपविष्टोऽहं ध्यानस्य परमात्मस्मरणस्य छेदेऽवसाने
तेषां द्राघिष्ठानां हसिष्ठानां च वासराणामन्तः शरीराभ्यन्तर एव स्फुरितमुदितं
हसितं हासो यथा भवति तथा स्मरेयं चिन्तयेयं किम् । अत्र काकुः । वासराणां
मित्यत्र 'अधीगर्थदयेषां कर्मणी'ति षष्ठी ॥ [मन्दान्तान्ता]

१) ना३.५. रा. वे. म१.३-५. वर्धन्ते । म२.३. 'पुरार्थना' । — २) तु. यथात्यत्वं;
ना१. ये वालात्वं; म४.५. ये चाक्षेपं । ते२. दधति (दधति) । तु१. विपयाक्षेपं, म३. विपयः केन ।
तु२. 'पर्याप्तः' ; ना१.३-५. रा. वे. म४. म३. 'पर्याप्त' (म४. मूलवदपि) । तु१. 'बोधेः ।
— ३) म.४. स्फुरति चरितं । म१. 'राहितं' ; म१.२. दधितो; म३.५. हरितं ('दधितं') । ना१.५.
रा. वे. म५. वासराणि; म३. भूराणि; म४.५. भूराणां । तु१. स्मरेयं; म१. स्मरेयुः । — ४) म१.२.
शिखरिकुहरे । ना१. म१.३ (गु.) ४.५. 'निपण्णाः ॥

म. ५५६० (१५३९) । सुभा. ४० ९७.१० । सुत. ४० ७८.६ (वस्यजरी) ॥

ये संतोपनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो

ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां

स्वात्मन्येव समासहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ २९ ॥

- ये संतोषेति ॥ ये नराः संतोषेण तृष्णात्यागेन यत्सुखं वित्तप्रसादः तद्रूपेण प्रमोदेन हर्षेण मुदिताः प्रीताः तेषां मुदः सुखानि न भिन्ना अविच्छिन्नाः । अन्येऽपरे ये तु धनलुब्धा वित्ततृष्णाः अत एव संकुला व्याकीर्णा धीर्बुद्धिर्येषां तेषां तृष्णा न [हता] (हता) नापनीता । इत्थं एवं सति संपदां संपत्तीनां तादृक् तथाविधं प्रसिद्धं पदं स्थानम् । स्वात्मनि स्वरूप एव समाप्तो वसन् हेमः सुवर्णस्य महिमा महत्त्वं यस्य स तादृशो मेरुः । मेरुतुल्यं मेरोरधिकं वा सुवर्णं कापि नास्तीत्यर्थः ।
- ॥ तत्तादृशो मेरुः हेमाद्रिः कस्य पुरुषस्य कृते प्रयोजनाय विधिना विधात्रा कृतो निर्मितः । न कस्यापीत्यर्थः । यस्तृष्णात्यागी तस्य कृते तावन्न भवति । तस्य तृष्णाया एषाभावात् । यस्तृष्णायास्तस्यापि कृते न भवति । तस्य मेरुभावेऽपि तृष्णाया अविच्छेदात् । तस्मात्स मेरुर्हेमाद्रिर्मेमह्यं न रोचते । व्यर्थेत्यादित्यर्थः । 'रुच्यर्थानां प्रीयमान' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । 'तेमयावेकवचनस्येति' प्रमशब्दस्य
- ॥ मयादेशः ॥ [शार्ङ्गविक्रीडितम्]

१) तु. प्र२.२. 'सुखप्रमोद' ('निरन्तरप्र') । — २) ना२. 'वातर' ('संकुल') । ते२. प्र२.२. म५. हता (हता) । — ३) ना१. कृतस्तु विधिना; प्र२ (मृ.), कृत सुविधिना । ते२. तादृक्पदां । — ४) ना२. स्वात्मन्येवमवाप्तः; प्र४. स्वात्मन्येव समस्तः ॥

अ. ५५७९ (२५२६); शतकावली ८०; सुभाष. ३०५ । शा. १०६५ (भर्तुः; विद्या-पतेः इत्यपि) । सु. १०२७ (लङ्गुसुविद्यापरस्य) । सुभा. २० २१५.५ (लङ्गुसुविद्यापरस्य) । सुर. २० १९६.२ (शार्ङ्ग) । सुसु. ३६.१४ (विद्यापतेः) ॥

मिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वदा ।

दुर्मत्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।

सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं

॥ शंभोः सत्रमवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ ३० ॥

मिक्षाहारमिति ॥ योगीश्वरा मुनयः अदैन्यं दैन्यरहितं अप्रतिसुखं समान-सुखरहितं भीतिच्छिदं मयनाशनं सर्वदा संवत्तं दुष्टानां मात्सर्यमदभिमानानां अन्योदयद्वेषपर्याहंकाराणां मथनं ध्वंसनं { दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषया-घानिवर्तकं - रा- } सर्वत्र सकलप्रदेशे अन्वहं प्रतिदिनं अप्रयत्नसुलभं अतिप्रयत्नेन विना सुखेन लघुं शक्यं साधुप्रियं सज्जनसंमतं पावनं पवित्रं अवार्यं केनापि वार-यितुमशक्यं अक्षयनिधिं नाशरहितनिक्षेपरूपं शंभोः परमेश्वरस्य सत्रं यागरूपं मिक्षाहारं मिक्षाभ्रमक्षणं शंसन्ति स्तुवन्ति । याज्ञपत्युःखमसहमानानां पुंसां मिक्षाहारमेव श्रेष्ठमिति प्रशंसन्तीत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गविक्रीडितम्]

२) वृ. अग्रविहृतं । वृ१. मीतिच्छदं; प्र१. म१-३. तापच्छदं । मा५. रा. वे. म४.५. सर्वतो (सर्वदा) । —२) वृ२. दुर्माच्छदं । वे२. 'भवाभिमान' । ना३.४. 'दननं'; प्र१. म१.२. 'कर्मनं' ('मयनं') । प्र१. म१.२. दुःखेषु निष्पद्यकम्; म५. दुःखौघनिष्पद्यकम् । —३) वृ१. सज्ज-
कम्; वृ२. सर्वत्रावहम्; ना२. सर्वत्र कर्मता । वृ. भावनं ('पावनं') ॥

म. ३५८६ (२०४६); शतकागलौ ९८ । सुभा. पृ० ३७०.१०१ । सुर. पृ० ७८.७ ।
(भट्टे) ॥

भोगास्थैर्यम् ॥

भोगे रोगभयं कुले व्युत्तिभयं विचे नृपालाद्वयं

माने दैन्यभयं वले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।

शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्वयं

सर्वं वस्तु मयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥३१॥ ॥

भोग इति ॥ भोगे कम्पचन्दनादिके सत्यपि रोगभयं क्षयकाश्यादिभोगो जायत
इति भयम् । कुले खदन्वयाये सति येन केनापि हेतुना व्युत्तिभयं सङ्घटादिपाति-
त्यभयम् । विचे घने सत्यपि नृपालाद्भासो भयम् । मानेऽहंकारे सत्यपि दैन्यभयं
एतादृशस्य मम कदा दैन्येन भाष्यत इति भयम् । वले सत्त्वे सति रिपुभयं सत्त्व-
शालिनं रिपयो बाधन्ते इति भयम् । रूपे सौन्दर्ये जराया वृद्धत्याद्वयं रूपानन्तरं ॥
मयभयं वृक्षत्वेन भवितव्यमित्यर्थः । शास्त्रे शब्दादिशास्त्रे विद्यमाने वादिभ्यः प्रति-
वादिभ्यो भयं भीतिः । गुणे सहणे सति खलेभ्यो भयं दुर्जनाः सज्जनं दूषयन्तीति
भीतिः । काये शरीरे सत्यपि कृतान्ताद्वयं भयं भीतिः । शरीरेणां मयभयमर-
णेन भाष्यत इति एवं भुवि लोके नृणां अनुप्याणां सर्वं समस्तं वस्तु विद्यमानं
मयान्वितं वस्तुप्रतिकूलमयान्वितमेव । किं तु वैराग्यं विरक्तित्वेन भयं भयरहि-
तम् । सर्वेषां वैराग्यमेव परमोक्तमित्यर्थः ॥ [चार्दुलमित्रीवितम्]

१) वृ. दुर्माच्छदं; प्र२. (गु.) कुले व्युत्तिभयं । मा५. विचेऽपलाद्वयं । —३) वे२.
गुणे कर्मभयं । वृ. ना३. वले (काये) । —४) ना२. यले (भुवि) ॥

म. ३६३७ (२०४५); सुभा. ८८; काव्यकं ३ । अष्टमे ५ (दे. पृ० ८) । सुर. पृ०
९१.१ (भट्टे) । सुभा. पृ० ३७०.९० ॥ वृत्तादौऽन्याः श्लोकः सेनेन्द्रसौचित्यविचारघटोपा ४
(का० १. पृ० १३०); चतुर्वर्गसंग्रहे (का० ५. पृ० ५८); सुभाषितार्णवे ३८.३५ । त्रयान्दश
५ अक्षराः ॥

आक्रान्तं भरणेन जन्म जरसा चात्युज्ज्वलं यौवनं

संतोषो घनलिप्सया शममुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः ।

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-

रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥३२॥ ॥

आक्रान्तमिति ॥ मरणेन मृत्युना जन्म जननं [आक्रान्तं ग्रस्तम्] (आघातं आसन्नगन्धं ग्रस्तमित्यर्थः) । जर[सा](या) वार्धकेन अत्युज्ज्वलं अतिरमणीयं यौघनं तारुण्यमप्याघातं । संतोषस्तुष्टिः धनस्य वित्तस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया 'सनि सीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्' । 'अत्रलोपोऽभ्यासस्य' । आघातं शममुखं शान्तिशर्म प्रौढानां विदग्धानां अङ्गनानां सुन्दरीणां विभ्रमैर्विलासैः आघातं । मत्सरिभिरन्यगुणद्वेषिभिः लोकैर्जनैः गुणाः श्रुतशीलवृत्तादयस्तु आघाताः । पवनो चायुः ध्यालैर्भुजगैराघातः । अयं सर्पस्य दृष्टान्तः । नृपा राजानः दुर्जनैः खलैराघाताः । अस्थैर्येण चपलतया [विभूतयोपि] (विभूतिः संपदपि) । अपहृता किं वा वस्तु केन वा न ग्रस्तम् । एतेषां मध्ये जन्मयौवनादीनां नश्वरत्वादेतान्सर्वां न्हित्वा मुक्तौ यतनीयमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

॥ १) तु १. अक्रान्तं; प्र२.३. आघातं । तु. ना१. प्र१.४. म. जरया । तु.सु. प्र३(मू.). यात्युज्ज्वलं; प्र१. आत्युत्पलं । म३. आत्युज्ज्वलाद्येन वा । —२) तु२. अनलिप्सया; ना२. जनविप्सया । —३) तु. सु. ना२. लोके (लोकैर्) । तु२. मात्सरिभिर् । ना५. प्र२.३. गुणाश्च पवनो; प्र१. म१. गुणा धनमुधो । —४) ना१. विभूतयोऽप्यपहृता; प्र१. विभूतयोऽप्युपहृता; प्र२.३. विभूतिरप्यपहृता; म१. विभूतयो व्यपहृता; म२.३. विभूतयोऽप्यपहृता । म४.५. तेन (केन) ॥

॥ अ. ८५५ (३११) । सुभा. पृ० ३७३.१८३ । धुर. पृ० ९२.२. (अर्चुं) । सूहा. १८१. ५१ (मत्तापल्लीये) ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-

त्तर्किक तेन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ॥३३॥

आधीति ॥ आघयो मनोव्यथाः व्याघयो रोगास्तेषां विविधैर्यहुविधैः शतैः समूहैः आरोग्यं कल्पत्यं उन्मूल्यते उत्पाट्यते । नश्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्ने व्यापदो विविधापदो विवृतद्वारा इयोद्घाटितकषाटा इव पतन्ति गच्छन्ति । विपदां विविधत्वं राजचोराभिकारणमेदात् । जातं जातमुत्पन्नमुत्पन्नं मृत्युर्मरणं यमो वा अघश्यं निश्चितं आशु शीघ्रं विवशं परवशं आत्मसादात्माधीनं करोति विधत्ते । यो यो जातस्तस्य जन्तोर्मृत्युरस्तीत्यर्थः । [तत्तत्सात्तेन] (एकेन असहायेन) निरङ्कुशेन स्वच्छन्दवर्तिना विधिना वेधसा यद्वस्तु स्थितं [रं] नाशरहितं निर्मितं सृष्टं अस्ति तर्किक तु । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु. नरस्य (जनस्य) । ना१. प्र२(मू.). उन्मील्यते । —२) वे२. विवितद्वारा; प्र१. विविधाचारा; म. विविधाचोरा (विवृतद्वारा) । तु. इवासंपदः; ना१.२. प्र३-५. ह्य व्यापदः । —३) म१. जाता- (जातं) । प्र१. म२.३. जातमजातम् (जातमवश्यम्) । तु. अवश्यभूत- (अवश्यमाशु) । —४) ना१. किं नामाशु; ना२. प्र१.२.४. म२. तर्किकेन; प्र३(मू.). साहेनापि; म१.४.५. तर्किक नाम (तर्किकेन) । ना५. प्र२.३.५. सुस्थितम् ॥

न. ९४५ (३४९); अतकावली ९९ । सुभा. पृ० ३७३.१८४ । सुर. पृ० ९३.३ (मर्ह^०) ॥

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गतरलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः

स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखस्फूर्तिः प्रियासु स्थिता ।

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्धा बुधा बोधका

लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ ३४ ॥

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि तुङ्गानां तरङ्गाणां कलोलानां भङ्गा यौवयस्त इव तरलाः चपलाः । प्राणा अस्यः क्षणेनाल्पेन कालेन ध्वंसिनो नाशयन्तः । [यौवने या सुखस्फूर्तिर्यौवयिकसुखामित्यकिः सा स्तोकान्येव दिनानि अल्पेष्वेव दिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रियासु यनितासु स्थिता स्थायिनी-रा-] ॥ (स्तोकान्यल्पान्येव दिनानि वासरानि प्रीतिः प्रमोदः प्रियेषु वस्तुषु स्थिताः सखाः प्रीतिमात्रमेव । न तु प्रियवस्तुप्राप्तिरित्यर्थः) । [हे बोधका उपदेशात्] बुधा प्रतिमन्तः तत्संसारकारणान्निखिलं संसारं असारमफलमेव बुद्धा विदित्वा लोकानुग्रहपेशलेन जनाभ्युपपत्तिदक्षेण मनसा चित्तेन (बोधये ज्ञापयामि) यत्नः उद्योगः संसारत्यागे समाधीयताम् । स्वयं नष्टः परानपि नाशयतीति न मन्तव्यः ॥ मित्यर्थः ॥ [शार्ङ्गलविकीर्तितम्]

१) तु. प्र५. "महचपलाः । ना२. क्षणध्वंसिनः । —२) तु१. प्र२-४. यौवनसुखं; तु२. यौव-
नसुखाः; तु१. मिध्यः; तु२. मित्यर्थः; सु. ना१.२. प्र२.३.५. —प्रीतिः; प्र४. —स्फूर्ति (—स्फूर्तिः) । ना१.
प्रियेस्थिरा; ना१.४. सुखा सुस्थिता; प्र१. तथा सुस्थिता; प्र२.३. स्थिता वस्तुषु; प्र५. प्रियेषु स्थिता;
प्र२. तथा सुस्थिता; म१. प्रियावस्थिरा; म४. प्रियावस्थिरा; म५. प्रियासु स्थिरा (प्रियासु स्थिता) । ॥
—३) ना२. "मेतदखिलं; प्र१. म१-४. "मेवमखिलं (मेवमखिलं) । तु२. ना३. बुद्धा (बुद्धा) ।
प्र४. बुधैः; म१.५. बुधानः; म२. बुधो (बुधा) । ना२. प्र२.३. म१. बोधये; म१.४. म२. बोधको;
प्र५. बोधितो; म३. जन्तवो (बोधका) । —४) तु२. लोकानुग्रहः; ना२. कालानुग्रहः । ना२.
वरा (मनसा) ॥

न. ९४३७ (२०७३); सुभा. ३१७ । सुर. पृ० ९३.४ (मर्ह^०) । सुभा. पृ० ३७३. ५
१८५ ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला

आयुर्वायुविषद्विताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् ।

लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ॥ ३५ ॥ ॥

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि मेघानां जलदानां वितानस्य विस्तारस्य मध्ये-
ज्जन्तः विलसन्ती सौदामिनी तद्विदिव चञ्चलाञ्चलाः । आयुर्जावितकालो वायुना

मातरिभ्यना विघट्टितानां निष्पीडितानामभ्राणामभ्यानां पटले [त्यां] संदोहे
लीनाम्बुवघ्नगूढोदकमिव भङ्गुरं भङ्गस्वभावम् । 'भङ्गभासमिदो घुरच्' । यौवन-
लालसास्त्वारुण्याभिलाषातिशयाः । 'कामोऽभिलाषस्तर्पश्च समहाल्लोलसा द्वयो'-
रित्यमरः । लोला अस्थायिन्यः । तनुभृतां देहिनामिति सर्वत्र संबन्धः । इत्येवमाक-
ल्य विचार्य । कलतिः कामधेनुः । 'अपि लघुपूर्वा'दिति णेरप्यादेशः । हुतं शीघ्रं
धैर्यं विषयेष्व(य)लोलुपत्वम् । समाधिघोरणातिशयोऽष्टमं योगाङ्गम् । तयोः
सिद्ध्या निष्पत्त्या सुलभे सुखेन लब्धुं शक्ये योगे । यमनियमासनप्राणाशामप्रत्या-
हारभ्यानधारणसमाधयो देशकालावस्थाभिरनियताः । पुरुषस्य शुद्धिहेतवो यमाः ।
अहिंसाब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहादयो देशकालावस्थापेक्षिणः पुण्यहेतवः काल-
विशेषा नियमाः । संध्योपासनजपहोमादयो योगविरोधिक्लेशपरिहारार्थम् । करण-
संबन्धस्त्वासनं पद्मस्थितिकादिकोष्ठस्य वायोगतिविच्छेदः । प्राणायामो रेचक-
कुम्भकपूरकात्मकः शनैः शनैर्जेतव्यो घनगजेन्द्रवत् । विषयेषु धायमानस्य मनसः
प्रीतिनियतनं प्रत्याहारः । चित्तस्य देयतासंबन्धो ध्यानम् । तत्रैकाग्रता, धारणा ।
तस्यामेवातिशयो विषयशून्यजपः समाधिः । हे शुभा विद्वांसः । शुद्धिं धियं
॥ विदध्वं कुदध्यम् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) ते १. सौदामनी° । — २) ना २. °व्यायुर् । रा. ते. °ताञ्जपटली° । ना १. लीलाभ्युवद् ।
— ३) प्र १. म १. २. °लालनास् ; प्र २. १. म ४. ५. °लालसा । प्र ३ (मू). घनमृताम् । हु. इत्या-
ङ्गुलैर्यत्परं, ना २. आलोभव सर्वं हुतं (इत्याकलप्य हुतं) । — ४) हु. °सिद्धसुभगे; ना २. °विता-
सुलभे, ना ३-५. प्र ४. म १-३. °विदधुलभे । ना ३-५. रा २. विषयं ॥

॥ म. ४६३३ (२०७२); शवकायलो ९९ । सुभा. पृ० ३७३. १८६ । सुर. पृ० ५३. ५
(स्फुटश्लोके) ॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-

र्याः संकल्पकल्पा घनसमयतटिद्विभ्रमा भोगपूगाः ।

कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं

॥ ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥ ३६ ॥

आयुरिति ॥ आयुर्जावितकालः कल्लोलास्तरङ्गा इव लोलमस्थिरम् । यौवनस्य
तारुण्यस्य श्रीः सौभाग्यं कतिपयेषु दिवसेषु वासरेषु स्थायिनी स्थिरा । अर्था
घनानि संकल्पकल्पाः मनोव्यापारतुल्याः । 'ईषदसमाप्तो कल्पः' । घनानां मेघानां
समयः कालः प्राचूट । तत्र यास्तटितो विवृतस्तासां विभ्रमा इव विभ्रमाः स्फुरिता
॥ येषां तेषां तयाधिपानां भोगानां सुखानां पूगा राशयः । यत्प्रियाभिर्प्रेतमाभिः
प्रणीतं यिरचितं कण्ठयोर्गलघोरश्लेयः परस्परपीडनमेवमुपगूढमालिङ्गनं तदपि च
चिरं दीर्घकालावस्थायि न । तस्माद्वैदिकस्य सुखस्य सर्वस्यापि क्षणिकत्वम् । भयमयं
संसारतात्पर्यं तस्यैवाम्भोघेः समुद्रस्य पारं परकूलं तरीतुं यिलहयितुं ब्रह्मणि
परमात्मनि परशिवे आसक्तचित्ताः तत्परचेतसो भवत । तदीयो तात्पर्यपतां भय-
॥ भयाम्भोधितरणं स्मरन्मित्यर्थः ॥ [राणा]

१) ते२. यौवनली । — २) तु. सु. ना२-५. रा२. प्र४.५. तद्विद् (तद्विद्) । ते१. भोगपूरा; ते२. भोगपूरा; । — ३) तु. कण्ठस्थोपगुहः; म५. कण्ठस्थोपगुहः । ना२. न हविरे (च न विरे) । — ४) ना२. संकचित्तो । तु२. भवतु; ते२. भवति । तु. महाम्भोधिपारं; ना२. महाम्भोधिपारं; प्र२(मू). महाम्भोधिपारं; म१.४.५. महाम्भोधिपारं ॥

म. ११३ (३०६); शतकावली ९९; सुभाष. ३१४ । सुभा. ४० ३०३.१८८ । सुत. ४० १३.६ (मर्तु) ॥

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थायते गर्भवासे
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविपमो यौवने चोपभोगः ।
वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवसतिर्वृद्धभावोऽप्यसाधुः
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥३७॥ ॥

कृच्छ्रेणेति ॥ अमेध्यस्य मूत्रपुरीषस्य मध्ये नियमिततनुभिर्यन्त्रितदेहैर्मनुष्यैर्गर्भे
कृशावेव वासे गृहे कृच्छ्रेण क्लेशेन स्थायते उप्यते । यौवने तारुण्ये कान्तामिस्तव-
पीभिर्विश्लेषः संगत्यमाय पच दुःखं तेन व्यतिकरो मेलनं तेन विपमो गहनो विप्र-
योगो विरहः । वृद्धभावो वार्धक्यमपि [वामाक्षीणां] (नारीणां) स्त्रीणामप्यवज्ञाया
अवमाननाया विलसितानां चेष्टितानां वसतिः स्थानं तस्मादसाधुररम्भीयः । रे ॥
मनुष्या मर्त्याः संसारे भवे स्वरूपं स्तोत्रमपि सुखं शर्म यद्यस्ति किञ्चित् वदत धृत ।
संसारस्यादौ मध्ये ध्यान्ते च दुःखयादुल्लस्यमेव । सुखलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ [अधरण]

१) तु. सु. ना५. प्र४.५. नीयते; ना२. नयते (स्थायते) । तु. सु. प्र४. गर्भवासे; । — २)
दु. विपमेदः; ना१. म१. म२. विपमे । प्र२.३. विप्रयोगः; म. चोपभोगः । — ३) तु. ना५.
प्र२.१. संकचित्तः; ना१. विमहत्; म५. [अ]पहसितः; म५. [अ]पहसितः (विहसितः) । ते१. ४
वसतिर्वृद्धः; प्र३(मू). वसतीवृद्धः । — ४) तु. सु. ना३.४. म२. संसारेऽस्तिनः; प्र१. संसारे
वदतः; म३. संसारे सा । तु२. वदति; म३. भवत (वदत) ॥

म. १८५१ (७११) । सुभा. ४० ८९.६ । सुत. ४० ९३.७ (४० ९९.६; मर्तु) ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।

आयुः परिस्रवति मित्रघटादिवाम्भो

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३८ ॥

व्याघ्रीति ॥ जरा चित्रसा व्याघ्रीव शार्दूलीव । 'जातेरहोविषयाद्युपोपधाव'
इति व्याघ्रशब्दात्त्रिषयां लीप् । परितर्जयन्ती मयं जनयन्ती तिष्ठति आस्ते । वर्त-
मानसामिष्ये लङ् । रोगा व्याघ्रयः शत्रव इव वैरिण इव देहं शरीरं प्रहरन्ति ॥
अस्ति । आयुर्जायितकालः मित्रघटाद्भक्तकुम्भस्तत्काशादम्भो जलमिव परिस्रवति
नी० च० १८ (वि० श०)

भ्रश्यते । क्षीयते इत्यर्थः । तथापि लोको जन्मस्तु अहितमाचरति अनुतिष्ठतीति चित्रमाश्चर्यम् । अहितमिति संसारहेतवो नरकहेतवश्च ॥ [वसन्तसिलका]

१) तु२. परितर्जयन्ति । — ३) ते२. परिभ्रमन्ति । प्र१. म२. °दिवाम्बु (°दिवाम्बो) । — ४) म२. लोकस्या व्यथितम् । म४. आचरतीव ॥

म. ६३२३ (२९१७) ; सुभाष. ३१७ । शा. ४०९३ (भर्तुं) । सु२. ४० ९७.४ (भर्तुं) । सुभा. ४० ३६७.३२ (भर्तुं) । गरुडमहापुराणे १११.१० (पाठमेवैः सह) ॥

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां

॥ कामोत्पत्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ ३९॥

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि भङ्गुरवृत्तयो नभ्यरयन्तः । अयं घटमानो भयः संसारः तैर्नभ्यरेभोगैरेव हेतुभिर्भवति यद्यस्मात्कारणाद्भयरा भोगाः संसारहेतयश्च तत्तस्मात्कारणात्कस्य कृते कस्मै प्रयोजनाय । हे लोका नराः इह संसारे परिभ्रमत पर्यटत । चेष्टितैर्व्यापारेः कृतं बलम् । आशा आयतवृष्णा यद्य पाशा ॥ गन्धनरज्जयस्तेषां शतस्यापरिमितसंख्यायाः पाशा [स्तेषां मुपशान्त्या] तन्नाशेन विशदं निर्मलं चेतश्चिच्च निर्मलं कामोत्पत्तेरभिलाषोदयस्य (अवशे अपरतन्त्रे) स्वधामनि आत्मतैजसि । 'स्वो ज्ञातायात्मनि स्वमित्यमरः । गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामनि' [इति] च । स्वं च तन्नाम चेति कर्मधारयः । गृहत्वाद्गृहणत्वाद्वा आत्मैव ब्रह्म । तस्मिन्समाधीयतां एकतानीधियताम् । यद्यस्माकं यद्यो वाक्यं श्रद्धेयं विश्वसनीयम् । भोगानां नभ्यरत्वाद्भयहेतुन्याय तदर्थमुद्यमं पिहाय मोक्षलक्षणस्थिरपद्मा-
॥ तये आशोपशान्तिविशदं चेतः परशिखे स्थाप्यतामित्यर्थः ॥ [शार्ङ्गलविक्रीडितम्]

१) ना२. °स्तैरेव । तु. प्र२.३. भवो; ना२. विषयः; ना३-५. भ्रमणः; म४. हतम्; म५. हितम् (भवण) । — २) ना२. म३.४. तत्कस्यैव; ना३-५. तत्तस्यैव; प्र१. म२. यत्कस्यैव; प्र२.३. यत्तत्कस्य; म१. तत्कस्यैव । तु. तु. ना१. प्र२-४. परिभ्रमत हे; प्र१. परिभ्रमतटे; म१. परिभ्रमय रे; म२. परिभ्रमतरे; म४. परभ्रमतरो । ते २. म४. लोकः; म१. म२.३. लोकैः (लोकाः) । तु. प्र१.३.४. म२.३. चेष्टितम् । — ३) म४.५. °शान्तिविषयः (म५. °निर्वर इत्यपि) । — ४) तु. ना४.५. प्र४. कामोत्पत्तिः; म३. गन्धोत्पत्तिः । तु. °विश-; तु. म५. °वर्ज; ना१.२. -अवशे; ना३. रा. ते. °वशात् (°वशे) । म३. स्वधामनि । तु. -यतं (यति) । म४. अत्यद्वयः ॥

म. ४९१२ (२०७१) । सु२. ४० ९३.८ (भर्तुं) ॥

मृदोन्द्रादिमरुद्गणांस्तृणकणान्यत्र स्थितो मन्यते
यत्स्नादादिरसा भवन्ति विमवास्त्रैलोक्यराज्यादयः ।

भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते

भो साधो क्षणमङ्गुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः ॥ ४० ॥

ब्रह्मेति ॥ यत्र परमभोगे स्थितो वर्तमानो जनो ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्वान् चतुर्भु-
खाखण्डादिवैवर्षाद्यान् तृणफणास्तृणलेदान्मन्यते । यस्य परमभोगस्य स्वादादा-
स्वादात् प्रैलोक्यराज्यादयस्त्रिभुवनाधिपत्यादयो विभवा अम्युदया विरसा नीरसा ।
भवन्ति । कोऽप्यनिर्वाच्यः परमो दिव्यः नित्यं संततमुदितः प्रकाशमानो भोगः
शुद्धं स पूर्वोक्त एक एव जृम्भते प्रकाशते । भो साधो हे सज्जन क्षणमङ्गुरे अत्य-
कालमङ्गुरे तदितरे परमभोगे सुखे रतिमिच्छां मा कृथा मा कार्पीः ॥ [शार्ङ्ग-
विकीर्तितम्]

[अठ्ठाद २९ ई २. कोसे नास्ति] १) तुष्टु. प्र५. तृणलवान्; ना१.२. तृणसमाद्; प्र१. ॥
४. म३. तृणगान् । तु१. ना२. मन्यसे । —२) तु. ये साक्षाद्; ना१. यत्सादी; ना२. यद्गोपाद्;
प्र४. यत्साक्षाद् । तु. करणोद्; प्र४. करणाद् (विरसा) । तु१. विरसा, तु२. विरसा; प्र४. विर-
साद् (विभवात्) । —३) तु. प्र१.४. म३. बोधः (भोग) । ना१. एव (एक) । —४) तु.
प्र१. म१.२. हे (भो) । तु. शर्तिं कृथा मा कृथा । प्र१. म१.२. रतिं; म५. "अर्थी (रति) । ना१.
मा कृथाः ॥

म. ४४९८ (१९९५) ॥

कालमहिमा ॥

सा रम्या नगरी महान्तः नृपतिः सामन्तचक्रं च त-

त्पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिपत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः ।

उद्धृतः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः

सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपर्यं कालाय तस्मै नमः ॥ ४१ ॥

चेति ॥ सा तथा प्रसिद्धा रम्या मनोहरा नगरी पुरी, स तथा प्रसिद्धो महा-
नयिको नृपती राजा, तस्यथा प्रसिद्धं सामन्तानां समानानां राज्ञां चक्रं समूहः,
तस्य सामन्तचक्रस्य पार्श्वे भागे सा तथा प्रसिद्धा विदग्धपरिपत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः,
प्रसिद्धाश्चन्द्रविम्बाननास्तादृश्याः, वन्दिनः स्तुतिपाठकाः, तास्तथा प्रसिद्धाः कथाः
साक्षाद्विदग्धपरिपत्ताश्चन्द्रविम्बाननास्तादृश्याः, सर्वं सकलं वस्तु यस्य कालस्य वशादगात्स्मृतिपर्यं स्मरणमा-
नं गत्वा प्राप्तं तस्मै तथाविधाय कालाय समयाय (यमाय) नमः नमामि ।
वदानीं तादृशः कालः इदानीमीदृश इत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गविकीर्तितम्]

१) ते २. वृषतेः । म४. "वक्र" (चक्रं) । ना२. यत् (तत्) । —२) ना२. यस्य (तस्य) ।
म३. विदग्धपरिपत्ताः । म४. विदग्धपरिपत्ता । —३) तु. उद्धृतः (उद्धृतः) । म३. चरन्तु ॥
राजपुत्रनिवहः । ते२. प्र१.४. म. वन्दिनस् । —४) तु. सर्वं, प्र१. सर्वं (सर्वं) । म४. वशादगात् ।
प्र. म२. ना२. रा. प्र२. ४. स्मृतिपर्यं (म४. "पर्यं इत्यपि) ; प्र१. म१-२. स्मृतिपर्यं । तु२.
शुभं (तस्मै) ॥

म. ७०२५ (३२४६) । शा. ४१६४ (मर्तुं) । सु. ३३२८ (श्रीकमलायुधस्य) ।
सुभा. पृ० ३७४.२०० (मर्तुं) । सुर. पृ० १००.२ (मर्तुं) । सूहा. ३५.५७ (मर्तुं) ॥

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।

इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ

कालः कल्यो भुवनफलके श्रीडति प्राणिशारैः ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्क्वचिदपि गृहे वेदमनि अनेको बहुप्राणी जन्तुरेव शारो-
(जन्तुरेधमानो) ऽक्षस्तिष्ठति । अथ अनन्तरं तत्रैको द्वितीयः प्राणिशारस्तिष्ठति ।
तदनु तदनन्तरं तत्र यद्वयः प्राणिशारास्तिष्ठन्ति । तत्र चान्तेवसाने एकश्च न
॥ तिष्ठति । इत्थमनेन प्रकारेण कालो यमः { कल्पः कलनासमर्थः रा- } (कल्पा
स्वपण्या सह) { भुवनफलके भुवनं फलकमिव शारप्रवर्तनोचितकोष्ठयन्त्रमिव
तस्मिन् -रा- } (यहयः कला पिद्या यस्य स तादृशः सन्) द्वायक्षाविव । रजनिदि-
वसौ निशायासरौ नेयौ गमनीयौ । लोलयन्द्वालयन् । प्राणिभिरेव शारैः कृतघृत-
कोलिं नटयति । घृतेऽप्येवमेव लेखामये एकस्मिन्गृहे अनेकशारस्तिष्ठति । तत्रा-
॥ नन्तरमेकस्तिष्ठति । यत्रैकस्तिष्ठति तत्र तदनन्तरं बहवस्तिष्ठन्ति । तत्रान्ते एकोऽपि
न तिष्ठतीत्येवं घृतेन साम्यम् ॥ [मन्दाकान्त]

१) ते२. यत्र (तत्र) । —२) वृ. तत्र नैकोऽपि चान्ते; ना१. तेषु नैकोऽपि चान्ते; ना२.
तत्र चान्ते न चैकः; म४. तत्र नैको विभाति (मूलवच) । —३) वृ. चेभी; ना२. चोभी; रा. ते१.
नेयै । वृ. ना१. लोलयन्द्वा; म१. म२.३. लोलयन्द्वा; म४. लोलयद्वा । म१. विविक्षा । —४) वृ.
॥ घृ. म२-५. काल्या, ना२. म२ (मृ.). कल्पा । म३ (मृ.). भुवनफलके; म२-५. सह बहुकलः ।
ना२. प्राणिशारैः, ते२. प्राणिशान्तैः; म१. म२. प्राणिशारैः; म३. ५. प्राणिशारे ॥

म. ५०७७ (३२९७) । पाभट्टस्य काव्यानुशासने (का० ४३, पृ० ६) १ । कविकण्ठा-
भाणे (का० ४, पृ० १२७) ४ (चन्द्रकल) । सुमु. १३१.५४ (चन्द्रकल) । सुभा. पृ०
३७४.१९९ । सुर. पृ० १००.३ (मर्तुं) । सूहा. ३५.५० (मर्तुं) ॥

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं

व्यापारैर्वहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।

दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४३ ॥

आदित्यस्येति ॥ आदित्यस्य सवितुर्गतागतैर्गमनागमनैः । भावे निष्ठा । अदरहः
॥ प्रतिदिनं जीवितं आयुः संक्षीयते क्षयं गच्छति । यद्वनि कार्याणि कर्तव्यान्वेय भारा-
स्तैर्गुरुभिः दुष्पद्दृष्ट्यापारैर्गुह्यारामादिनिर्माणैः कालः समयो [पि] न (वि)श्वा-

यते न प्रतियते । जन्मोत्पत्तिः जरा चार्धकं विपत्तिरापत् मरणं नाशः । जन्म च जरा च विपत्तिश्च मरणं चेति द्वैकवद्भात्यः । 'सर्वो द्वंद्वो विभापयैकवद्भवती'ति । तदुक्ता विलोक्य प्राप्तो भयं च नोत्पद्यते । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति शास्त्रियापेक्षया पूर्वकालत्याद्वा नत्रासक्रिययोः समानकर्तृकत्वाच्च दृशेः कत्याप्रत्ययः । उत्पत्तिक्रियायास्तु त्रासकर्तृकत्वेन च त्रासप्रधानक्रियापेक्षया पूर्वकालेन भवितव्यम् । अप्रधानक्रियापेक्षया विप्रयोगात् । यथा सरस्मृत्यनाशं निरस्ति मे तथोक्तं पूर्वकाल्यं क्रियाणां यद्वास्तवं तदुपेक्षणीयत्वं पूर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरत्विन्येति । जगद्भोकः मोहमयीमज्ञानविकृतिः । विकारे मयद् । प्रमादोऽनवधानता । ताम्रेव मदिरां सुरां पीत्वा निषेव्य उन्मत्तभूतं उन्मत्तं जातम् ॥ [शार्दूलमित्रीकृतम्] ।

१) दु. १. जीवन् (जीवितं) । — २) दु. ना. २. 'वर्तमान'; प्र. २. (मू.). म. १-२. 'गत- ॥ ना. १. दु. १. ना. २. प्र. १. म. १-४. कालो न विज्ञायते । — ४) ना. २. मोहमयी- ॥

भ. १३१ (१३९); सुभाष. ७८ । आन्तिव्रतके ४.२४ (हे. पु. ४२९) सु. १३२७ । सुभा. पु. १३९.८० । सुहा. १३९.२५ ('मर्त') ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो

धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।

व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरित्यंविधेनामुना

संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ४४ ॥

रात्रिरिति ॥ पुनः सूर्यो रात्रिः रजनी सैव तादृश्येवेत्यर्थः । अतीतायां रात्रौ ये व्यापाराः त एव आगामि[नी]ष्वपि क्रियन्त इति तादृक्त्यम् । पुनः सूर्योऽपि स एव तादृशो दिवसो वासरः । भवेपु दिवसेषु ये व्यापाराः कृताः त एव आगामिनीष्वपि क्रियन्त इति तादृक्त्यम् । अतीतानां नक्तंदिनानामागामिनां च सदा सार्वकालं न कश्चिद्विशेष इति मत्वा ज्ञात्वापि जन्तवः शरीरिणः तथैव पूर्व-
मिव निभृतं निश्चलं यथा भवति तथा प्रारब्धतत्तत्क्रियाः उपकारं (?) तत्तद्व्यापारं उद्यमिनः उद्योगयन्तो धावन्ति आशु परिभ्रमन्ति । पुनरुक्तभूतविषयैः द्विगुणानु-
भूतैरिन्द्रियार्थैः व्यापारैः कर्मभिः इत्यंविधेन एवंप्रकारेण अमुना संसारेण भवेन कदर्थिताः परिभूताः वयं मोहादज्ञानात्कथं न लज्जामहे । (प्रकाशे लजये व्रीडे लज्जते एवेति ?) । तदेवं कृतान्येव क्रियन्ते भुक्तान्येव भुज्यन्ते इति लज्जानिमित्ते विषयान्तेऽपि कथं न लज्जामहे इत्यर्थः ॥ [शार्दूलमित्रीकृतम्]

१) दु. १. सु. ना. २. ले. २. प्र. ४. सुदा; ना. ४. प्र. २. ५. सदा (मुधा) । — २) सु. उद्य-
मितासवैव; ना. २. उद्यमिनस्त एव । ना. १. २. निभृतं; प्र. १. निभृताः; म. २. निभृता- । ना. ४. प्र. २. ३. 'प्रारब्ध' (प्र. 'प्रारब्ध' इति गूलवरपि) । दु. 'तत्तत्क्रियाः' ; प्र. १. 'तत्तत्क्रियाः' । — ३) ना. २. 'भुक्तविषयैः' ; प्र. २. (मू.). 'भुक्तविषयैः' ; प्र. ३. 'वसविषयैः' 'भूतविषयैः' । — ४) ना. १. म. १. मोहान्न जानीमहे; म. ४. मोहो न लज्जामहे ॥

भ. ५७७८ (२६२९) । सुभा. पु. १७५.२२७ ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये

स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४५ ॥

- ४ नेति ॥ ईश्वरस्य परब्रह्मात्मकस्य शंभोः पदं चरणं विधिवत् शाल्लोकक्रमेण श्रवणमनननिदिध्यासनलक्षणेन संसारस्य भवस्य विच्छिन्नये विच्छेदाय न ध्यातं न चिन्तितम् । एतेन शंकरस्य पदध्यानात्संसारविच्छिन्तिर्भवतीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिवाक्यानि । तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । ब्रह्मविदामेति परम् । यो वेद् निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान् । “यदा धर्मवदाकाशं घेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥” तिष्ठति [तु] तावदुत्तमः पक्षो मोक्षः । मूढाः सांसारिकाः मध्यममपि न साधयन्तीत्याह । स्वर्गद्वारस्य नाकप्रतीहारस्य कवाटपाटनेऽररोद्धेदने पटुर्दक्षो धर्मो ज्योतिष्टोमादिरूपोऽपि नोपार्जितो न संपादितः । सोऽपि मदीन्मत्तानां न संभवति । तर्ह्यधमः पक्षोऽस्थिवत्याशङ्क्य सोऽपि नास्तीत्याह । नारीणामयलानां पीनयोः पीयरयोः ॥ [पयोधरयोः] स्तनयोरुर्वोः सक्थ्योश्च युगलं युगलं स्वप्ने स्वमायस्थायामपि नालिङ्गितं नालिङ्गितम् । किमुत जाग्रदवस्थायाम् । तर्हि किमर्थमस्मदीयं जन्मेत्याशङ्क्याह । मातुर्जनन्या यौवनं तारुण्यमेव वनमारामः । तस्य छेदे लवने घयं कैवलं कुठाराः परशयः । अपत्येषु सुतेषु (जातेषु) जननी जीर्णा भवति हि ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु १. संसारमुच्छिन्नये; तु २. संसारमुच्छिन्नये । — २) तु. सु. ना २. °कपाट° । — ३)

४) तु २. ना २. °युगलं, म १. ३. °युगली; म ४. °युगले; म ५. °युगले । म १. ३. नालिङ्गिता; म ५. नालिङ्गिता ॥

म. १३१८ (१४०५) । ना. ४१५२ (मर्तु°) । तु २. ४० ९४.८ (स्फुटश्लोके) । सुभा. ४० १७४.२१८ (मर्तु°) । चाणक्यनीतिदर्पणे १६.१ ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकोमलपल्लवाघररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४६ ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये
स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४५ ॥

- नेति ॥ ईश्वरस्य परब्रह्मात्मकस्य शंभोः पदं चरणं विधिवत् शास्त्रोक्तक्रमेण ध्वजमनननिदिध्यासनलक्षणेन संसारस्य भवस्य विच्छिन्नये विच्छेदाय न ध्यातं न चिन्तितम् । एतेन शंकरस्य पदध्यानात्संसारविच्छिन्नमर्थवतीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिवाक्यानि । तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । ब्रह्मविदामिति परम् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान् । “यदा धर्मेयदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥” तिष्ठति[तु] तावदुत्तमः पक्षो मोक्षः । मूढाः सांसारिकाः मध्यममपि न साधयन्तीत्याह । स्वर्गद्वारस्य नाकप्रतीहारस्य कवाटपाटनेऽर्रोद्धेदने पटुर्धर्मो धर्मो ज्योतिष्ठो मादिरूपोऽपि नोपार्जितो न संपादितः । सोऽपि मवोन्मत्तानां न संभवति । तर्ह्यधमः पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्य सोऽपि नास्तीत्याह । नारीणामवलानां पीनयोः पीवरयोः ॥ [पयोधरयोः] स्तनयोरुर्वोः सक्थ्योश्च युगलं युग्मं स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि नालिङ्गितं नालिङ्गम् । किमुत जाग्रदवस्थायाम् । तर्हि किमर्थमस्मदीयं जन्मेत्याशङ्क्याह । मातुर्जनन्या यौवनं तारुण्यमेव वनमारामः । तस्य छेदे लघने घयं केवलं कुठाराः परशवः । अपत्येषु छुतेषु (जातेषु) जननी जीर्णा भवति हि ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) तु १. संसारमुच्छिन्नये; तु २. संसारमुच्छिन्नये । — २) तु. सु. ना २. °कपाट° । — ३)

तु २. ना २. °युगलं; म १. २. °युगली; म ४. °युगले; म ५. °युगलै । म १. ३. नालिङ्गिता; म ५. नालिङ्गितौ ॥

म. ३३१८ (१४०५) । शा. ४१५२ (भर्तृ°) । सु. ४० ९४.८ (स्फुटश्लोके) । सुभा. ४० ३०४.२१८ (भर्तृ°) । चाणक्यनीतिदर्पणे १६.१ ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४६ ॥

नाभ्यस्तेति ॥ भुवि पृथिव्यां यादिनां प्रत्यर्थिनां यौद्धजैनचार्याकादीनां पाषण्डमतावलम्बिनां घृन्दस्य समूहस्य दमनी मर्दनी विनीतानां प्रथितानामुचिता योग्या विद्या नाभ्यस्ता न शिक्षिता । खड्गाग्रैः निरिन्शशिखरैः साधनैः करिकुम्भपीठानां दन्तिशिरःपिण्डाग्राणां दलनैर्विपाटनैर्यशः कीर्तिः नाकं स्वर्गं न नीतं न

प्रापितम् । कान्तानां सुन्दरीणां कोमलस्य सुकुमारस्य पल्लवाधरस्य किसलयनि-
भोष्ठस्य रसः स्वादः चन्द्रोदये सुधांशुप्रादुर्भावे न पीतः न स्वादितः । तारुण्यं
यौवनं शून्यालये निर्मानुष्यगृहे । रिक्तगृहे इत्यर्थः । दीपवत्प्रदीप इव निष्फलं
व्यर्थं गतं नष्टम् । अहो आश्चर्यम् । यौवने कर्तव्यमुत्तमं मध्यममधमं वा न कृत-
मित्याश्चर्यम् ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) तु. सु. ना१.२. प्र२.३.५. म३. भुवि वादि?; ते१. म२.४.५. प्रतिवाद? । प्र४. °शमनी
(°दमनी) । प्र१. म२.३. महासंगरे (विनीतोचिता) । —२) ना२. खड्गाद्यैः । प्र२(मू.) वरि-
कृष्ट? । ना२. °दमनैर् (°दलनैर्) । —३) ते२. प्रीतो (पीतो) । ते२. दीपवत् (दीपवत्) ॥

म. ३६०३ (१५४५) सुभाष. १६८ । सा. ४१५१ (मर्तु?) । सु. ३४०० । सुमा. ४०
३७४.२१७ (मर्तु?) । सुर. ४० ९४.७ (मर्तु?) । सक. ५.५४.३ (४० ३१३) ॥

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं

शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।

आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः

कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेर्यते ॥ ४७ ॥

विद्येति ॥ कलङ्करहिता अपवादशून्या विद्या ब्रह्मविद्या । तथा च श्रुतिः । ॥
“विद्यां चैवाधिद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते”
इति । वित्तं च धनं च नोपार्जितं न संपादितम् । समाहितेन नियमितेन मनसा
चेतसा उपलक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । पित्रोः प्रसूजनपित्रोः शुश्रूषा
घरिषस्यापि न संपादिता । आसमन्तालोलानि चलानि आयतानि दीर्घाणि लोच-
नानि नेत्राणि यासां ता युवतयः तदण्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नदर्शनेऽपि नालिङ्गिता न
परिरुद्धाः । अयं कालः अनेहा परपिण्डे पराधे लोलुपतया सस्पृहत्वेन काकैः घलि-
भुग्मिरिव प्रेरितो नीतः । घडवानलमेघ निर्वापयितुकाभैरसाभिश्चतुर्णां पुरुषार्थानां
मध्ये एकोऽपि न निष्पादित इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

[अट्याद् २२ मी. १० कोशे नास्ति] १) प्र१. नाधिकृता । —२) ना१. शिश्रूपा च; प्र.२.
१.५. शुश्रूपा च । ते१. समीहितेन । —३) प्र२(मू.) आलोलायत? । प्र१.४. °लोचनाः । रा. ४४
ते. प्र१.४.५. प्रियतमाः (प्र४. युवतय इत्यपि) । —४) तु. व्यर्थं जन्म गतं मरीयमधुना संभो
प्रसीद प्रभो । म३. पितृपिण्ड? । ना२. प्रोक्षता; सु. ना१. प्र३.५. प्रेरितः; प्र२(मू.) प्रेरिताः;
म२. प्रेरसे (प्रेर्यते) ॥

म. ३०८८ (२७९६) । सुर. ४० ९४.१ (स्फुटलोके) । सुमा. ४० ३७५.२२५ ॥

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते

समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नतये
स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वमेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४५ ॥

- १ नेति ॥ ईश्वरस्य परब्रह्मात्मकस्य शंभोः पदं चरणं विधिवत् शालोकक्रमेण श्रवणमनननिदिध्यासनलक्षणेन संसारस्य भवस्य विच्छिन्नतये विच्छेदाय न ध्यातं न चिन्तितम् । एतेन शंकरस्य पदध्यानात्संसारविच्छिन्नत्ववतीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिवाक्यानि । तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । ब्रह्मविदामोति परम् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान् । “यदा धर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥” तिष्ठति[तु] तावदुत्तमः पक्षो मोक्षः । मूढाः सांसारिकाः मध्यममपि न साधयन्तीत्याह । स्वर्गद्वारस्य नाकप्रतीहारस्य कवाटपाटनेऽररोद्वेदने पटुर्दक्षो धर्मो ज्योतिष्टोमादिरूपोऽपि नोपार्जितो न संपादितः । सोऽपि मदनमत्तानां न संभवति । तर्ह्यधमः पक्षोऽस्त्वित्याशङ्क्य सोऽपि नास्तीत्याह । नारीणामवलानां पीनयोः पीवरयोः ॥ [पयोधरयोः] स्तनयोरुयोः सन्ध्योश्च युगलं युग्मं स्वमे स्वप्नावस्थायामपि नालिङ्गितं नालिङ्गम् । किमुत जाग्रदवस्थायाम् । तर्हि किमर्थमस्मदीयं जन्मेत्याशङ्क्याह । मातुर्जनन्या यौवनं तारुण्यमेव घनमारामः । तस्य छेदे लयने वयं केवलं कुठाराः परशवः । अपत्येषु सुतेषु (जातेषु) जननी जीर्णा भवति हि ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु१. संसारमुच्छिन्नतये; तु२. संसारवृच्छिन्नतये । — २) तु. तु. ना२. “कपाट” । — ३)

॥ तु२. ना२. “युगलं”; म१.२. “युगली”; म४. “युगले”; म५. “युगल्य” । म१.३. नालिङ्गिता; म५. नालिङ्गिता ॥

म. ३३१८ (१४०५) । शा. ४१५२ (मर्तु°) । मुर. ४० ९४.८ (स्फुटश्लोके) । मुभा. ४० १०४.२१८ (मर्तु°) । चाणक्यनीतिदर्पणे १६.१ ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खड्गप्रायैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४६ ॥

- नाभ्यस्तेति ॥ भुवि पृथिव्यां यादिनां प्रत्यर्थिनां यौवजैवचार्याकादीनां प्राक्पण्डितावलम्बिनां वृन्दस्य समूहस्य दमनी मर्दनी विनीतानां प्रधितानामुचिता योग्या विद्या नाभ्यस्ता न शिक्षिता । खड्गप्रायैः निर्विशिष्टरसैः साधनैः करिकुम्भपीठानां दन्तिशिरःपिण्डप्राणां दलनैर्विपाटनैर्यशः कीर्तिः नाकं स्वर्गं न नीतं न

प्रापितम् । कान्तानां सुन्दरीणां कोमलस्य सुकुमारस्य पल्लवाधरस्य किसलयनि-
भोष्ठस्य रसः स्वादः चन्द्रोदये सुधांनुप्रादुर्भावे न पीतः न स्वादितः । तारुण्यं
यौवने शून्यालये निर्मासुष्यगृहे । रिक्तगृहे इत्यर्थः । दीपवत्प्रदीप इव निष्फलं
व्यर्थं गतं नष्टम् । अहो आश्चर्यम् । यौवने कर्तव्यमुत्तमं मध्यममधमं वा न कृत-
मित्याश्चर्यम् ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) तु. सु. ना१.२. प्र२.३.५. म३. भुवि वादिः; ते१. म२.४.५. प्रतिवादः । प्र४. "समनी
(°दमनी) । ना१. म२.३. महासंगरे (विनीतोचिता) । —२) ना२. स्वप्नाद्रीः । प्र२(मू.). करि-
कृदः । ना२. °दमनैर् (°दलनैर्) । —३) ते२. प्रीतो (पीतो) । ते२. द्वैपवत् (दीपवत्) ॥

म. ३६०३ (१५४५) सुभाष. १६८ । सा. ४१५१ (मर्तुं) । सु. ३४०० । सुभा. ४०
३७४.२१७ (मर्तुं) । सुर. ४० ९४.० (मर्तुं) । सरु. ५.५४.३ (४० ३१३) ॥

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं

शुश्रूपापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।

आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः

कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेर्यते ॥ ४७ ॥

विद्येति ॥ कलङ्करहिता अपवादशून्या विद्या ब्रह्मविद्या । तथा च श्रुतिः । ॥
"विद्यां चैवापिद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्या विद्यायामृतमश्नुते"
इति । वित्तं च धनं च नोपार्जितं न संपादितम् । समाहितेन नियमितेन मनसा
चेतसा उपलक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । पित्रोः प्रसूजनपित्रोः शुश्रूपा
परिवस्यापि न संपादिता । आसमन्तालोलानि चलानि आयतानि दीर्घाणि लोच-
नानि नेत्राणि यासां ता युवतयः तरुण्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नदर्शनेऽपि नालिङ्गिता न
परिरब्धाः । अयं कालः अनेहा परपिण्डे पराणे लोलुपतया सस्पृहत्वेन काकैः बलि-
भुग्निरिय प्रेरितो नीतः । यडवानलमेव निर्वापयितुकामैरसाभिश्चतुर्णां पुरुषार्थानां
मध्ये एकोऽपि न निष्पादित इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

[अडयाद् २२ धी. १० कोशे नालि] १) प्र१. नाधिकृता । —२) ना१. सिश्रूपा च; प्र.२.
१.५. शुश्रूपा च । ते१. समीहितेन । —३) प्र२(मू.). आलोलाचलः । प्र१.४. "लोचनाः । रा. ४३
ते. प्र१.४.५. प्रियतमाः (प्र४. युवतय इत्यपि) । —४) तु. व्यर्थं जन्म गतं मरीयमधुना संभो
प्रसीद प्रभो । म३. पितृपिण्डः । ना२. प्रोक्षता; सु. ना५. प्र३.५. प्रेरितः; प्र२(मू.). प्रेरिताः;
म२. प्रेरसे (प्रेर्यते) ॥

म. ६०८८ (२७९६) । सुर. ४० ९४.१. (स्फुटश्लोके) । सुभा. ४० ३७५.२२५ ॥

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते

समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४८ ॥

वयमिति ॥ वयं येभ्यो जाता उत्पन्नाः । पूजायां बहुवचनम् । ते चिराय परि-
गताः स्वर्गताः खलु । यैः समं सह बृद्धा पृथितास्तेऽपि स्मृतिविषयतां स्मरण-
शोचरत्वमेव गमिताः । इदानीमधुना प्रतिदिवसमनुदिनं आसन्नं संनिरुष्टं पतनं
पातो येषां ते । एते वयं सिकतिलस्य बालुकावतो नदीतीरस्य तरङ्गिणीकुलस्य
संयन्धिभिस्तनुभिर्द्रुमैस्तुल्यां सदृशीमवस्थां दशां गताः प्राप्ताः । यद्यदुत्पन्नं
तत्तदवश्यं नश्यदीति विदित्वा स्थिरप्राप्तये यत्नः कार्य इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु. चिरमथ गता; ना१.५. रा. ते. प्र१. विरपरिचिता । —२) तु. ये (यैः) । सु.
ते२. संवृत्ताः । प्र४. स्मृतिविषयता तेषां ते च गलिताः । —३) तु२. प्र१-४. एते स्म; सु२.
एत स्म; सु३. एवेऽपि; म४.५. एतस्मिन् । तु२. म२. प्रतिदिनसमासन्नं, ना४.५. प्रतिदिवसमा-
सन्नं । म३. पतनं; म४. पतना । —४) तु२. गतास्तुल्यां । म४. तुल्यावस्था- । ना२. सिकतिलं;
प्र४. विकसितं; म५. असिकतलं ॥

अ. ५९३९ (२७२९); शतकावली १०२ । शा. ४११३ (अर्तुं) । अमितगतेः सुभा-
॥ दितरुसंदोहे (का० ८२) ३३७ । सुभा. पृ० ३७३.१७७ (अर्तुं) ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्थं गतं

तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नियते

जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥४९॥

॥ आयुरिति ॥ नृणां मनुष्याणामायुर्जोषितकालो वर्षाणां संवत्सराणां शतं परि-
मितं परिच्छिन्नम् । तदर्थं तस्य वर्षशतस्यार्धं समांशः । 'अर्धं समेऽंशक' इत्य-
मरः । रात्रौ रजन्यां गतं निद्रयेत्यर्थः । परस्यान्यस्य तस्यार्धस्य चापरमन्यदर्थं
बालत्वे शैशवे वृद्धत्वे स्थाविरे च गतम् । शेषमवशिष्टं व्याधिभिः रोगैर्वियोगैर्विर-
हैश्च यानि दुःखानि तैः सहितं सत् सेवादिभिः श्ववृत्तिप्रमुखैः कर्मभिर्नियते ।
॥ वारिणोऽम्भसस्तरङ्गवद्गमिष्वलतरेऽतिचपले जीवे प्राणे प्राणिनां जन्तूनां सौख्यं
सुखमेव कुतः । नास्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

२) प्र१. तस्याप्यर्धं (तस्यार्धस्य) । ना२. परः स (परस्य) । तु. चार्धमधिकं । —४) वृ.
पुद्गदरागे; ना२. 'अर्धचपले (चञ्चलतरे) । ते१. सौख्यः (सौख्यं) ॥

अ. ५९३९ (३७८); सुभाष. ८२ । सुभा. पृ. ३७३.१८० । मुर. पृ० ९४.९ (अर्तुं) ।
॥ सुभाषितान्ते ३८.९ ॥

क्षणं चालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं विचैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव बलीमण्डिततनु-

नरः संसारान्ते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥ ५० ॥

क्षणमिति ॥ मनुष्यो नट इव भरतवत् [संसारान्ते संसारावसाने] (संसार एवाङ्गे नाटकाङ्गे) क्षणं किञ्चित्कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चालो माणवकः [इति] यावत् । क्षणमपि काम्यत इति कामः । स्त्रीषु रसिको रागवान् युवा तरुणो भूत्वा । क्षणं विचैर्धनैर्हीनो भूत्वा । क्षणमपि च संपूर्णविभवः समग्रधनो भूत्वा । 'अर्धरैविमवा मयी'त्यमरः । क्षणं जरया चार्धकेन जीर्णः प्रशिथिलैरङ्गैर्देहावयवैरुपलक्षितो बलिभिः रथगङ्गैः (तरङ्गैः) मण्डिततनुरलङ्घ्यतदेहो भूत्वा यमधानीं ॥ [नी] यवनिकां तिरस्करीणीं विशति प्रविशति । भरतोऽपि क्षणं चालधेयं विभर्ति क्षणं तरुणधेयं क्षणमकिञ्चनाकरूपं क्षणं धनिकसदृशप्रसाधनं क्षणं स्वयिरनैपथ्यं च भूत्वा यवनिकां प्रविशति । नरस्य चाख्यादिदेहाः नटस्येव क्षणिकाः । अवसाने जियेतापीत्यर्थः ॥ [शिलरिणी]

१) घ. भूते (भूत्वा) । प्र१.४. 'मपि च युवा । ना२. कामनिरतः । — ३) म४. बलीमु- ॥ निहत' । — ४) ना२. प्र२.३. संसाराङ्गे । प्र२.३. निविशति । सु१. ना२. वे१. प्र२.३.५. म४.५. यमधानीं; प्र१. यमयानीं । घ. सु. ना२. 'यवनिकाम्; वे२. 'यवनिम ॥

म. २००४ (७७९); सुभाष. ३१७ । शा. ४०९४ (भर्तुं) । सु. ३३१९ (भर्तुं) । सुर. ४० ९५.१० (भर्तुं) । सुभा. ४० ३६८.३८ । सूहा. १९६.२९ ॥

यतिनृपतिसंवादः ॥

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः

ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानघनातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ ५१ ॥

त्वमिति ॥ त्वं राजा भवाधृषतिः । वयमप्युपासितायाग्रभ्यस्तायां शुर्ण्या ॥ महत्यां प्रज्ञायां मती विषयेऽभिमानेन गर्वेणोन्नता उच्चिताः । त्वं विभवैः संपत्तिभिः ख्यातः प्रथितः । नः अस्माकं यशांसि स्तोत्राणि कवयो विद्वांसो दिक्षु ककुप्सु प्रतन्वन्ति विस्तारयन्ति । इत्थमनेन प्रकारेणावयोरप्युभयोरन्तरं भेदो मानेनाभिमानेन घनेन पित्तेन चाविदूरं संनिरूपम् । अल्पमिति यावत् । मम तु विद्यानिमित्तमानोऽस्ति । तव तु धनमस्ति इत्येतावदेवान्तरम् । औन्नत्यं तूभयोरपि समानम् । अस्मासु यदि पराङ्मुखः पराचीनोऽसि वयमप्येकान्ततो नितान्तं निःस्पृहा यीतरागाः । निःस्पृहाणां राजभिः किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ [शाङ्कविकीकृतम्]

नी० श० १९ (वे० श०)

१) ना२. वयमप्यपासित° । म३.४. °युक्तः । प्र१. °मानोजसः; म२. °मानोजसः; म४. °मानो-
धतः । —३) तु. म४. मानधनादिदूर°; ना१.२. मानधनाविदूर° । —४) म३(मू). यय-
स्तात् । म४. °पराङ्मुखोऽपि । तु१. निस्पृहा; तु२. ना२. निःस्पृहः; प्र४. म. निस्पृहाः ॥

म. २६५४ (१०४८); सुभाष. ३१० । शा. २०४ (महं) । सु. ३४०३ । सुभा. ४०
८०. ४२ । सक. ५.४०.५ (४० ३०४) ॥

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीशमहे यावदर्थं

शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।

सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा-

मय्यप्यास्था न ते चेत्त्वयि मम नितरामेव राजन्गतोऽस्मि ॥५२॥

- ॥ अर्थानामिति ॥ त्वमर्थानां धनानामीशिषे प्रभुर्भवति । 'अधीगर्थदयेशा'मिति
कर्मणि षष्ठी । वयमपि { यावदर्थं यावदभिधेयं यथा तथेत्यर्थः-रा } (यावदिच्छं
यावती इच्छा तावदित्यर्थः । 'यावदधारण' इत्यव्ययीभाषः) । गिरां धाचामी-
शमहे स्वामिनो भवामः । त्वं शूरो विद्वान्तः । वादिनां प्रतिवादिनां वर्णस्य विद्या-
गर्थस्य उपशमनविधौ नाशकृत् नः अस्माकमक्षयमनवधिर्न पाटवं दाक्ष्यम् । त्वां
॥ भवन्तं धनान्धाः धनेन निमित्तेन व्यामोहं प्राप्ताः । मतिमलहतये बुद्धिमालिन्य-
नाशाय मामपि श्रोतुकामाः शुश्रूषवः सेवन्ते उपासते । मय्यपि ते तव आस्था
आदरो न चेत् मम मे त्ययि भवति सुतरामत्यर्थमास्था नास्ति । हे राजन् (एषोऽयं)
गतोऽस्मि यातो भवामि । राजानो यदि धीतरागान्त्वमीतये संभाषयन्ति, तदा
धीतरागा अपि राज्ञां मुदे राजभिः सङ्गं कुर्यन्ति न त्वात्मसंतोषाय । धीतरागानां
॥ नित्यसंतुष्टत्वादिति भावः ॥ [सगधरा]

- १) तु. ईशरस्त्वं (ईशिषे त्वं) । ना३.४. वयमतुल्यि° । तु. ईशरा (ईशमहे) । तु. ना२.
यावदित्यं; तु. ना३-५. प्र२.३.५. म१.२. यावदिच्छं; प्र१. यावदिधिः । —२) रा. ते. °दर्प-
पशमन°; म५. °ज्वरमधन° । तु. अक्षयः । तु१. पाटवाप्तः; तु२. पाटवनः । —३) ना१.३-५. रा.
ते. म४.५. धनान्धाः; म४.५. धनार्थाः । ना२. अतिविमलधियोः; म१. म२. मतिमलगतये (म२.
॥ यो) ; म१. गतमलगतयोः; म४. बुद्धिमलगतयोः; म५. बुद्धिमलगतयोः । तु. उल्लानपि (मामपि) ।
—४) प्र१. म१.२. मय्यप्यास्था । तु. ना१.२. न चेत्ते; प्र३(मू). न ते च । ना२. सुतराम् । तु.
तु. ते. एष (एव) । ना२. म१. नास्ति चिन्तापि राजन्; ना५. रा. म३. एव राजप्रनास्था; म२.
एव राजन्गतोऽस्मिन्; म४.५. एव राजन्गताः स्मः (म४. गता स्मः) ॥

म. ६०६ (२२०); वायकावली १०३; सुभाष. ३११ । सु. ३४०४ । सुभा. ४० ८१.४८ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः

सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कौर्ध्वान्को दरिद्रः ॥ ५३ ॥

वयमिति ॥ इह संसारे वल्कलैस्त्वग्मिवेयं परितुष्टाः संतुष्टाः । त्वं च लक्ष्म्या राज्यश्रिया परितुष्टः । इह धावयोः परितोषः तुल्यः शेषः । राज्यश्रीरित्युत्कर्षो निर्विशेषो भेदरहितः । तथापि राज्यश्रीः संतोषं जनयति ममपि वल्कलानि संतोषजनकानि सन्ति । संतोषहेत्योरेव भेदः न तु संतोषस्य । नन्वेवं तर्हि जगति कोऽपि दरिद्रो नास्तीत्याशङ्क्याह । यस्य वृष्णा विशाला महती अस्ति स तु धनवानपि दरिद्रो भव[ति]तु अकिंचनोऽस्तु । मनसि चित्ते परितुष्टे अर्थधान्यनिको दरिद्रोऽकिंचनकः [अथ नो वा कः । न कोऽपीत्यर्थः ।] धनासक्तो न संतोषेण उपयुज्यते अपि तु मनःसंतुष्ट एवोपयुज्यत इत्यर्थः ॥ [माछिनी]

१) ना१. परितुष्टा । ना३-५. प्र२.३. च लक्ष्म्या (इकृतैः) । —२) मुर. ना३-५. रा. वे. प्र५. इव; म४. -हित- (इह) । म३. परितोषे । तु१. निर्विशेषो; प्र४. निर्विच्छयो । —३) ॥ वे२. सति (स तु) । तु.रा. वे१. प्र४.५. म१.३-५. मरुतु (भवति) ॥

म. ५१४१ (२०२१); दशरूपावलोकं पृ० १४३ (मर्तुं) । शा. ३०८ (मर्तुं) । तु. ३४०५ । रसरत्नहारे । मुर. पृ० ५३.२ (मर्तुं) । मुमा. पृ० ७५.१७ (मर्तुं) । रत्नमदीपिकायां । सङ्ग. ५.१४.४ (पृ० ३२०; वृष्णमिश्रस्य) ॥

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं

शयनमवनिपृष्ठे वाससी वल्कले च ।

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥

फलमिति ॥ अशनाय भोजनाय फलं तिन्दुफवदरचूतामलकादि पानाय पीतये स्वादु मधुरं तोयमुदकं जलमलम् । शयनं व्यापः अवनिपृष्ठे भूतले अलम् । वाससी भञ्जके च वल्कले अलम् । नवं नूतनं धनं द्रविणमेव मधु मैत्रेयं तस्य पानेनास्वादानेन भ्रान्तान्मुग्धमत्तानि सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुषादीनि येषां तेषां दुर्जनानां खलानां अविनयं दुर्विनयं अनुमन्तुं नोत्सहे न व्ययस्यामि । मानिनामर्थं स्वभावो यत्कण्ठगतैरपि प्राणैः खलान्मूलाभ्याश्रयन्ते ॥ उक्तं च ॥ “अधमा धनमिच्छन्ति धनमानो नु मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धन”मिति ॥ [माछिनी]

१) ना१. फलमुदकं; प्र१. म२. विलमलं । ना२. नाथलं च (नाथ स्वादु) । —२) रा. वे. प्र४. म४.५. क्षितिरपि शयनार्थं (म४.५. र्या) ; ना३-५. शयनमवनिपृष्ठं । तु. वल्कले वाससी; रा. वे. प्र४.५. वासवे वल्कलं । —३) ना१. धननयं; ना२. धनत्वम्; प्र१. म२.३. परधनं; म१. वरधनं (नरधनं) । ना१. मधुपानं । प्र३(मू). ‘भ्राम्य’ (‘भ्रान्त’) । —४) तु.मु. अनुनयम्; प्र३(मू). अधिनयम् । तु. अनुमन्तुं । सु (टी. पा). अधिनयमभिनेतुं, प्र१. अधिनयमभि- मन्तुं ॥

अशीमहि वयं मिक्षामाशावासो वसीमहि ।

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥

अशीमहीति ॥ वयं मिक्षामशी(श्री)महि भुजीमहि । आशा दिश एव वासो
यसनं वसीमहि परिदधीमहि । मह्याः पृथिव्याः पृष्ठे तले शयीमहि स्वपामः ।
॥ ईश्वरै राजभिः किं कुर्वीमहि विदधीमहि । न किंचिदित्यर्थः ॥ [अणु५]

[अणुपाद २९ ई २. कोशे नास्ति] १) तु१. आसेमहे; तु२. आरोमहे; सु. ना१. प्र१.५.
अशीमहि; ना१. आशीमहि; प्र२(मू.). अस्मीमहि । —२) ते२. यशोवासो; म३. आशावास ।
तु१. वसीमहि । —३) सु. शयीमहे; प्र५. शय्यामहि । —४) तु१. कुर्वीमहि; प्र२(मू.). कुर्वीमहि ।
म४.५. महीश्वरैः (किमीश्वरैः) ॥

॥ भ. ७२६ (२७०); सुभाष. ३१९ । सा. ४१०४ (भर्तृ) । प्रबन्धविन्तामणौ १८० ।
सुभा. पृ० ३६७.७ । चन्द्रालोकटीकायां ६.१३ ॥

न नटा न विटा न गायका न च सभ्येतरवादचुञ्चवः ।

नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ ५६ ॥

नेति ॥ वयं नटा भरता न भवामः । विटाः पल्लविकाश्च न भवामः । गायकाः
॥ गायन्तोऽपि न भवामः । सभ्येतराद्युञ्चवः । 'तेन वित्तश्रुभुपचणपा'विति शुभ्रपत्ययः । स्तनयोः
कुचयोर्भारेण आनमिता ईषन्नम्री(निस्त्री)कृता योषितः स्त्रियो न भवामः । हे नृपते
राजन् ईक्षितुं द्रष्टुमत्र तेषां नटादीनां मध्ये वयं के । न को[कि]ऽपीत्यर्थः ॥ [बैताल-
शास्त्रमर्धसप्तमवृत्तम्]

॥ १) ना१. न विटा न नटा । —२) तु. न परद्रोहनिविष्टचेतसाः । रा. प्र२(मू.). न हि
(न च) । ना२. सभ्यान्तरवाद० । ना१.२. प्र१.४. 'वञ्चवः' । —३) ना१. म४. वृष वीक्षितुमत्र
प्र२(मू.). नृपते वीक्षितुम् । —४) प्र२(मू.). स्तनभारानुमिता । तु२. योषिताः ॥

भ. ३३१९ (१४०६); शतकावली १०३; सुभाष. ३११ । सुभा. पृ० ८०.३० । सुत.
पृ० २४६.७३ (स्फुटश्लोके) । सुहा. ४०.३७ (भर्तृ) ॥

॥ विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा

विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते

कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ ५७ ॥

विपुलेति ॥ पुरा पूर्वस्मिन्काले विपुलद्वयैस्वारचितैः धन्यैः कृतार्थैः कैश्चि-
द्दक्षप्रभृतिभिः जगद्भोको जनितां सृष्टम् । अपरैरन्यैर्विजितां पराजितम् । अन्यैरि-
तैर्विजित्य जित्वा तृणं यथा यवसमिव दत्तं वितीर्णं च । इह संसारे अन्ये केचन
भीरा धृतिमन्तश्चतुर्दश भुवनानि लोकान्मुञ्चतेऽनुभवन्ति । पुंसां पुरुषाणां कति-
पयानां पुराणां नगराणां स्वाम्ये आधिपत्ये सति एषोऽयं मद्द्रूपो ज्वरः कः । तुच्छः ।
इत्यर्थः । सर्वैरप्यात्मापेक्षया उत्कृष्टानवलोक्य गर्वो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥
[हरिणी]

१) ना२. म२ (मृ.). धन्यैः कश्चि°; ना३-५. धन्यैरेत°; रा. ते. म३ (मृ.). ४. ईदरेत°;
म३. ईदोः कैश्चि°; म४. ५. एकैरेत° (धन्यैः कैश्चि°) । म३. जगज्जितुं । —२) ना१. म२ (मृ.).
विजितम् (विहृतम्) । म५. यान्यैर् (यान्यैर्) । ना१. विविन्व । तु२. म४. ५. दृणां (दृणं) । ॥
—३) सु. इह यः; ते१. अह हः; म२ (मृ.). इह वा । सु. सु. वीरय (वीरय) । —४) म४.
पुरस्वाम्यैः ॥

म. ६१५५ (१८१९); हान्तिशतके २.१३ (हे पृ० ४१०); सुमा. ३१० । सु.
५३२ (मर्तु°) । हेमेन्द्रस्य सुवृत्तिशतके (का० २. पृ० ५२; मर्तु°) । सुमा. पृ० ८०.३४
(मर्तु°) । सक. ५.३९.१ (पृ० ३०३; मर्तु°) । सूहा. १६७.२९ ॥

अमुक्तायां यस्यां क्षणमपि न जातं नृपशतै-

र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभृताम् ।

तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेखेऽपि पतयो

विपादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ ५८ ॥

अमुक्तायामिति ॥ यस्यां भुवि नृपशतैर्बहुमी राजभिरमुक्तायामपालितायां ॥
यस्यां क्षणं त्रिशतकलात्मकं कालमपि न जातम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तस्या
भुवो लाभे क्षितिभृतां राज्ञां क इह[व] बहुमानः का श्लाघा । असाधारणे लाभे
श्लाघा युक्ता भवति । मूलामस्तु सर्वनृपसाधारणः । तस्मादयुक्तो बहुमानः । तस्या
भुवोऽन्त्याप्यंशे तदवयवस्य भागस्य लेखेऽपि स्वभावावयवेऽपि पतयो बहवः
प्रभवः । इत्यमलस्या जडा राजानो विपादे श्लोके कर्तव्ये विधेये सति प्रत्युत धैप- ॥
रीतेन मुदं हर्षं विदधति कुर्वन्ति ॥ [हरिणी]

१) ना३. ४. म४. क्षणमिव । —२) सु३ (मृ.). लोमे । ते२. कैव; म५. म४. ५. क इह ।
ना१. म२. ३. म४. ५. क्षितिभृताम् । —३) ना२. यदंशस्मा° । ना२. यदवयव° । सु. ७६० श्लोके पतयो;
सु. ना३. ४. म५. ७६० श्लोके पतयो; म४. ७६० श्लोके पतयो । —४) ना२. जडाः; म२. मृदाः; म५.
जनाः (जडाः) । ना२. प्रत्युतमुदम्; म४. प्रत्युतमिदम् ॥

म. ५०७ (१९३); सुमा. ३१० । सु. ५३३ (मर्तु°) । सुमा. पृ० ८०.३४ (मर्तु°) ॥

मृत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः

स्वांशीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।

ते दद्युर्ददतोऽथ वा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिग्धिक्तान्पुरुषाधमान्धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥५९॥

४ मृत्पिण्ड इति ॥ जलरेखया सलिलश्रेण्या बलयितो वेष्टितः सर्वोऽप्ययं मृदो मृत्तिकायाः पिण्डः कवलः अणुः खल्पः ननु । तमेवाणुं मृत्पिण्डं { स्वांशीकृत्य स्वाभागीकृत्य-रा- } (अशीकृत्य) भागीकृत्य अंशान्कृत्वा संयुग(संनर)शतैः अपरिमितैः संयुगैः राज्ञां नृपाणां गणाः समूहाः भुञ्जतेऽनुभवन्ति । ते नृपा दद्युर्वितरेयुः । अत्र काकुरनुसंधेया । न दद्युरित्यर्थः । अथ वा क्षुद्रा अत्यल्पाः भृशमत्यर्थं दरिद्राः अकिंचनास्ते राजानः किं यदल्पं (वि)ददते वितरन्ति । अत्रापि काकुः । बहो आश्चर्यम् । तेभ्यो दरिद्रेभ्योऽपि नृपेभ्यो धनकणान्वितलेशान् ये वाञ्छन्ति अभिलषन्ति तान्पुरुषाधमान्किञ्चिदल्पान्धिक् । ते अत्यधमा इत्यर्थः । धिग्योने द्वितीया । “उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाच्चेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इति ॥ [नार्दूलविनीतम्]

॥ १) तु२. दलयितः (बलयित.) । तु१. निर्णुणः; तु२. दुर्ण, प्र४. नध्वरः; म४. नन्वणुः (नन्वणुः) । —२) सु. ते. येऽशीकृत्य; ना१. त्वेकीकृत्य, ना२. प्र२ (टी). भागीकृत्य; प्र१.२ (मू). तं स्वीकृत्य, प्र३. म१-३.५. त्वशीकृत्य, म४. व्यशीकृत्य (स्वाशीकृत्य) । तु. स एव; म४. तदेव (तमेव) । ना२-५. रा. प्र२. सगरं (सयुगं) । तु. गणै (गणा) । —३) तु२. दे-; सु. ना१. म१. म१-४. नो (ते) । तु२.३. ददतोऽपि, ना१. प्र१.३-५. म१.२.४. ददतेऽपि; ना२. दय-तोऽथ; ते२. धदतोऽथ, म३. दधतेऽपि (ददतोऽथ) । तु. ॥ किमपि, सु. किमपि ते; ना१. किय-दहो; ना४.५. म२.५. कियदपि, म१.३. म२.४.५. किमपि तत् (किमपर) । —४) प्र१. धिक्तान् (धिग्धिक्तान्) । तु. धनवर्ण, प्र३ (मू). धनगणान् । म१. म१.२. तेभ्यो हि ये ॥

म. ४९५२ (२२४५); शतकावली ११०; सुभाष. ३१० । सुभा. ५० ८०, ४०. ॥

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं

२३ कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलंकारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना

नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ ६० ॥

स इति ॥ मदनरिपुणा मन्मथवैरिणा यस्य धवलं अवदातं उच्चैरधिकं कपालं करोटिः मूर्ध्नि शिरसि अलंकारविधये मण्डनकृते विनिहितं न्यस्तं स कोऽपि वर्ण-
४ यितुमशक्यः जातः उत्पन्नः आसीदभूत् । अस्य जन्म सार्यकमित्यर्थः । अधुना इदानीं प्राणानां स्वकीयानामसूत्रां प्राणे रक्षणे प्रवणा यत्नवती मतिर्येषां तैः नमद्भिः चन्दनकैः कैश्चित्कतिपयेनृभिः पुम्भिः निमित्तभूतैः पुंसां पुद्गलाणामयं दृश्यमानः

अतुलो निरुपमः दर्पो गर्व एव ज्वरो व्याधिविशेषः । ययं दशाननमप्यतिशेमहे
ब्रह्माणमप्यतिशेमहे एचंरूपः कः । तुच्छ इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु. कोऽप्यस्मिन् । —२) प्र२ (मू). निनिहतम् । —३) तु२. °प्रावमतिभिः । —४)
तु. नमद्रीविः; ना१. महद्भिः कः; म३. नमद्भिः किं । प्र४. °ज्वरमदः (इत्यपि) ॥

अ. १६८० (३१०६) । सुभा. पृ० ८०.३६ ॥

मनःसंयोधनम् ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा

प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलिलम् ।

प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगणो

विचिक्तः संकल्पः किमभिलपितं पुप्यति न ते ॥ ६१ ॥ ॥

परेषामिति ॥ हे हृदय चित्त परेषामन्येषां चेतांसि मनांसि प्रतिदिवसमनु-
दिनं बहुधा बहुविधैः प्रकारैराराध्य संसेव्य प्रसादं प्रसन्नतां नेतुं गमयितुं क्लेशक-
लिलं दुःखगहनं किं किमर्थं विशसि प्रविशसि । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह । त्वयि
भवति अन्तरभ्यन्तरे याहानुसंधानं विहाय प्रसन्ने स्वति स्वयमात्मनैव उदितमु-
त्पन्ने चिन्तामणीनां रोहण(गण)रत्नानां गणः समूहो यत्र तादृशो निचिक्तः पूतो ॥
विषयामिलापविहीनः संकल्पो मानसं कर्म ते तत्र किमभिलपितं न पुप्यति न
पुष्पाति । सर्वमभिलपितं पुष्पाति । सर्वेषामपि कामानां मनःसंतोषप्रयोजनक-
त्वाद्यस्य मनः संतुष्टं तस्य सर्वे कामाः सन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ 'सर्वाश्च संपदस्तस्य
संतुष्टं यस्य मानसम् । उपानद्रूपादस्य ननु चर्मास्तृणं भूरिति ॥ [शिखरिणी]

२) तु२. निशसि; म४. वहसि । तु२. हृदये; ना२. हृदयं । तु२. प्र४. क्लेशविकल्पम्; रा. वे. ॥
क्लेशकलिलम्; म३. क्लेशकलिलम् । —३) प्र१. म२.३. त्वय्यर्थं (त्वय्यन्तः) । प्र३ (मू). म१-३.
स्वयमुदितम् । तु. ना२. म४. ५. °गुणो; ना१. °गणे । —४) प्र२ (टी). विचिक्तः; प्र४. विमक्तः ।
ना१. संकल्पो । प्र२ (मू). किमभिलप्यति । ना१. पुप्यतनुते; ना४. प्र२ (मू). पुप्यतु न ते ॥

अ. ३९७५ (१७२६); सुभाष. ३१२ । सु. ३९१० (५३४; शङ्कुकल) । सुभा. पृ०-
३९८.४५ (शङ्कुकल) ॥

परिभ्रमसि किं मुधा कचन चित्त विश्राम्यतां

स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।

अतीतमननुस्सरन्नपि च भाव्यसंकल्पय-

न्नतर्कितगमागमाननुभवामि भोगानहम् ॥ ६२ ॥

परिभ्रमसीति ॥ हे चित्त हृदय मुधा वृथा किं किमर्थं परिभ्रमसि परिभ्रमणं करोषि । कचन कुत्रचित्प्रदेशे विभ्राम्यतां विभ्रामः क्रियताम् । यद्यथा भवति तत्तथा भवति । अन्यथा प्रकारान्तरेण न भवति । अहं अतीतं कर्म अननुसरन्न-
ननुस्मृत्वा[त्य] भावि कर्म चाप्यसंकल्पयन् यत्नमकुर्वन् अतर्कितगमागमान् अवा-
च्छितगतगतागताभोगान्मुखदुःखात्मकान् अनुभवामि अनुभोक्ष्ये ॥ [पृथ्वी]

१) तु १. मुदा; ना२. युधा; प्र१. म. वृधा; प्र४. वृधा (मुधा) । तु २. विभ्राम्यतां; म१-३. ५. विभ्राम्यतां । — २) प्र१. म१.२. यदा; म३. यथा (स्वयं) । — ३) तु. प्र४. अतीतमनुविस-
रन्; प्र१. अतीतमनुसंस्मरन् । तु. बाध्य° (भाव्य°) । तु. संकल्पयत् । — ४) तु. कुतर्कगमनाग-
माननुभवामि; ना३-५. रा. से. प्र४.५. अतर्कितसमागमान° । ना२. भोगाननम् ॥

॥ म. ३१६३ (१०१८) । सु. ३१५३ (सेमेन्द्रस्य) । सुर. ४० १२.९ (स्फुटलोके) ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय

श्रेयोमार्गमनेकदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

स्वात्मीभावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललीलां गतिं

मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ६३ ॥

॥ एतस्मादिति ॥ हे चेतः एतस्मादस्मात् आयासकादायासकर्तुरिन्द्रियार्थगह-
नात् विषयारुणाशात् ? । 'रूपं शब्दो गन्धरसरूपर्शश्च विषया अमी । गोचरा
इन्द्रियार्थश्चे'ति 'अटव्यरूपं विपिनं गहनमिति' चामरः । विरम निवर्तस्व । क्षणा-
दल्पादेव कालादनेकेषां बहूनां दुःखानां संसारक्लेशानां शमने नाशने एव व्यापारे
कर्मणि दक्षं पेशलम् । श्रेयसः मोक्षस्य । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसा-
॥ श्रुत'मित्यमरः । मार्गं पन्थानमाश्रय भज । स्वात्मीभावं ब्रह्मभूयमुपैहि प्राप्नुहि । कल्लो-
ललीलां तरङ्गचञ्चलां निजां स्वकीयां गतिं गमनं संत्यज सम्यग्गतीं हि । भूयः पुनः
पुनः भङ्गुरां नाशस्वभावां भवरतिं संसारप्रीतिं मा भज न सेवस्व । अधुनेदानीं
प्रसीद प्रसन्नं भव । चित्तव्याजेन लोकेभ्यो शुद्धिमुपदिशति ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) म२.३. एकस्माद् । तु.° भोगाश्रया; ना२. °खेदाश्रयात्; ते१. °कादायस; प्र४. म२. °कादा-
॥ श्रयात्; म५. °कौदाश्रय । — २) ना२. श्रेयोमार्गम् । तु. तु. ना१.२.५. रा. से. प्र४. अशेष°; म५.
-विशेष° । ना२. °दुःखशमनं; ते१. °दुःखशमन° । ना३.४. °व्यापार° । ना२. °दक्ष-; म४. °दक्षः ।
— ३) तु२. ते१. प्र१. उपैहि (उपैहि) । ना२. मतिं (गतिं) । — ४) ते२. भुज- (भज) ॥

म. १४५० (५०१) । सुर. ४० १२.१९ (मर्तु°) ॥

मोहं मार्जय तामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ

चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च श्रीषु च

ज्वालाप्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वर्गेषु च प्रत्ययः ॥ ६४ ॥

मोहमिति । हे चेतश्चित्त मोहमद्यानं मार्जय अपनुद । चन्द्रस्य सुधांशोः अर्धः कला चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य स चन्द्रार्धचूडामणिः शंभुस्तस्मिन् । तां उपनिपत्सु प्रतिपादितां रतिं उपार्जय संपादय । स्वर्गतरङ्गिण्याः भागीरथ्याः तटभुजां तीर-भूमीनां आसङ्गं उपाश्रयणं अङ्गीकुरु स्वीकुरु । तत्र हेतुमाह । घीचिपु तरङ्गेषु च सरिद्धुदेषु जलविकारेषु च तडिहोलासु विद्युच्छेणीषु च श्रीषु संपत्तिषु ज्वालाग्रेषु बह्विशिखाग्रेषु च पद्मरोगेषु भुजंगेषु च सरिद्धगेषु नदीगणेषु (सरिद्धेनेषु नदीर-वेषु) च प्रत्ययो विश्वासः कः । नास्तीत्यर्थः । वीच्यादिकसिद्धमखिलं धियामुप-मानं, यथा वीच्यादिकमस्थिरं तथा श्रियोऽप्यस्थिराः । तस्मान्मोहमपहृत्य शिवे रतिमुपाज्य गङ्गाकूलं सेवेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) प्र२ (मू). उपाश्रय (उपार्जय) । —२) ना२. 'तटभुजामासं समग्रीकुरु । —३) प्र१. 'म४. को वीचीपु च; प्र४. 'को वा विद्धिपु' (इत्यपि) । ना१. प्र४. म१.३. तटिहोलासु, प्र२ (मू). तडिहोलासु; प्र३. तडिद्वलीपु; म४.५. तडिद्वलीपु । प्र१. म२. तडि (प्र१. 'टि') होलामतलीपु च । ह. वहीपु, ह. वे२. म२. च लीपु, ना१. योपित्सु (च श्रीपु) । —४) वे२. ज्वालाग्रेषु । ह. सरि-सपेपु; ह. सरीसपेपु (च पद्मरोगेषु) । ज. प्र१ (मू). सरिद्धगेषु, ह. ना१.२. प्र२. सरिद्धेनेषु; रा. वे. ना५. म५. सुद्वर्गेषु; म४.५. सरिद्धेषु ॥

म. ४५८२ (२२५६) ॥

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिमामस्यायिनीमास्थया

भूपालभृकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

कन्थाकञ्चुकिनः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-

रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ ६५ ॥

चेत इति ॥ हे चेतश्चित्त अस्यायिनीमस्थिरामिमां प्रविश्यमानां रमां लक्ष्मीं आस्थया स्तारपर्येण भूपास्तनां मृषाणां भृकुट्यः भूमदः पद्म कुट्यः कुटीरगणि ताडु विहरणं व्यापारः विहरणे व्यासङ्गो यस्याः सा तथाविद्या पण्याङ्गनां येषां नृपाल-भृकुटीरविहारवेद्यारूपमित्यर्थः । सकृदेकवारं चिन्तय विचारय । आस्थया दहे मा अलम् । कन्थाकञ्चुकिनः जीर्णवसनपण्डप्रोतयान्त्राग्रयन्तः स्तनः । यय-रोपः । वाराणस्यां काश्यां रथ्यापङ्क्तिषु वीथिभ्रमणीषु भ्रमणानां गृहाणां प्रतीक्षारान्प्रविश्य समागत्य पाणी हस्ते पात्रमयत्रं तस्मिन्प्रतिमां विनिर्दि-भिक्षान्नमपेक्षामहे इच्छामहे ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः

पश्चाल्लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

यद्यस्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं

नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६६ ॥

- अग्र इति ॥ अग्रे पुरस्ताद्गीतं गानम् । पार्श्वयोर्वामदक्षिणपार्श्वयोः सरसाः शृङ्गारादिना संयुक्ताः कवयः । दक्षिणदिग्भाग एव प्रायेण चतुराः कवयो भवन्तीति दाक्षिणात्या इति कविविशेषणमुक्तम् । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगि'ति त्यक् । पश्चाच्चरमभागे चामरग्राहिणीनां प्रकीर्णकग्राहिणीनां स्त्रीणां लीलावलयरणितं क्रीडाकनकवलयशिक्षितम् । यद्यप्येवमस्ति तदा हे चेत्तच्च भवस्य संसारस्य रसो गुणः तस्यास्वादने अनुभवे त्वं लम्पटत्वं लौक्यं कुरु विधेहि । नोचेत् सहसा शीघ्रं निर्विकल्पे भेदकल्पनाशये समाधौ ब्रह्मध्यानोत्कर्षे ध्यानोत्कर्षा (?) निवाताच्चलप्रदीपावस्थानमिव एकत्र चेतसोऽवस्थानं समाधिरभिधीयते । तत्र प्रविश तिष्ठेत्यर्थः । यदि गीतभ्रमणादिसुखमस्ति तदानीं संसारमपि कथंचिदङ्गीकुर्मः । अस्माकं सुखमात्रब्रह्मो नास्ति अपि तु दुःखसंवलिते । यदि चेदुःखरहितं सुखं संभवति तथा[दा] भवमप्यनुभव । नो चेत्समाधिं प्रविशेत्यर्थः ॥ [मन्दाकांता]

१) म१. म२. पक्षयोर् (पार्श्वयोर्) । गु१. दक्षिणात्याः । —२) दु. ना१. पृष्ठे लीला० । —३) ना१. यद्यस्येवं; ना२. यद्यस्येवं; ना३-५. म१. यद्यप्येवं ॥

भ. ७७ (२३) । शा. ४१७६ (मर्तु०) । सु. ३४६७ । सुर. ४० ९२.१० (मर्तु०) । सुभा. ४० ३७५.२४५ (मर्तु०) । अलंकाररत्नाकरे ४७४ । सक. ५.५५.५ (४० ३१६; उपहराजल) ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं

न्यस्तं पदं शिरसि विद्विपतां ततः किम् ।

संपादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पस्थितास्तनुभृतां तनवस्ततः किम् ॥ ६७ ॥

- प्राप्ता इति ॥ सकलकामदुघाः सर्वाभिलषितस्त्राविण्यः श्रियः संपदः प्राप्ता लब्धाः ततः किम् । विद्विपतां वैरिणां शिरसि मस्तके पदं चरणं न्यस्तं निहितं ततः किम् । प्रणयिनः सुहृदः विभवैरैश्वर्यैः { संपादिताः संपृहीताः-रा- } (संभाविताः संमानिताः) ततः किम् । तनुभृतां शरीरिणां [तनवो देहाः कल्पस्थिताः कल्पकालपर्यन्तस्यायिनः] (तनुभिर्देहैः कल्पं कल्पपरिमितं कालं स्थितमुपितं) ततः किम् । संपदादीनामपि नश्वरत्वान्मनोरथसिद्धिर्नास्ति । यदा नित्यं मोक्षसुखं साध्यते तदा काङ्क्षितसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ [वस्तुतत्तिलका]

१) म१. प्राप्ताः श्रियः; म२. प्राप्ताभयः । म१. म२. 'दुर्घां ततः किं । —३) दु. घ. संतोषिताः; ना१. म४. म५. संमानिताः; ना५. म१-३. म२. संभाविताः; म४. सन्मानिताः ।

—४) तु १. कल्पैः स्थिताः; ना२. कल्पं स्थितं; ना३. ४. कल्पस्थितं; अ२. ३. कल्पं स्थितं; अ५. कल्पस्थितं । ना२. अ२. ३. तनुमिः; म३. अवयवम् (तनवम्) ॥

म. ४३२० (१९०३); शतकावली १०५; सुभाष. ३१४; नीतिसङ्घ ८१ । शान्तिशतके ४. २ । काव्यप्रकाशे ७. २०१; काव्यप्रदीपे (का० २४. पृ० २८१) । दशरूपवलोके पृ० १४० । शा. ४११२ (मर्तुं) । सु. ३४५१ (मर्तुं) । उदाहरणचन्द्रिकायाम् । रसरत्नहारे (?) । ४ मङ्गलकारमहोदधौ ४०४ । सुभा. पृ० १०६. ९४९ (मर्तुं) । रसरत्नप्रदीपिकायां । चन्द्रालोक-दीपायां २. ३४ ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं

स्नेहो न बन्धुपु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६८ ॥

भक्तिरिति ॥ भवे परमेश्वरे भक्तिर्विध्यात्सो यद्यस्ति । हृदिस्थं मनःस्थितं मर-णजन्मभयां नाशोत्पत्तिभ्यां सकाशाद्भयं साध्यसं यद्यस्ति बन्धुपु ज्ञेहः प्रेमा यदि नास्ति । मन्मथजा कामोज्ञता विकारा विकृतयो यदि न सन्ति । संसर्गदोषरहिताः संसर्गदोषविवर्जिताः विजना विद्विक्ता वनान्ता वनमध्यप्रदेशा यद्यस्ति । वैराग्यं ॥ वीतरागता यद्यस्ति । अस्तीति काकुः । तर्ह्यतः परं अस्मात्परमुत्कृष्टं किमर्थनीयम् । काङ्क्षितद्वयं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) म१. म२. भवेत् (भवे) । म५. विनाशिनी स्थात् (भयं हृदिस्थं) । —२) म३. देशो (ज्ञेहो) । तु. ना२. मन्मथजा । म१. ४. ॥१-४. मन्मथजो विकारः । —३) तु १. °रहितो; ना१. °रहिते; म३. °रहितं । ना१. म३. विजने । तु२. वन्मेता; ना१. म१. म३. वनान्ते । —४) ना३-५. ॥ पा१. म५. किमतः ॥

म. ४५२० (१००६); सुभाष. ३१४ ॥

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि

तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।

यस्यानुपद्भिण इमे भुवनाधिपत्य-

भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ६९ ॥

तस्मादिति ॥ यस्मादतः परमर्थनीयं नास्ति इदमेवोत्कृष्टं मयति । तस्मात्कार-णादनन्तं नाशरहितमजरं धार्मिकविहीनं परममुत्कृष्टं विकासि विश्वव्यापि तत् तत्प-दवाच्यं ब्रह्म परमेश्वराख्यं परमात्मानं चिन्तय ध्याय । एभिर्द्वयमाणैरसद्विकल्पैः कुत्सितपक्षैः किम् । न किञ्चिदस्ति । इमे भुवनस्य लोकस्याधिपत्यं स्वाम्यं भोगः ॥

सुखाद्यादिर्येषां ते भुवनाधिपत्यभोगाः कृपणानां लुब्धानां जनानामभिमता यस्य
ब्रह्मणोऽनुपङ्क्तिः आनुपङ्क्तिकफलानि । महत्फलमुद्दिश्य प्रवर्तमानस्यायत्तलिङ्गा-
न्यल्पानि फलानि आनुपङ्क्तिकफलान्युच्यन्ते । एतेषु यद्यासक्तो भवेत् तदानीं तन्म-
हतः फलस्यान्तरायो भवति ॥ [वसन्ततिलका]

- ३ १) तु. विशोकं, सु. ना२. विकासि, म४.५. विमाति । —२) ना२. रे ब्रह्म; प्र१. म१-३.
तचित्त (तद्ब्रह्म) । ना२. किमेगिरसिद्वकल्पैः; प्र१. म२. किमस्यसकृद्विकल्पैः । —३) प्र२ (मू).
म४.५. धिपत्य । —४) सु. ना३-५. °राज्यादयः ; ते. म४. °लोकादयः (°भोगादयः) ॥

भ. २५१२ (१०१२); शतकावली ३५; नीतिसङ्क. ८१; कृष्णकवचं; सुभाष. ३१४ ।
शाम्भितशतके ३.२४ (हे. ४२४) । सु. ३४५२ (भर्तृ) ॥

- ॥ पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
दिङ्माण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मलीनं
न ब्रह्म संस्मरसि निर्वृतिमेपि येन ॥ ७० ॥

- पातालमिति ॥ हे मानस हृदय चापलेन चपलतया पातालमधोभुवनं आवि-
॥ शसि प्रविशसि । नभः गगनं विलङ्घयातिक्रम्य यासि गच्छसि । दिशां हरितां
मण्डलं चक्रवातं भ्रमसि पर्यटसि । भ्रान्त्या परिभ्रम्यापि जातु कदाचिदपि आत्म-
न्येय लीनं निगूढं विमलं मलरहितं ब्रह्म परमात्मरूपं परं ज्योतिः कथं न संस्मरसि ।
येन चिन्तनेन निर्वृतिं सुखमेपि ब्रह्मानन्दमनुभवसीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

- १) ना२. वासि (यासि) । —२) तु२. दिग्मण्डलं; प्र२ (मू). हृद्मण्डलं । ना२. मानसि
॥ (मानस) । —३) प्र२.३. भ्रान्त्यापि । तु२. सु. विमले । ना२. रा. ते. प्र१. आत्मनीनं । —४)
तु. तद्ब्रह्म न स्मरसि; ना२. तद्ब्रह्म न स्पृशसि; प्र५. न ब्रह्म संस्पृशसि । ना२. म३. एव (एपि) ॥

भ. ४०२६ (१०५६); नीतिसङ्क० ७९; शतकावली ३५ (१०५); सुभाष. ३१४ । सु.
३४४७ (भर्गव) । सुभाषितार्णवे ३८.२ ॥

वैराग्यशतके सप्तमपद्धत्यन्ते अधिकौ ।

- ॥ कचिद्रम्या रामा कचिदपि गलत्कुष्ठरुधिरा
कचिद्रीणावाणी कचिदपि च हा हेति रुदितम् ।
कचिद्विद्वद्गोष्ठी कचिदपि हतासानमतुलं (१)
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥ १ ॥

[तु. वैराग्य. ६८] [भ. १९८९ (३९९९) । सुभाष. २८ (३१३) । सु. २९४१ । सुभा.
॥ ४० ८९.५ । सुर. ४० ९९.५ (भर्तृ)]

अहिरिव जनयोगं सर्वदा वर्जयेद्यः
 कुणमिव वसु नारीं त्यक्तकामो विरागी ।
 विषमिव विषयार्थान्मन्यमानो दुरन्ता-
 ज्ञयति परमहंसो मुक्तिभावं समेति ॥ २ ॥

[तु. वैराग्य. ६९]

नित्यानित्यविचारः ।

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
 स्वर्गप्राप्तकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
 मुक्त्यैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
 स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषैर्वणिग्वृत्तिभिः ॥ ७१ ॥ "

किमिति ॥ वेदैः ऋगादिभिः किम् । स्मृतिभिर्मन्यादिभिः किम् । धर्मशास्त्रैः
 किम् । स्मृतयस्तु, "मन्यत्रिविष्णुहारीतयाज्ञयलभ्योऽशनाङ्गिराः । यमापस्तम्बसं-
 तर्काल्यायनवृहस्पतिः । पराशरव्यासशङ्खलिखिता वृक्षगौतमाः । शातातपो वसिष्ठश्च
 धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः" इति । पुराणानां ब्राह्मादीनां पठनैः किम् । पुराणानि "ब्राह्मं
 पाशं वैष्णवं च शैवं मागवतं तथा । भविष्यं नारदीयं च मार्कण्डेयमतः परम् ।"
 आग्नेयं ब्रह्मकै[वे]वर्तं लेङ्गं वाराहमेव च । स्कान्दं च वामनं चैव कौर्म मात्स्यं च
 गायडम् । ब्रह्माण्डं च पुराणानि" इत्येवमिति । शास्त्रैर्व्याकरणप्रमुखैः किम् ।
 शास्त्राणि तु प्रागेवोक्तानि । महाविस्तरैरधिकव्यासैः । इदंवादिनां सर्वेषां विशेषाणां
 स्वर्गो धीरेष्वप्राप्तः संयस्यः । तत्र कुटी निवासोऽल्पगृहवसतिरेव फलं साध्यं
 तद्वति प्रयच्छन्ति यानि तैः । कर्मणां ज्योतिष्टोमादीनां क्रियाः करणानि । तेषां
 विभ्रमैर्विलसितैः विशेषैरित्यर्थः । तैः किम् । सर्वत्र किमित्याक्षेपः । भवदुःखानि
 संसारपीडा एव भारालेपां रचना निर्माणं तस्य विध्वंसने नाशने कालानलः प्रल-
 याभिः । स्वात्मानन्दो ब्रह्मानन्द एव पदं स्थानं तत्र प्रवेशो लयनं तस्य {फलनं
 लीकार्-सु-} (कथनमुपदेशः । तवेकं) मुक्त्वा विहाय शेषा अवशिष्टा वेदाध्य-
 यनव्यापारा वणिजां चैद्यानां वृत्तयो जीवनानि । ब्रह्मज्ञानविहीनं वेदस्मृतिशास्त्र-
 पुराणपठनं योगाद्यनुष्ठानं च ध्यर्थमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) म३. पुराणकथनैः । —२) म३. स्वर्गद्वारकुटीनिवासफलनैः । म१. धर्मं (कर्म) ।
 —३) तु१. मुक्त्यैकं; तु२. मुक्त्यैकं; सु. म२.३. मुक्त्यैकं । तु. दुःखभावः । ना२. विध्वंसि । —४)
 तु. सुखः; ते१. पदम् (पदं) । म२.३.५. कथनं (कलनं) । तु. ते. म१-३. म२. शेषा वणि-
 ग्वृत्तयः; सु. ना३-५. म४. शेषैर्वणिग्वृत्तनैः (म४. मूलवदपि) ॥

॥

यतो मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निदलितः

समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।

धरा गच्छत्यन्तं धराणिधरपादैरपि धृता

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ७२ ॥

यत इति ॥ श्रीमान्सर्वोत्कृष्टो मेरुः सुरालयो युगान्ताग्निना प्रलयकालवद्विना दलितधूर्णाकृतो भूत्वा निपतति भ्रम्यति । प्रचुरैर्वहुलैर्मकरैर्मत्स्यविशेषैः ग्राहैः नैकेर्यादौविशेषैश्च कलिला गहनाः समुद्राः सागराश्च शुष्यन्ति शीघ्रं प्राप्नुवन्ति । धराणिधराणां पादैः पर्यन्तपर्यन्तैर्धृता ऊढापि धरा भूमिः अन्तं नाशं गच्छति प्राप्नोति । एवं सति करिकलभस्य गजशिखोः कर्णाग्रवत् भ्रवणान्त इव चपले चञ्चले । क्षणिक इत्यर्थः । शरीरे । शीर्यत इति शरीरं तस्मिन् घट्टपि का वार्ता । किं फथनीयमित्यर्थः ॥ [विस्मयिणी]

१) म३-५. यदा (यतो) । ना३-५. रा. से. °वलितः (°दलितः) । —२) तु. शुष्यन्ते । तु१. न करग्राह° । ना२. °विलयाः; म२.३. °कलिताः; प्र५. °वलिलाः (°निलयाः) । —३) ना२. धना (धरा) । तु२. प्र५. गच्छत्यन्ते; तु. गच्छत्यन्तः; ना५. गच्छत्यन्तं । म३. धृतं (धृता) । ॥ —४) तु२. किरिकलभ°, तु३. करिकलभ° । म४. °कण्ठाग्रचपले ॥

म. ५१२७ (२३५५); सुभाष. ३१३ । सूहा. १९७.३४ (भव°) ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता अष्टा च दन्तावलि-

दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ७३ ॥

गात्रमिति ॥ गात्रं शरीरं संकुचितं खर्चाकृतम् । गतिर्गमनं विगलिता नष्टा । दन्तानां रदनानामावलिः पङ्क्तिः अष्टा विगलिता । दृष्टिर्दर्शनं नश्यति नष्टा जाता । बधिरता बधिरत्वं वर्धते प्रवृद्धा । वक्त्रं वदनं लालायते स्तुणिकायुक्तं जातम् । बान्धवजनो बन्धुसमूहः वाक्यं स्वीकृतवचनं नाद्रियते न स्वीकरोति । भार्या गृहिणी न शुश्रूषते न सेवते । पुत्रोऽप्यमित्रायते शत्रुरिवाचरति । जीर्णवयसो वृद्धस्य पुरुषस्य । नरस्येति सर्वत्रान्वयः । एा कष्टम् ॥ [शार्ङ्गविक्रीडितम्]

१) म२ (म५). संकुचिता । म४. गतिर्विल्ललिता; म५. गतिर्विदलिता । म४.५. दन्ताश्च भार्या गता । प्र१.४. म१.३. दन्तावली । —२) ना२. दृष्टिर् (दृष्टिर्) । तु. ना२. नश्यति । प्र५. च बधिर (बधिरता) । —३) म४.५. वाक्यं नैव करोति । म१.२. बान्धवजनैर् । ते१. भार्यापि (भार्या न) । ना१. निश्रूषते । —४) तु. जरयाभिभूतपुरुषं, म४.५. जरयाभिभूतवपुः (पु०-°वयसः) । म४.५. पुत्रोऽप्यवशायते ॥

म. २१०३ (८३३); पञ्चतन्त्रे ३.१९५ (४.७८); प्रमहाम १७ । शा. ४१६१ । सुमा. ४० ९६.१६ । सुर. ४० ९७.५ (समावर्त्ते) । सुभाषिणर्णवे ३८.६७ ॥

*वर्णं सितं झटिति वीक्ष्य शिरोरुहाणां
स्थानं जरापरिभवस्य तदा पुमांसम् ।
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७४ ॥

वर्णमिति । तरुण्यो युवतयः (पुंसां नराणां) जराया घृष्टत्वात्परिभवस्य
तिरस्कारस्य स्थानं पदं [पुमांसं] शिरोरुहाणां केशानां सितं धवलं वर्णं रूपं
वीक्ष्यावलोक्य झटिति सहसा (जगति लोके) तदा तस्मिन्काले आरोपितास्थि-
शकलं निक्षिप्तकीकसखण्डं चण्डालानामन्यजनानां जनानां कूपमश्रुमिव दूरतरम्-
तिदूरं परिहृत्य विस्तृत्य यान्ति गच्छन्ति । यथा लोके सज्जनाः अस्थिशकलाङ्कित-
चण्डालकूपं दूरतस्त्यजन्ति तथा तरुण्यश्च निजपुरुषमपि वृद्धं त्यजन्तीत्यर्थः ॥
[वसन्तविलम्बा]

[म. ५. वीक्ष्योर्नास्ति] १) तु. धेतं पदं, ना२. वर्णं शिर्षं; ना५. वर्णान्वितं (वर्णं सितं) ।
तु. शिरसि; ना१.२. अदति; ना३.५. प्र२.३. जगति, ते२. झटिति (झटिति) । —२) तु. प्र. ५. ॥
परं (जरा-) । तु. ना१. तदेव पुंसां; ना२. प्र२.३. म१.२. तथैव पुंसां; प्र४. तथा पुमांसम् ।
—३) ना३-५. रा. वे. म३. 'तास्थिशकलं'; प्र५. 'ताण्डशकलं' । —४) तु. तु. ना२. चण्डालः ॥

म. ६५९९ (३०५९); शतकावली १०६; सुभाष. ३१८ । पञ्चतन्त्रे ३.१९३ (४.७७) ।
शा. ४१६६ (मर्तुं) । सुमा. ४० ९५.१४ । सुर. ४० ९७.६ (मर्तुं) । सुभाषिणर्णवे
३८.६८ ॥

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महा-
न्संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७५ ॥

यावदिति ॥ यावत् इदं शरीरं देहः अरुजं रोगरहितं सत्स्वस्थम् तुल्येन स्थितं ॥
भवति । यावज्जरा चार्धक्यं दूरतो दूरीयसि काले भविष्यति । यावच्चेन्द्रियाणां
चक्षुरादीनां शक्तिः स्वदिपयग्रहणपाटवं अप्रतिहता अविहता भवति । यावदेवायुषो
जीवितकालस्य क्षयो नाशश्च न भवति । तावदेव विदुषा धीमता धामनाः आत्म-
श्रेयसि कैवल्ये महानपि प्रयत्नः श्रवणाद्युद्योगः कार्यः कर्तव्यः । यदा तु मृत्युं गच्छा-
न्मरणोद्योगो न तिष्ठति । एतदेव दृष्टान्तमुखेन समर्थयति । भवने गृहे मर्तुं
वर्ग्ये (दृष्टमाने) कूपखननं प्रत्युद्यमः उद्यमः उद्योगः कीदृशः
इत्यर्थः । यावत्तावच्छ्रद्धायवधौ । गृहे पश्विना दृष्टमाने कूपं नि-

तद्भूतेन जलेन यद्धि निर्वाणधिप्यामीति यत्नो निरर्थक इत्यर्थः । साधनचतुष्टयं नाम
नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहोमुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत्तिर्मुमु-
क्षुत्वं चेति ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

- १) ना१. यावत्सप्तमिदं । म४.५. यावच्च दूरे जरा । — २) म४.५. °वृत्तिर् (°शक्तिर्) ।
— ३) तु१. स्वात्मधेयसि; ते२. अत्र श्रेयसि । म५. म२.५. विदुषां । — ४) म४.५. आसीते
(संसीते) । तु१. हि (तु) । तु२. म४. कूपखनन-; ते२. कूपघननं ॥

म. ५४७९ (२४८३); सुभाष. १२८ । शा. १७९ (भर्तु) । विक्रमचरित्रे २१८ ।
सुसु. ९८.४० । सुर. पृ० १७.२ (स्फुटलोके) । सुभा. पृ० १७८.१००७ । सुभाषितार्णवे
१५.२ ॥

- ॥ तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनर्दी
गुणोदारान्दरानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिबामः शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसा-
न्न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुपि जने ॥ ७६ ॥

- तपस्यन्त इति ॥ तपस्यन्तस्तपश्चरन्तः । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां घर्तिचरो'
॥ रिति क्यप् । सन्तो भवन्तः सुरनर्दी भागीरथी अधिनिवसामः । भागीरथ्यां निव-
साम इत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वस' इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । गुणैरानु-
कूल्यप्रतिपत्त्यादिभिरुदारान्महतो वारान्पत्नीः । 'पुंभूञ्जि वारा' इत्यमरः । उत
अथ वा सविनयं विनयेन सह परिचरामः सेवामः [महे] । शास्त्राणां व्याकरण-
न्यायवैशेषिकवेदान्तभाट्टप्राभाकराणामोद्योगप्रवाहान्पिबामो ध्यामः । उत विवि-
॥ धानि काव्याभ्येवामृतरसान्पिबामः । जने लोके कतिपयनिमेषायुपि अल्पाक्षिपक्ष-
परिस्पन्दा आयुर्यस्य तादृशि सति किं कुर्मो न विद्मः न जानीमः । प्राणिनां क्षणि-
कत्वं विचारयतां मनसि स्थिरकार्यारम्भो न रोचत इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

- १) म१. म२. किमिति; म१. किमपि (किमधि-) । — २) ना१. गुणोदारान्दरान् । ना१.
परिचरामः सविनयात्; म४.५. परिचरामः सकृत्कम् । — ३) सु. ना१-५. शास्त्रार्थानुत; म४.५.
॥ शास्त्राम्बुन्युत । म१. वदत (विविध-) । — ४) तु२. विद्मः (विद्मः) ॥

म. २४९३ (१००१) ॥

- दुराराध्याश्चामी तुरगचलचिन्ताः क्षितिभुजो
वयं च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बद्धमनसः ।
जरा देहं मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं
॥ सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ७७ ॥

दुराराध्या इति ॥ नुरगवत् अथ इव चलं लोलं चित्तं मनो येषां ते एते अति-
भुजो राजानो दुराराध्या दुर्न्यासाः । 'ईपद्मः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु सत्' । स्थूला-
महती इच्छा याञ्छा येषां ते तथाविधाः वयं च सुमहत्याधिके मोक्षलक्षणे फले
वदमनसः आसक्तचित्ताः । जरा विस्त्रसा देहं शरीरं हरत्यपहरति । मृत्युमरणं
दयितं बह्मं जीवितं प्राणं हरति । हे सखे मित्र विदुषः सुधियाः संकल्परहितात्
तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपादन्यत्र श्रेयोलाभो जगत्पन्यत्रास्ति न विद्यते (अभावे
विरक्तिः ?) [विचरिणी]

१) तु. अतिमृतो । — २) ना१. महति च; प्र३ (मू). स महति (सुमहति) । ना१. ३-५.
रा. वे२. प्र२. ३. ५. म३. फले, त१. भवे (पठे) । ना२. दमननः । — ३) ना२. देहे । ना१.
सकलं (दयितं) । — ४) प्र४. दुखे (सुखे) । प्र२ (नू). जयति (जगति) ॥

म. २३८९ (११०५) ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थं प्रयातेऽर्थिनि

क्षीणे वन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः-

पूतप्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवासः कचिद् ॥ ७८ ॥

मान इति ॥ माने चित्तममुच्यते म्लायति नश्यति वसुन्यर्थे च खण्डिते
विच्छिन्ने सति अर्थिनि याचके व्यर्थं निष्प्रयोजने प्रयाते गते सति वन्धुजने
यान्धवसमूहे क्षीणे शूद्रे सति परिजने सेवके गते व्यपयाते सति यौवने [शनैः]
(पुनः) स्तारण्ये नष्टे नाशं गते सति केवलमिदं वक्ष्यमाणमेव सुधियां विदुषां युक्तं
न्याय्यम् । किं तदित्याह । यज्जह्नुकन्याया भागीरथ्याः पयसा जलेन पूता प्रावाणः ॥
शिला यस्य तस्य गिरीन्द्रस्य हिमवतः यः कन्दरो गुहा तस्य दर्या निवरस्य कुञ्जे
छतादिपिहितोदरे कचिदेकदेशे निवासो वसतिः । यदा मानस्य भङ्गो नास्ति वसु
च भशुरतरमस्ति अर्थिनश्च याचनामज्ञाभायात्संतुष्यन्ति परिजनाश्च संभाषिताः
कापि न गच्छन्ति यौवनं च न नश्यति तदानीं संसारोऽपि वरम् । अन्यथा सर्व-
सङ्गत्याग एव न्याय इत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गनिरीक्षिणम्]

१) तु२. म्याने मानिनि । तु. ना२. व्यर्थं (व्यर्थे) । प्र३. प्रयातेऽर्थिनि । — २) ना२.
खण्डिते (परिजने) । तु. अष्टे (नष्टे) । तु२. शनैर्यौवने; प्र२ (मू). पुनर्यौवने । — ३) तु३ (नू).
शान्दा; प्र४. विदुषां (सुधियां) । — ४) म४. ५. पूरे वय (पूतप्राव) । ना२. "दरीन्द्र" ("गिरीन्द्र") ।
म४. ५. "मन्दर" ("कन्दर") । तु. ना२. प्र२. ३. ५. "दरी"; सु. "दुरी"; प्र४. "नदी" ("तटी") ।
तु. "कुञ्जे" ("कुञ्जे") ॥

म. ४८२५ (२१८३); प्रसङ्गाम् १०; सुमा. ३१२ । सा. ४१०८ (जट्टं) । सुमा.
२० १७६. २५४ (भट्टं) ॥
नी० श० २१ (वै० श०)

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्यं साधुसमागमागमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितबाष्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥ ७९ ॥

- १ रम्या इति ॥ चन्द्रस्य सुधांशोर्मरीचयो रश्मयो रम्या मनोहाः । तृणवती यवसवती वनान्तस्थली काननमध्यस्थलं रम्या । साधूनां सज्जनानां समागमः संगमो { साधूनां समागमस्य य आगमः प्राप्तिलेन यत्सुखं तदपि रम्यम्-सु- } रम्यः । काव्येषु कविकृतिषु कथाः प्रबन्धकल्पाः सुखतरं अतिशयेन शर्म यथा तथा रम्याः । कोपेन क्रोधेनोपाहिता निहिता बाष्पस्याश्रुणो बिन्दवः पृषन्ति यस्मिन् स्तत्तरलं चञ्चलं प्रियाया वल्लभाया मुखं घदनं रम्यम् । इदं सर्वं नित्यानित्यवस्तु-विषेकरहितानां रम्यम् । अनित्यत्याद्यश्वरत्नं अभ्युपगते अङ्गीकृतवति । कर्तरि निष्ठा । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' । चित्ते पुनः चेतसि तु किञ्चिदल्पमपि न रम्यम् ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

- १) तु. कुसुमिता (तृणवती) । —२) ना२. प्र२.३. म१. रम्यः (रम्यं) । ना१. ५. ११. वे. ॥ प्र१. म२. °गमागमसुखं; ना२. °गमोद्भवसः; ना३. ४. °गमोत्सवसुखं; प्र२.३. °गमः सुखतरं; प्र५. °गमोचितसुखं; म१. °गमोत्सवसः; म३. °गमोत्तमसुखं (°गमागमसुखं) । ना१. काव्येषु (काव्येषु) । तु. गिरः (कथाः) । —३) प्र१. कोपोद्बोहित°; म१-४. कोपोदाहित° । म३. °कलितं (°तरलं) । —४) ना१. रम्यं सर्वम् । तु. प्र२.३. °ताभ्युपगते; ना१. °तामुपगते; प्र४. °ताभ्युपगमे; म२. °ताभ्युपगमे (°तामुपगते) । तु. नित्यं; ना१. चित्रं; ना२. सर्वं; म३. चित्ते (चित्ते) ॥

- ॥ अ. ५७१० (२५९०); सुभाष. ३१५ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गोयादिकं

किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किं तु भ्रान्तपतंगपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ८० ॥

- ॥ रम्यमिति ॥ रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं सौघपृष्ठं वसतये वासाय न किं, वासाय भवत्येव । गोयादिकं गानवाद्यप्रभृति श्राव्यं श्रवणयोग्यं न किं, भवत्येव । प्राणसमानानामसुतुल्यानां समागमः संगमः तेन सुखं शर्म अधिकप्रीतयेऽत्यन्तप्रमोदाय न. वा किं भवति । एवंविधं सुखं किमिति त्याज्यमित्यत आह । किं तु उद्भ्रान्त-आसौ पतंगश्चोद्भ्रान्तपतंगः तस्योद्भ्रान्तपतंगस्य शलमस्य पक्षपवनेन गच्छद्वायुना व्यालोलस्य चञ्चलस्य दीपाङ्कुरस्य प्रदीपशिखायाश्छाया कान्तिरिव चञ्चलमस्थिरं सकलं सर्वं हर्म्यतलप्रभृत्याकलय्य विदित्वा सन्तो धीमन्तो वनान्तं काननमध्यं गताः प्राप्ताः । नान्ये ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) ना५. रा. वे. अर्थ (आर्थ) । म२. गेयादि किं । —२) प्र२ (मू). नैवा प्राप्तिम् । सु२. म१.४.५. 'गमागम' ; ना१. 'गमागत' ('समागम') । वे२. 'मुन' ('मुख') । ना३-५. रा. वे. प्र२.५. नैवाधिक- । तु१. प्रीयते । —३) सु. म३. किं तद्वान्त' ; ना१. किं भूभ्रान्त' ; प्र२ (मू). किं तद्वान्त' ; प्र३ (मू). किंचिद्वान्त' ; प्र४. किं तु भ्रान्त' । म४.५. पतन्पतद्वपवन् । प्र५. 'व्याधूत' ('व्यालोल') । —४) प्र१. म१.२. 'ज्वाला' ('ज्वाला') ॥

म. ५७१४ (२५८९) ; काव्यकल्प २६ ; नीतिमङ्ग ६७ । शान्तिशतके २.१४ । शा. ४११४ (मर्तु) । सु. ३३२४ । सुमु. १३१.५१ (विज्ञानात्मनः) । सुमा. ४० ३७३.१८१ । सक. ५.१५.२ (४० ३२० ; विज्ञानात्मनः) । सूहा. १९७.३६ (मर्तु) ॥

वैराग्यशतके अष्टमपद्धतौ अधिकः ।

यथा सग्री तूर्यैर्जनपरिवृतो बध्यपुरुषः

ग्रयन्वध्यस्थानं निपतति विपादे प्रतिपदम् ।

तथा हे भोगस्या दिवसदिवसे मृत्युनिकटं

व्रजन्तो मा यूयं भवत विभर्षैर्दमनमः ॥ १ ॥

[म ४.५. वैराग्य. ८.४]

शिवाचनम् ।

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ताद-

ड्वैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ।

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढगृहाभिमान-

क्षीयस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ८१ ॥

आसंसारमिति ॥ हे तात (जनक) इति लोकं संयोधयति । (आ संसारम् ॥ संसारः संसरणं जन्म आरभ्य आ संसारत् जन्मप्रभृतीत्यर्थः । 'आह्वयार्थादभिवि-
ष्यो'रिति मर्यादायां ध्वययीभावः) । आसंसारं इति पाठे अभिविधावध्ययीभावः ।
आसंसारं सर्वेस्मिन्संसार इत्यर्थः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'अका-
रान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इत्यस्य 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो चकव्य' इति
प्रतिषेधात्स्त्रीलिङ्गत्वं नास्ति । 'न स पात्रयुगादिभि'रित्यमरः । इदमेतद्विभुवनं
चिन्वतां मृगयमाणानां अस्माकं नयनयोः पदवीं मार्गं वा श्रोत्रवर्त्म श्रवणपथं वा
तादृक् तथाविधः पुरुषो नागतो न प्राप्तः । (पीवरः ?) तथाविधं पुरुषं कापि न
पद्यामो न च शृणुम इत्यर्थः । तादृगिति कीदृगित्याकाङ्क्षायामाह । योऽयमीदृग्पु-
रुषो विषयाः शब्दादय एव करिण्यः करेणवस्तासु गाढं नितान्तं गृहेन लीनेनाभि-
मानेन प्रणयेन । 'अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयो'रित्यमरः । तेन क्षीयस्य
मत्तस्यान्तःकरणस्य चित्तस्यैव करिणो धारणस्य संयमाय बन्धनायालानलीलां
सम्भोषमां धत्ते विभर्ति । विषयेषु स्वेच्छया वर्तमानं मनोमातङ्गं निरोद्धुं केनापि न
शक्यत इत्यर्थः ॥ [मन्दामन्ता]

१) ना२. रा. से२. अ२.३. म२.५. आ संसारतः; ते१. आसंसा- । तु. तात तावत्; अ४. म४.५. सादृशानां; म३. चान्वितादृक् । —२) अ२.३. मैवासाकं । तु१. अ१. ॥१.२.४.५. श्रोत्र-वर्त्तागतो वा; तु२. गोत्रवर्त्ता गतो वा । —३) अ१. म१.२. विषमवरिणीं; म३. विनयकरिणी° । तु. म३.५. गार्हटा°; ना२. अ४. गृहगाटा° । —४) अ३ (मू.). °क्रीवस्यान्तः°; म३. °वीड-स्यन्तः°; म५. °क्षीणस्यान्तः° । तु. °वरिणीं; अ२ (मू.). °किरणः । तु. संयमालानलीनम्; रा. ते. संयमानायलीलाम्; म५. संयमालानलीला ॥

अ. १०६० (४०१) । शा. ४१०५ (अर्त्त°) । सुभा. पृ० ३६९.६१ ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं

सहार्यैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।

॥ मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-

न्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ यदेतत् स्वच्छन्दं निरवग्रहं विहरणं परिश्रमः । अकार्पण्यं दैन्यरहितं अशनमशनम् । आर्यैः सज्जनैः सह संवासो वसतिः । उपशमः शान्तिरेकं व्रतमेव फलम् । यस्य तत्तादृशं श्रुतं शास्त्रं बहिः शरीरादौ बाह्ये । आत्मव्यतिरिक्त इत्यर्थः । ॥ मन्दस्पन्दं मलयसंचारं मनो मानसमिति यत् सयं एषा उदारस्य महतः कस्य तपसः परिणतिः फलमिति चिरस्य चिरकालं विमृशन्विचारयन्नपि न जाने न वेभि । स्वच्छन्दविहरणादिकमुक्तं पञ्चविधं सर्वेषां तपःफलानामुत्कृष्टमित्यर्थः ॥ [चिरारिणी]

१) तु२. विरहणम् (विहरणम्) । ना२. अपायस्य शमनं; अ२ (मू.). अनार्पण्यशमनं । —२) तु. साहाय्ये; सु. ना१. अ४. म१.३-५. सहाय्यैः; अ१. साहाय्यः; अ२. सहायः (सहाय्यैः) । तु. चारण्ये; म५. संवादः (संवादाः) । —३) अ१. अ२. यदिरति- । ना२. च कस्यापि (चिरस्यापि) ॥

अ. ५३५६ (४८२१) । सुभा. पृ० ३६८.४६ ॥

जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातं च तथौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणाश्च बन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।

॥ किं युक्तं सहसाम्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी

हा ज्ञातं मदनान्तकाद्वियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ॥ ८३ ॥

जीर्णा इति ॥ हृदये मनसि मनोरथा अभिलाषाश्च जीर्णा विप्रतिष्ठं यौवनं तारुण्यं च यातं गतम् । च अद्वेष्यवयवेषु गुणा गुणविद्धिः विना बन्ध्यफलतां व्यर्थफलत्वं याता गताः । बलवान् मदना प्रीतिमभ्युपैति ममागतः । कृतान्तो यमः अक्षमी युक्तं किम् । मदनान्तकस्य परमेश्वरस्याद्वियुगलं पादयुग्मं चापरा गतिः शरणं नास्ति ॥ [शांतिवैदीहितम्]

१) तु. नार. स्वहृदये (च हृदये) । म१. म१.२. यातं तु । —२) तु. म१. म१-४. मे विफ-
लतां (वन्यफलतां) —३) तु. श्वक्तं ततः; म५. युक्तं ततः । नार. म३ (गु). म१. अनुपेति;
म३. ०पुपति । तु. वृत्तेऽर्थेऽक्षमी; नार. द्वि लोकान्तकृत् (कृतान्तोऽक्षमी) । —४) तु१. हा
सातं; सु. म३. ह्यज्ञातं; ना१. ह्यज्ञातं; नार. भो ज्ञातं; म२. ह्यज्ञानान्; म४.५. हा प्यार्तः । ना१.
त्रिपुरान्तकाक्षि० । सु. नार. ०युगुत् ॥

भ. २४२५ (९७६) ॥

*महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भावस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ८४ ॥

महेश्वर इति ॥ जगतां लोकानामधीश्वरे प्रभो महेश्वरे शंभौ वा जगतां
लोकानामन्तरात्मन्यन्तर्यामिनि जनार्दने विष्णौ वा { वस्तुभेदप्रतिपत्तिः शयं महेश्व-
रोऽयं जनार्दन इति वस्तुगोचरभेदबुद्धिर्नास्ति-रा- } वस्तुतः परमार्थतः भेद-
प्रतिपत्तिः पृथक्त्वबुद्धिर्मे मम यद्यपि नास्ति तथापि तरुणेन्दुशेखरे बालचन्द्रमौली
भाषो भक्तिः । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽयं तस्य' इति धृतिरेव रुद्रस्यैक्यं समर्थ-
यति । संरक्षितं घट्टस्यां ये ये(?) इति च तस्य लीलाविप्रदान्यक्तिः । तस्माद्विप्रदाना-
मेव भेदो न तु वास्तवः ॥ [वंगस्थम्] ॥

[तु. म४.५. कोशेषु नास्ति] १) म१.४. म१-३. पिनाकिनि प्राणभृतां प्रणयके (म४.
मूलवदपि) । —३) म२ (मू). ०वतिरस्तु मे । —४) ना३-५. रा. से. म५. तथापि भक्तिः;
म१-३. तथा विभावस् ॥

भ. ४७७५ (२१५९); प्रसङ्गाम् ९. । दण्डिकृतकाव्यादर्शस्य टीकायां १.७३ (५०
७९) ॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु धुसरितः ।

भवाभोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः

कदा यास्यामोऽन्तर्गतबहुलवाप्पाकुलदृशः ॥ ८५ ॥

स्फुरदिति ॥ स्फुरन्त्या उज्ज्वलया स्फारया महत्या ज्योत्स्नया चन्द्रिकया ॥
धवलितं पाण्डरीकृतं तलं स्वरूपं यस्य तस्मिन् धुसरितः सुरनिम्नगायाः कापि कुत्र-
चित् पुलिने सैकते शान्तध्वनिषु निःशब्दासु रजनीषु निशासु सुखेन आसीना
उपविष्टाः भवस्य संसारस्य आभोगोद्विग्नानां शिव शिव इति { उच्चवचसः
उच्चतराणि वचांसि आक्रन्दनवचनानि येषां ते तथोक्ताः-रा- } (आत्तं उक्तं घटो
वाक्यं येषां ते तादृशाः) [अन्तर्गतबहुलवाप्पाकुलदृशः अन्तःस्तम्भितप्रभृतवाप्पा-
भिव्याप्तदृशः] (आतन्वेन हर्षेणोद्गतो यो वाप्पोऽश्रु तेन सुते ह्रिन्ने दृशौ नयने येषां
तादृशाः) कदा कस्मिन्काले [यास्यामः गमिष्यामः] (स्याम भवाम । अस्तेर्लि-
ङ्गरूपम्) ॥ [शिखरिणी]

१) ना२. रा. ते२. प्र२.३. म२.५. आ संसारात्; ते१. आसंता- । तु. तात तावत्; प्र४. म४.५. तादृशानां; म३. चान्वितादृक् । —२) प्र२.३. गैवासाकं । तु१. प्र१. म१.२.४.५. श्रोत्र-
वर्त्नागतो वा; तु२. गोत्रवर्त्मां गतो वा । —३) प्र१. म१.२. विपमकरिणीं; म३. विनयकरिणी° ।
तु. म३.५. गाडरडा°; ना२. प्र४. गूढगाटा° । —४) प्र३ (मू.). °क्रीवस्थान्तः°; म३. °क्रीड-
स्थान्तः°; म५. °क्षीणस्थान्तः° । तु. °वरिणीं; प्र२ (मू.). °किरणः । तु. संयमालानलीनम्; रा. ते.
संयमानापलीलाम्; म५. संयमालनलीला ॥

अ. १०६० (४०१) । सा. ४१०५ (मर्तु°) । सुभा. पृ० ३६९.९१ ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं

सहायैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।

॥ मनो मन्दस्पन्दं वहिरपि चिरस्यापि विमृश-

न्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ यदेतत् स्वच्छन्दं निरवग्रहं विहरणं परिश्रमः । अकार्पण्यं वैश्यरहितं
अशनमन्नम् । सायैः सज्जनैः सह संवासो वसतिः । उपशमः शान्तिरेकं व्रतमेव
फलम् । यस्य तत्तादृशं श्रुतं शास्त्रं यद्भिः शरीरादौ याह्ये । आत्मव्यतिरिक्त इत्यर्थः ।
॥ मन्दस्पन्दं मलयसंचारं मनो मानसमिति यत् सर्वं एषा उदारस्य महता तपस्य
तपसः परिणतिः फलमिति चिरस्य चिरकालं विमृशन्विचारयन्नपि न जाने न
येभि । स्वच्छन्दविहरणादिकमुक्तं पञ्चविधं सर्वेषां तपःफलानामुत्कृष्टमित्यर्थः ॥
[चित्तरिणी]

१) तु१. विरहणम् (विहरणम्) । ना२. अपायस्य क्षमनं; प्र२ (मू.). अकार्पण्यमशनं । —२)
॥ तु. साहाय्यैः तु. ना१. प्र४. म१.३-५. सहाय्यैः; प्र१. सहाय्यः; म२. सहायः (सहायैः) । तु.
चारण्यैः म५. संवादः (संवातः) । —३) प्र१. म२. वहिरपि- । ना२. च कस्यापि (चिरस्यापि) ॥

अ. ५२५६ (४८२१) । सुभा. पृ० ३६८.४६ ॥

जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातं च तद्यौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।

॥ किं युक्तं सहसाम्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी

हा ज्ञातं मदनान्तकाद्वियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ॥ ८३ ॥

जीर्णा इति ॥ हृदये मनसि मनोरथा अभिलाषाश्च जीर्णा विशिथिलाः । तत्तथा
प्रतिष्ठं यौवनं तारण्यं च यातं गतम् । च अङ्गेष्ववयवेषु गुणा रूपादयश्च गुणज्ञै-
र्गुणविद्भिः विना वन्ध्यफलतां व्यर्थफलत्वं याता गताः । बलवान्महान्बालः समयः
॥ सहसा नीममभ्युपैति समागतः । कृतान्तो यमः अक्षमी असदनः । हन्त मोक्षे ।
युक्तं किम् । मदनान्तकस्य परमेश्वरस्याद्वियुगलं पादयुग्मं मुक्त्वा त्यक्त्वा अन्यं
अपरा गतिः शरणं नास्ति ॥ [चाङ्गुलीयद्विहितम्]

१) तु. ना२. खहृदये (च हृदये) । प्र१. म१.२. यातं तु । —२) तु. प्र१. म१-४. मे विह-
रतां (वन्यफलतां) —३) तु. व्यक्तं तत्; प्र५. युक्तं तत् । ना२. प्र२ (मृ.). म२. ०प्युपेति;
म३. ०प्युपेति । तु. हृतेऽर्थेऽक्षमी; ना२. हि लोकान्तकृत् (कृतान्तोऽक्षमी) । —४) तु१. हाः
सातं; सु. प्र३. ह्यज्ञातं; ना१. ह्यज्ञातं; ना२. भो ज्ञातं; प्र२. ह्यज्ञानान्; म४.५. हा ध्यातं । ना२.
त्रिपुरान्तकाद्वि० । सु. ना२. ०प्युपेति ॥

भ. २४२५ (९७६) ॥

*महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भावस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ८४ ॥

महेश्वर इति ॥ जगतां लोकानामधीश्वरे प्रमौ महेश्वरे शंभौ वा जगतां
लोकानामन्तरात्मन्यन्तर्यामिनि जनार्दने विष्णौ वा { वस्तुभेदप्रतिपत्तिः अयं महेश्वरः ॥
श्वरोऽयं जनार्दन इति वस्तुगोचरभेदबुद्धिर्नास्ति-रा- } वस्तुतः परमार्थतः भेद-
प्रतिपत्तिः पृथक्पृथक्भिर्भ्रम यद्यपि नास्ति तथापि तरुणेन्दुशेखरे बालचन्द्रमौली
भावो भक्तिः । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य' इति श्रुतिरेव रुद्रस्यैक्यं समर्थ-
यति । संरक्षित बहुस्यां ये ये(?) इति च तस्य लीलाविग्रहान्वक्ति । तस्माद्विग्रहाणा-
मेव भेदो न तु यास्तवः ॥ [वचनम्] ॥

[तु. म४.५. कोशेषु नास्ति] १) प्र१.४. म१-२. विनाकिलि प्राणमूर्तां प्रणयके (प्र४.
मूलवदपि) । —३) प्र२ (मृ.). ०पतिरस्तु मे । —४) ना३-५. रा. से. प्र५. तथापि भक्तिम्;
म१-२. तथा विभावस् ॥

भ. ४७७५ (२१५९); प्रसङ्गात् ९. । इण्डिकृतकाव्यादर्शस्य टीकायां १.७३ (४०
७९) ॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु बसुरितः ।

भवाभोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः

कदा यास्यामोऽन्तर्गतबहुलवाप्पाकुलदृशः ॥ ८५ ॥

स्फुरदिति ॥ स्फुरन्त्या उज्ज्वलया स्फारया महत्या ज्योत्स्नया चन्द्रिकया ॥
धवलितं पाण्डरीकृतं तलं स्वरूपं यस्य तस्मिन् बसुरितः सुरनिम्नगायाः कापि कुत्र-
चित् पुलिने संकते शान्तध्वनिषु निःशब्दासु रजनीषु निशासु सुखेन आसीना
उपविष्टाः भवस्य संसारस्य आभोगोद्विग्नारादुद्विग्नाः शिव शिव इति { उच्चवचसः
उच्चतराणि वचांसि आक्रन्दनवचनानि येषां ते तथोक्ताः-रा- } (आत्तं उक्तं वचो
वाक्यं येषां ते तादृशाः) [अन्तर्गतबहुलवाप्पाकुलदृशः अन्तःस्तम्भितप्रभृतवाप्पा- ॥
भिज्यास्तदृशः] (आनन्देन हर्षेणोद्भूतो यो बाप्पोऽथु तेन हृते क्लिप्ते दृशौ नयने येषां
तादृशाः) कदा कस्मिन्काले [यास्यामः गमिष्यामः] (स्याम भवाम । अस्तेलि-
ङ्गरूपम्) ॥ [शिवाचने]

- १) तु. स्फुरच्चन्द्रः; अ२(मू). स्फुरत्स्फुरः । —२) ना२. ते२. म४. मुखासीनः । ते१. शान्ता । —३) ते२. °द्विप्राः । तु३. शिवेत्युच्छः; ना२. ते. अ२.३. म४. शिवेत्सार्तः; म३. शिवेत्युच्छः; म५. शिवेत्सार्तः । —४) तु. कदा स्वामोऽन्वदायुतः; तु. ना १.२. अ२.३. म४.५. कदा स्वामानन्दोद्गतः; अ१. म१.२. कदा तु स्वामोन्तर्गतः; म३. कदा स्वामोन्तर्गतः । ना२. म. °बहलः । अ२.३. म४. °वाप्पायुतः । ना३-५. ते२. °दशामु; रा. ते१. °दशामु; रा(टी. पा.) °दशामु ॥

म. ७२५४ (३३१७) ॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः

स्सरन्तः संसारे विगुणपरिणामां विधिगतिम् ।

कदा पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणा-

स्त्रियामा नेप्यामो हरचरणचिन्तैकशरणाः ॥ ८६ ॥

- वितीर्ण इति ॥ सर्वस्विन्संघने वितीर्णेऽर्थिभ्यः प्रतिपादिते सति । तरुण-
करुणापूर्णहृदयाः कोमलहृदयापूरितचित्ताः संसारे भवे विगुणो विरसः परिणामः
[परिपाको यस्यास्तां विधिगतिं दैवप्रवृत्तिं] (परिपाकोऽवधिर्मर्यादा यास्तां ता
गतीर्नुत्तीः) स्सरन्तः चिन्तयन्तः । कदा कस्मिन्काले पुण्ये पवित्रेऽरण्ये घने हरस्य
१) यत्प्रज्ञा तस्य शंभोश्चरणयोः चिन्ता स्सरणमेकमेव शरणं रक्षित्व येषां ते सन्तो घनं
परिणतः शरत्सर्वेन्धिनश्चन्द्रस्य शुभांशोः किरणा मयूरा यासु तास्त्रियामाः
क्षणदाः नेप्यामो गमि [गमयि] प्यामः । यदा धनसंचयोऽस्ति यदा प्राणिषु ह्या
नोदेति यदा संसारे विरसायसाना गतीश्च न स्सरति तदानीं पुण्यारण्ये शिष्य-
चिन्तै(सै)कपरा न भयन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ “यावतः कुरुते जन्तुः संयन्धान्म-
२) नसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निद्वन्द्वन्ते हृदये शोकशङ्कयः” इति । सर्वेषां शोक-
शङ्कनां मध्ये धनसंयन्धः प्रथमः शोकशङ्कः । तदाद्याः पुत्रमित्रफलप्रादयः शोक-
शङ्कयो यदा न सन्ति तदानीमीश्वरचिन्तालक्षणे धर्मे मतिरुत्पद्यते । ह्यापि
(यदापि) तादृग्विधेयधर्मे मतिरुत्पद्यते तथा च “अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमि-
न्द्रियनिग्रहः । दानं दमो ह्या क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधन”मिति । सांसारिकाणां
३) व्यापाराणां दुरन्ततां ये विजानन्ति तेषामपि तादृग्विधे धर्मबुद्धिरुत्पद्यते । सर्वे-
सिद्धयि कर्मणि दोषदर्शनादेव जिज्ञासा जायत इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

- १) अ१.४. म४.५. वितीर्णे; अ२. दृष्टार्णे (वितीर्णे) । अ२.३. कदम् (तदम्) । अ१. म१.२.
°कदम्भार्द्रः; म३. °तरुणापूर्णः । ते२. °हृदयः । —२) ते२. सरन्तवः; अ१. अ२. तरन्तः (सरन्तः) ।
अ१. अ२. संसारः । ना२. विगुणः (विगुणः) । तु. ना ३-५. अ२-४. °परिणामायधिः; अ१. °परि-
३) णामायधिः; अ१. °परिणामा विधिः; अ२. परिणामा विधिः । ना ३-५. अ२.३. वयं; अ१. अ२. इति;
अ१. °गतीः (°गतिम्) । —३) रा. ते. अ५. वयं (कदा) । अ१-४. म. पुण्येऽरण्ये । ना२. परि-
णितः; ना ४.५. परिणतः (परिणतः) । तु. °किरणे; ना १.२. अ३. °किरणा; अ१. अ१.२.५.
°बदनासः; म३. °विजिरासः; म४. °वदनां (°किरणाम्) । अ४. अ२.४.५. त्रियामा । तु. नेप्यामो;
अ२. एप्यामो । —४) ना३. अ१. अ२. हरि- (हर-) । तु. तु१. ना३-५. ते. अ३(गू). °चित्तैः;
अ२.३. °चित्तैः (°चित्तैः) ॥

म. ६०६८ (२७८९) ॥

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-

न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन

प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेप्यामि दिवसान् ॥ ८७ ॥

कदेति ॥ वाराणस्यां काशीक्षेत्रे अमरतटिनीरोधसि भागीरथीकूले वसन्
कौपीनं कक्षपटं वसानः परिदधानः सन् शिरसि मूर्ध्नि अञ्जलिपुटं अञ्जलिमेव पुटं
निदधानो निक्षिपन् अये गौरीनाथ पार्यतीपते त्रिपुरहर त्रिपुरो शंभो सुखजन्म-
भूमे त्रिनयन विपमलोचन प्रसीद प्रसन्नो भव इति क्रोशन्क्रन्दन्दिवसान्वासराभि-
मिषमिव क्षणमिव अक्षिपरिस्पन्दपरिमितकालमिव कदा नेप्यामि । वीतरागस्य ॥
भागीरथीकूलमाश्रितस्य शंभावासकचित्तस्य मम कालः कदा सुप्तेन गमिष्यतीति
कविराशास्ते ॥ [शिखरिणी]

१) ना२. 'ममरतटिनी'; अ५. मरतटतटिनी° । म५. 'तटिनीतीरनिवसन् । —२) म३. विवि-
धायाञ्जलि° । —३) अ३ (गु.). त्रिनयन । —४) तु. ना२. रा२. प्रसीदेत्याकोधन् ॥

म. १५३५ (५९४); कुवलयानन्दे १८९ । सुभा ५० ३६९, ५९ । सुर. ५० २९७. ॥
९८ (मनु°) । साहित्यदर्पणे ३ (५० १९४) । सक. ५. ६०. ४ (५० ३१७) विवेचरत्न ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां
ध्येये ध्यानं निवेद्य क्षितिधरकुहरग्रावपर्यङ्कमूले ।

आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्समरारे

दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥ ८८ ॥

स्नात्वेति ॥ गाङ्गैर्गङ्गासंयन्धिभिः । तस्येदमित्यण् । पयोभिर्घारिभिः स्नात्वा
आहृत्य शुचिभिः पयिभिः कुसुमैः केरवीरकमलादिभिः फलैः चद्रादिभिः । हे विभो
स्वामिन् सरारे मदनरिपो त्वां भयन्तमर्चयित्वा संपूज्य । क्षितिधरस्य पर्वतस्य
शुहरं गुहा तस्य ग्रावा शिलैव पर्यङ्कः शयनं तस्य मूले तले आत्मारामः सन्
फलाशी सन् गुरोः देशिकस्य चवने वान्ये रतः सदाहं ध्येये ब्रह्मणि परमेश्वरं
ध्यानं चिन्तां निवेद्य निधाय त्वत्प्रसादात् समकरचरणे समानहस्तपादे { मकरेण
मकराकाररेखया सह वर्तत इति समकरचरणो यस्य तस्मिन्स्थयोक्ते-रा- } पुंसि
पुरुषे सेवासमुत्थं श्वघृत्तिसमुद्भूतं दुःखं पीडां कदा कस्मिन्काले मोक्ष्ये त्यक्ष्यामि ।
सांसारिकदुःखत्यागे ईश्वरप्रसादः कारणम् ॥ [सधरा]

१) तु. 'चर्चयः' अ४. 'शतैश्च' (फर्णु) । अ१. म४.५. निवेद्य (विभो त्वा) । —२) तु. अ
ध्यायन् चित्ते, तु. ना१. अ४. ध्याये ध्यानं; म४.५. ध्याय ध्यायं । ना१. निवेद्य, ना२. विवेद्य;

म३. निषेव्य; म४.५. भवन्तं (निवेद्य) । म. 'ग्राम-('ग्राव-) । —३) तु. आत्मारामोपलीनो;
 प्र२.३. आत्मारामो पलाशी । प्र५. 'वचनपरसु; म३. 'वचनगृतसु । तु१. कृत्पुस्त्यात्; तु२. त्वत्पु-
 रस्तात् (त्वत्प्रसादात्) । तु. सु. म३. पुरारे; ना३.४. मुरारे (सरारे) । —४) प्र२(मू)
 मोक्षे । तु१. कदा हे । तु. स्मरहरचरणे; प्र४. करचरणतमे । ना२. 'समुद्धम्; प्र१. 'समर्थः
 ('समुत्थम्) ॥

म. ७२३८ (३३१३) ॥

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ८९ ॥

एकाकीति ॥ शं सुखं अस्माद्भवतीति शंभुः तस्य संवोधनं हे शंभो । एकाकी
 " सहायरहितः निःस्पृहो वाञ्छारहितः शान्तः क्रोधादिरहितः पाणिर्हस्त एव पात्रं
 निष्ठाभाज्जनं यस्य तथाभूतो दिगम्बरः काष्ठावसनः । नम्र इत्यर्थः । एवंविधो भूत्वा
 कर्मणां विहितनिषिद्धकाश्यानां निर्मूलने नाशने क्षमः शक्तः कदा कस्मिन्काले
 भविष्यामि भवितास्मि । ईदृग्विधो ज्ञानपरिपाकः कदा मे सुखं भविष्यतीत्यर्थः ॥
 [अङ्गदुष्ट]

" १) तु. सु. प्र३.४. म. निःस्पृहः; प्र ५. निर्ममः । तु शान्तो ॥

म. १३९९ (५४१); सुभाष. ३१४ । तु. ३४०४ ॥

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षेण संतुष्यतां

यत्र कापि निपीदतां बहुवृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृशा—

" मध्वा कोऽपि शिवप्रसादसुलभः संपत्स्यते योगिनाम् ॥ ९० ॥

पाणिमिति ॥ पाणिर्हस्तः [तं] पात्रयतां पात्रं कुर्वतां निसर्गेण स्वभावेन शुचिना
 शुद्धेन भैक्षे(क्ष्ये)न निष्ठासमूहेन संतुष्यतां परितोषयतां[परितुष्यतां] यत्र कापि
 यत्र कुत्रचित्प्रदेशे निपीदतां निपण्णानां मुहुः पुनः विश्वं प्रपञ्चं बहुवृणं तृणकल्पं
 यथा भवति तथा पश्यतां द्रष्टृणां तनोः शरीरस्यात्यागेऽविसर्जनेऽपि योगिनां
 " महात्मनां { अखण्डोऽपरिच्छिन्नो यः परमानन्दो ब्रह्मानन्दस्तस्यावबोधमनुभवं
 स्पृशन्तीति तथोक्तानां शिवप्रसादेन सुलभः कोऽप्यनिर्वाच्योऽप्यत्र संपत्स्यते
 संपन्नो भवति-रा- } (स्पृष्टमिच्छां मत्वा स्मृत्वा) कोऽप्यनिर्वाच्यः शिवप्रसाद-
 सुलभः शिवायुग्रहसुलभः अखण्डपरमानन्दावबोधः निरन्तरपरमानन्दज्ञानं संप-
 त्स्यते उत्पत्स्यते ॥ [चादुर्लभमिच्छितम्]

" १) तु १. प्र३(मू). पाणिः; म५. पाणी । ना१.२. 'शुचिनां, ते२. 'शुचिना । तु. ना१.२.
 ते. प्र१.२. भैक्षेण । —२) तु१. निषादत्र, ना२. निषेचना (निपीदतां) । —३) तु १. आत्मा-

गेऽपि; ना२. आयोगेऽपि । ना१-४. प्र३.५. °सृष्टाम्; ते२. °सृष्टो (°सृष्टाम्) । —४) तु १. लब्धा; तु२. लब्धा; सु. मध्ये; ना२. प्र२.३.५. मत्ता; ते२. मत्ता; प्र१. अद्या (अद्या) । तु. °मुल्ले; प्र१.२. °मुल्लमाः । प्र२ (मु.). संपद्यते ॥

म. ४०२१ (१७५४) । सक. ५. ६७. १ (५० ३२१; नम्राचार्यस्य) ॥

चैराग्यशतके नवमपद्वत्यन्ते अधिकः ।

अहौ वा हारे वा धलवति रिपौ वा मुहृदि वा

मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा इषदि वा ।

तृणे वा स्त्रुणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः

क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ १ ॥

[म. ४.५. वैराग्य. ९.४] [म. ८४४ (३०९) । शा. ४१०२ (मर्तु°) । हेमेन्द्रसौचित्य- ॥ विचारचर्यायां (का० १. ५० १३१. उत्पलराज्य) । उदाहरणचन्द्रिकायां । इगिनिः काव्यादर्श २. २९१ टीकायाम् । सु. ३४१३ (भीहर्षदेवामजवाकरः) । अलंकारशेखरे २० (का० ५०. ५० ७५) । काव्यप्रदीपे (का० २४. ५० १०५) । काव्यप्रकाशे ४. ४४ । सुभा. ५० ३६८. ४० (मर्तु°) । रत्नसमदीपिकायाम् । पागमदस्य काव्यानुशासने ५ (का० ४३. ५० ५७) । सक. ५. ६०. ५ (५० ३१७, मुजल्य) । पद्यरचनायां (का० ८९. ५० ९२. ६२, मर्तु°)] ॥

अवधूतचर्या ।

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्या पुनस्तादृशी

नैश्चिन्त्यं निरपेक्षमैक्षमशनं निद्रा श्मशाने वने ।

स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा

स्वैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ॥११॥ ॥

कौपीनमिति ॥ शतखण्डजर्जरतरं अनेकखण्डैरतिशयेन जर्जरं कौपीनं खण्डवसनं यद्यस्ति । कन्या पुनः कन्या तु तादृशी तथा जर्जरतरा यदि । नैश्चिन्त्यं चिन्तारहितं निरपेक्षमपेक्षारहितं भैक्षं मिश्रासंयन्धयशनमग्रं यदि । श्मशाने पितृ-यने अरण्ये वा निद्रा स्वापो यदि । स्वातन्त्र्येण स्वतन्त्रतया निरङ्कुशं निरगलं यथा तथा विहरणं विहारो यदि । प्रशान्तं प्रहृष्टशमयुक्तं स्वान्तं चित्तं यदि । सदा संततं योगमहोत्सवे योगमहामहे स्वैर्यं स्वरता यदि । त्रैलोक्यस्य भूमिवः-सुवल्लोकरूपस्य राज्येन किं, किं फलमित्यर्थः ॥ [शार्ङ्गवेङ्कटितम्]

१) तु२. ना१. प्र२-५. °वर्जरतर; ते. °वर्जरतर । —२) ते२. प्र२ (मु.). नैश्चिन्त्यं; म४.५. संशुद्धं (नैश्चिन्त्यं) । ना२. प्र२ (मु.) निरपेक्षम् । ना२. प्र२. °नैश्चिन्त्यम् । तु. तु. ना१.२. स्वान्ते । —३) ना१.२. स्वातन्त्र्ये । म३. यदा (सदा) । —४) प्र१. म. धैर्यं (स्वैर्यं) । प्र. °स्वैर्येण । म४. न (इति) ; म४. च (अपि) । तु. च यदा, म४.५. यदिदं (च यदि) ॥

नी० अ० २२ (वै० अ०)

१) ते२. मातुर्लक्ष्मि; प्र१. म२. लक्ष्मीरम्ब । गु. ते. कं चिदपरं; म४. किंचिदपरं । ना१. मत्काङ्क्षणी । —२) तु. प्र१-३. म१-३. भोगेभ्यः । ना२. 'स्वविपक्षे' । गु. ना१.४. प्र२-४. वद्याः (वशे) । म४. के (का) । म. निस्पृहाणाम् । सु. प्र४.५. अपि (अपि) । —३) ना१. प्र४. सद्यश्चूतः; ते१. सत्यः स्यूतः; प्र२ (मू). ययःस्यूतः । ना२. 'पल्लवपात्रः'; ते२. 'फलावपात्रः' । ते१. 'पुटकापात्रैः'; म४. 'पुटिकापात्रैः' । तु. सु. प्र१.३. 'पवित्रीकृतं' । —४) ना३-५. रा. ते. मित्राः; वलुभिरेव । ना२. समीहाम ये; म४. समीहामहे ॥

म. ४०८७ (२१६४); काव्यकं ३३; नीतिसङ्कं ८५; सुभाष. ३१२ । शान्तिशतके ४.११ (हि. ४२७) । सुर. पृ. ८७. ११ (मर्तुं) । सुभा. पृ० ३७०. १०२ (मर्तुं) ॥

महीशय्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता

वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।

स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः

सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ९४ ॥

महीति ॥ विरतिः संसारान्निवृत्तिः सैव वनिता वधूः तस्याः सङ्गेन संपर्केण मुदितो हृष्टो मुनिर्वाच्यमः शान्तः कामक्रोधादिविहीनः सन् अतनुभूतिरविकलैः श्वर्यो नृप इव राजघट्ट सुखं यथा भवति तथा शेते स्वपिति । ननु राज्ञः शय्यो-
पधानादयः सन्ति । मुनेः शय्योपधानादयः कथं सन्तीत्यत आह । महीशय्या भुज-
लमेव शय्या शयनम् । (अथ वा गुर्वी महती भूमिरेव) शय्या शयनाहो । 'अचो यत्' । विपुलं विस्तृतमुपधानमुपयहो भुजलता भुजवह्निरेव । वितानमुल्लोच्य च आकाशं गगनमेव । व्यजनं तालवृन्तकं अनुकूलः शैत्यमागच्छसौरभैर्मनोरमोऽयम-
निलः भावत एव । स्फुरन्प्रकाशमानो दीपः प्रदीपोऽपि चन्द्रः सुधाकर एव । महा-
विमघानां राज्ञां यत्सुखमस्ति तद्वीतरागाणामप्यस्तीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु१. मही शुर्वी शय्या; तु२. मही शय्या वर्वा; तु. प्र२-४. मही शय्या गुर्वी; ना१. मही शय्या शीया; ना२. मही शय्या शिष्टा; ना३-५. रा. ते. महाशय्या पृथ्वी । ना२. प्र१. स्रुतम्; म. विततम् (विपुलम्) । म४. भुजतर्ल । —२) तु. प्र५. चाकाशो; म४. म१.२.४.५. त्वाकाशं । ना२. व्यजनमनुकूलः । —३) तु१. स्फुरद्दीपश्चन्द्रो; ना५. रा. ते. शरश्चन्द्रो दीपो । —४) ना२-५. २३ रा. ते. प्र५. सुखी (सुखं) । तु२. शान्तश्चेतो । तु२. मुनिरतनुभूतो; ना२. मुनिरतनुभूतिः; म१.२. ४.५. तनुविमघमूतिः; म३. यतिरतनुभूतिः ॥

म. ४०७२ (२१५६); नीतिसङ्कं ८४; शतकावलौ ३६; सुभाष. ३१४ । शान्तिशतके ४.८ (हि. ४२६) । सुर. पृ० २९६. १७ (म.) । सुभा. पृ० ३६८. ५४ । सक. ५.६२. ४ (पृ० ३१८; मवभीतस्य) ॥

मिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा

हानादानविविक्तमार्गनिरतः कश्चित्पस्वी स्थितः ।

रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः संप्राप्तकन्यासनो

निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखामोगैकवद्धस्पृहः ॥ ९५ ॥

म. १९५६ (७५७); प्रसङ्गाम् ९ । सुभा. पृ० ३७१. १११ ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।

शफरीस्फुरितेनावधिः क्षुब्धो न खलु जायते ॥ ९२ ॥

ब्रह्माण्डेति ॥ मनस्विनो विरक्तस्य ब्रह्माण्डमण्डली ब्रह्माण्डस्य वलयः, तस्य माये मात्रा परिमाणं यस्य तद्ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं तदपि लोभायाभिलाषाय किम् । मनस्वी जनो ब्रह्माण्डमण्डलपरिमितमपि वस्तु नाभिलष्यति । एतदेव दृष्टान्तमुखेन समर्थयति । अन्धिः समुद्रः शय्याः प्रोक्ष्याः स्फुरितैरुत्पातनैः । 'प्रोक्षी तु शयरी द्वयो' इत्यमरः । क्षुब्ध आविलः जातु कदाचिदपि न जायते न भवति ॥ [अनुष्टुप्]

१) ना ३-५. रा. ते. प्र५. म१.४. ब्रह्माण्डः म३.५. ब्रह्माण्डः । —२) तु. ना१.२. म३. भोगाय; म. लोभाय; प्र२(मू). लोभाय (लोभाय) । म३. मनस्विना; म४. मनस्विनाम् । —३) तु१. स्फुरितेनावधेः; तु२. ना२. स्फुरितेनावधेः; प्र१. म१.२. क्षुभितेनावधेः; प्र२(मू). स्फुरितैरन्धिः; म४. स्फुरितेनावधो; म५. क्षुभितेनावधो । —४) तु १. क्षुब्धतां जातु; तु२. म४.५. क्षुब्धता जातु; ना२. प्र५. क्षुब्धता नैव; प्र१. क्षुब्धता किं न; प्र२.३. क्षुब्धो जातु न; म१.२. क्षुब्धता किं न (क्षुब्धो न खलु) ॥

म. ४४९६ (१९९३) । शा. २६३ (भट्ट०) । सु. ४९५ (भट्ट०) । सूमु. ७. १ (भट्ट०) । सुभा. पृ० ७९. ३ (भट्ट०) । सभाषरत्ने ४३. २२ (भट्ट०) ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्म भू-

भोगेषु स्पृहयांलवस्तव वशे का निःस्पृहाणामसि ।

सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-

र्भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ९३ ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जननि लक्ष्मि हे श्रीः त्वमपरमन्यं कंचित्कंचन पुण्यं, भजस्व प्राप्नुहि । मत्काङ्क्षिणी मामपेक्षिणी मामपेक्षमाणा मा स्म भूमां भवः । भोगेभ्यः सुखेभ्यः स्पृहयांलवः । 'स्पृहृष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राध्रुवाभ्य आलुच' । स्पृहयन्त इत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सित' इति संप्रदानसंज्ञायां भोगेभ्य इति चतुर्थी । सद्य वशे { त्वदायत्ततायां वर्तन्त इति शेषः-य- } (तव वशास्त्वदधीना इत्यर्थः) । यदाः कान्तिरिच्छेति यावत् । निःस्पृहाणां भोगस्पृहारहितानां त्वं कासि । तुच्छे इत्यर्थः । सद्यः सपदि स्यूते प्रसेविते पलाशपत्राणां किंशुकपर्णानां पुटिकायां पुट एव पात्रे भाजने पवित्रीकृतैः । 'अभूततद्भावे कृष्यस्तिथोगे संपद्यकर्तारि च्यः' । 'अस्य च्या' धितीत्यम् ॥ तथा च स्यूतिः । फाट इस्तः शुचिः पण्यं भिक्षं योपिन्मुचं तथा इति । भिक्षासक्तुभिः भिक्षाभूतयवचूर्णैरेव संप्रतीदानीं वयं वृत्तिं जीवनं समीहामहे इच्छामः । सद्यःस्यूतशब्देन कस्यचिदपि यस्तुनः संप्रदो नास्तीति सूचितम् । संप्रदरहिता रीतयगो लक्ष्मी नाद्रियन्त इत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गमित्रीशिवम्]

१) ते२. मातुर्लक्ष्मि; प्र१. म२. लक्ष्मीरम्ब । सु. ते. कं विदपरं; म४. किंविदपरं । ना१. मत्काङ्क्षणी । —२) सु. प्र१-३. ऋ१-३. भोगेभ्यः । ना२. 'स्त्वधिवशे । सु. ना३. ४. प्र२-४. वशाः (वशे) । प्र४. के (का) । म. निस्पृहाणाम् । सु. प्र४. ५. अपि (अति) । —३) ना१. प्र४. सद्यश्चूतः; ते१. सलः स्यूतः; प्र२(मू. यद्यःस्यूतः । ना२. 'फलशयनः'; ते२. 'फलशयनः' । ते१. 'पुटकापात्रैः; म४. 'पुटिकापात्रौ' । सु. सु. प्र१. ३. 'पवित्रीकृते । —४) ना३-५. रा. ते. मिथ्या । ननुभिरेव । ना२. समीहाम ये; म४. समीहामहे ॥

म. ४७८७ (२१६४); काव्यकं ३३; नीतिसंक ८५; सुभाष. ३१२ । शान्तिशतके ४.११ (हं. ४२७) । सुर. पृ. ८७. ११ (मर्तुं) । सुभा. पृ० ३७०. १०२ (मर्तुं) ॥

महीशय्या शय्या विपुलमुपधानं मुजलता

वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।

स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः

सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ९४ ॥

महीति ॥ विरतिः संसारान्निवृत्तिः सैव घनिता यधूः तस्याः सङ्गेन संपर्केण मुदितो हृष्टो मुनिर्वाच्यमः शान्तः कामक्रोधादिविहीनः सन् अतनुभूतिरविकलै-
भ्यर्षो नृप इव राजवत् सुखं यथा भवति तथा शेते स्वपिति । ननु राक्षः शय्यो-
पधानादयः सन्ति । मुनेः शय्योपधानादयः कथं सन्तीत्यत आह । महीशय्या मुव-
नमेव शय्या शयनम् । (अथ वा गुर्वी महती भूमिरेव) शय्या शयनार्हा । 'अथो
यत्' । विपुलं विस्तृतमुपधानमुपयहो भुजलता भुजगहृदरेव । वितानमुल्लोचञ्च
आकाशं गगनमेव । व्यजनं तालवृन्तकं अनुकूलः शैत्यमान्यसौरभमनोरमोऽयम-
निलः मार्तण्ड एव । स्फुरन्प्रकाशमानो दीपः प्रदीपोऽपि चन्द्रः सुधाकर एव । महा-
विमयानां रागां यत्सुखमस्ति तद्वीतरागाणामप्यस्तीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) सु१. मही शुर्वी शय्या; सु२. मही शय्या वर्णा; सु. प्र२-४. मही शय्या शुर्वी; ना१. मही
शय्या स्त्रीया; ना२. मही शय्या शिष्टा; ना३-५. रा. ते. महाशय्या शृङ्खी । ना२. प्र१. नृपुलम्; न.
विततम् (विपुलम्) । प्र४. भुजतलं । —२) सु. प्र५. आकाशो; प्र४. म१. २. ४. ५. आकाशं ।
ना२. व्यजनयमकूलो । —३) सु१. स्फुरद्दीपश्चन्द्रो; ना५. रा. ते. शरश्चन्द्रो दीपो । —४) ना२-५. ४
रा. ते. प्र५. मुदी (मुखं) । सु२. शान्तयेतो । सु२. मुनिरतनुभूतो; ना२. पुनिरतनुभूतिः; म१. २.
४. ५. तनुविमवभूमिः; म३. यतिरतनुभूतिः ॥

म. ४७७२ (२१५९); नीतिसङ्क ८४; शतकावली ३६; सुभाष. ३१४ । शान्तिशतके
४.८ (हं. ४२६) । सुर. पृ० २९६. १० (म.) । सुभा. पृ० ३६८. ५४ । सर. ५.६२. ४
(पृ० ३१८; मवभीतल) ॥

मिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा

हानादानविबिक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।

रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः संप्राप्तकन्यासनो

निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकवद्धस्पृहः ॥ ९५ ॥

म. १९५६ (७५७); प्रसङ्गाम् ९ । सुमा. पृ० ३७१. १११ ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।

शफरीस्फुरितेनाविः क्षुब्धो न खलु जायते ॥ ९२ ॥

ब्रह्माण्डेति ॥ मनस्विनो विरक्तस्य ब्रह्माण्डमण्डली ब्रह्माण्डस्य बल्यं, तस्य मात्रे मात्रा परिमाणं यस्य तद्ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं तदपि लोभायाभिलाषाय किम् । मनस्वी जनो ब्रह्माण्डमण्डलपरिमितमपि वस्तु नाभिलष्यति । एतदेव दृष्टान्तमुखेन समर्थयति । अविः समुद्रः शय्याः प्रोष्ठ्याः स्फुरितैरुत्पातनैः । 'प्रोष्ठी तु शयरी द्वयो' रित्यमरः । क्षुब्ध आविलः जातु कदाचिदपि न जायते न भवति ॥ [अनुष्टुप्]

॥ १) ना ३-५. रा. ते. प्र५. म१.४. ब्रह्माण्डं; म३.५. ब्रह्माण्डं । — २) तु. ना१.२. म३. लोभाय; सु. लोभाय; प्र२(मू). लोभाय (लोभाय) । म३. मनस्विना; म४. मनस्विनाम् । — ३) तु१. स्फुरितेनाविः; तु२. ना२. स्फुरितेनाविः; प्र१. म१.२. क्षुभितेनाविः; प्र२(मू). स्फुरितैरविः; म४. स्फुरितेनाविः; म५. क्षुभितेनाविः । — ४) तु १. क्षुब्धता जातु; तु२. म४.५. क्षुब्धता जातु; ना२. प्र५. क्षुब्धता नैव; प्र१. क्षुब्धता किं न; प्र२.३. क्षुब्धो जातु न; म१.२. क्षुब्धता किं न (क्षुब्धो न खलु) ॥

म. ४४९६ (१९९३) । शा. २६३ (भट्ट०) । सु. ४९५ (भट्ट०) । सुमु. ७. १ (भट्ट०) । सुमा. पृ० ७९. ३ (भट्ट०) । समालोचने ४३. २२ (भट्ट०) ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्म भू-

भोगेषु स्पृहयालवस्तव वशे का निःस्पृहाणामसि ।

॥ सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-

र्भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ९३ ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जननि लक्ष्मि हे श्रीः त्वमपरमन्यं केचित्कंचन पुण्यं, भजस्व प्राप्नुहि । मत्काङ्क्षिणी मामपेक्षिणी मामपेक्षमाणा मा स्म भूमा भवः । भोगेभ्यः सुखेभ्यः स्पृहयालवः । 'स्पृहिशृष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राध्वाभ्य आलुच' । स्पृहयन्त इत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सित' इति संप्रदानसंज्ञायां भोगेभ्य इति चतुर्थी । तव वशे { त्वदायत्ततायां वर्तन्त इति शेषः-रा- } (तव वशास्त्वदधीना इत्यर्थः) । वशाः कान्तिरिच्छेति यावत् । निःस्पृहाणां भोगस्पृहारहितानां त्वं कासि । तुच्छेत्यर्थः । सद्यः सपदि स्यूते प्रसेविते पलाशपत्राणां किंशुकपर्णानां पुटिकायां पुट एव पात्रे भाजने पवित्रीकृतैः । 'अभूततद्भावे कृम्यस्तियोगे संप्रकर्तरि च्यिः' । 'अस्य च्या'पितीत्वम् ॥ तथा च स्पृतिः । काय हस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा इति । भिक्षासक्तुभिः भिक्षामृतयवचूर्णैरेव संप्रतीदानीं वयं वृत्तिं जीयन् समीहामहे इच्छामः । सद्यःस्यूतशब्देन कस्यचिदपि वस्तुनः संप्रदो नास्तीति सूचितम् । संप्रदरहिता रीतरागा लक्ष्मीं नाद्रियन्त इत्यर्थः ॥ [सार्द्धपवित्रीकृतम्]

माणो; से२. आमाप्यमाणः प्र१. म४.५. संमाप्यमाणा; प्र४. आरुप्यमाणा; म१.२. संमाप्यमाणो ।
—४). ना१. नोक्तुः; ना२. संकुः । म४. पथिकैः सुतुष्टः । ना२. याति (यान्ति) ॥

म. २२२५ (८८९); सुभाष. २८४ ॥

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं घात्रा मरुत्कल्पितं

व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरमुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः ।

संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९७ ॥

हिंसेति ॥ घात्रा वेधसा व्यालानां भुजंगानां हिंसया प्राणद्रोहेण शून्यं रहितं
अयत्नेन कृपितेया आच्छादुं प्रतिप्रहादियक्षाभावेन लभ्यं प्राप्तुं शक्यं मरुदूपमशनं
कल्पितं सृष्टम् । पशवो गोमहिष्यादयः तृणस्य यवसस्याङ्कुरमुजः प्रवालमोजिनः ॥
स्थल्यां भूतले शायिनः शयनशीलाः सृष्टा निर्मिताः । संसारव्ययार्णवस्य लङ्घने
तरणे क्षमा समर्था युद्धियैषां तेषां नृणां मनुष्याणां सा तादृशी वृत्तिः जीवनं कृता
निर्मिता । यां वृत्तिमन्वेपयतां मृगयमाणानां सततं सार्वकालं सर्वे गुणाः ध्रुवशी-
लवृत्तादयः समाप्तिं नाशं प्रयान्ति गच्छन्ति । सर्वेषां पशूनां च तादृशी वृत्तिः
सा यद्वच्छया लङ्घय्या वृत्त्या संतुष्टः संसारार्णवलङ्घने यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ [शार्ङ्ग-
विकीर्तितम्]

१) सु. ना१.३-५. से. °लब्धमशनं; ना२. °लभमशन । ना२. मरुत्कल्पितोऽ—२) म१.
म२. व्यालानामितरे । ना१.२. म५. सृष्टाः; ना३.५. रा. से. प्र४. मुष्टाः; म३. सस्याः (सृष्टाः) ।
—३) सु. °लङ्घनक्षमधियां; ना२. °लङ्घने क्षमधियां; म४. °लङ्घनक्षमधिया । से. वृत्तिः (वृत्तिः) ।
—४) ना४.५. रा. प्र४. ताम् (याम्) । ना२. सहसा (सततं) । म१. गताः (गुणाः) ॥ २१

म. ५३३० (२३३०); काव्यकं; काव्यसं २१; शान्तिवसुदे २.१२ (दि० २१२) ।
सु. ३१३९ (मर्तुं) । सुभा. पृ० ९७. १३ (मर्तुं) ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्माव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः

कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये ॥ ९८ ॥

गङ्गातीरे इति ॥ गङ्गाया भागीरथ्यास्तीरे रोधसि हिमगिरेः प्रालेपाद्रेः शिलायां
दृषदि यद्दं पद्माभ्यसासनं येन तस्य । ब्रह्मणः परमात्मनो ध्यानं चिन्तनं तस्याभ्य-
सनमावृत्तिरेव विधिर्व्यापारः । तेन योगनिद्रां योगरूपं स्वप्नं गतस्य प्राप्तस्य मम
तैस्त्यादृशीः सुदिवसैः पुण्यदिवसैर्माव्यं भवितव्यं किम् । तादृशाः सुदिवसा मम ॥

भिक्षाशीति ॥ भिक्षाशनव्रतः । 'व्रते' इति णिनिः । जनानां लोकानां मध्ये अन्तः
सङ्गरहितो निःसङ्गः [स्वायत्तचेष्टः स्वाधीनव्यापारः] (स्वायत्तचेष्टः आत्माधी-
नाकल्पः) [सदा सर्वदा] हा(दा)नं त्यागः उपादानं ग्रहणं ताभ्यां विविक्ते विरहिते
मार्गे पथि निरत आसक्तः रथ्यासु प्रतोलीषु [कीर्णानि विक्षिप्तानि विशीर्णानि
विशकलितानि जीर्णवसनानि पुरातनवस्त्राणि यस्य स तथा] (क्षीणानि जीर्णानि
कैश्चिद्दत्तानि च चीराणि वासःखण्डा एव वसनानि यस्य सः) संप्राप्तं कन्यामय-
मासनं पीठं यस्य सः निर्मानो मानात्प्रेम्णो निष्कान्तः निरहंकृतिरहंकाररहितः ।
शमः शान्तिरेव सुखं शमं तस्या भोगो विस्तारः तत्रैकसिन्नेव वद्धा संदानिता
स्पृहा ईहा येन सः । पञ्चविधो भूत्वा स्थितो यः कश्चिच्छण्डालो वा शूद्रो वा द्विजो
॥ वा भवतु स एव तपस्वी तापसः ॥ [शार्ङ्गलक्षिकीकृतम्]

१) तु२. भिक्षासी । ना२. स्वायत्तचित्तस्पृहा; प्र२.३. स्वायत्तचेष्टः सदा । —२) तु. हानादानं;
ना२. म१.३. नानाकल्पः; म४. हारादानं (हानादानं) । तु. 'विरक्तिः' ना १.३-५. रा. 'विरक्तः';
ना२. 'विवक्तः' । तु. ना१. 'मार्गैरहितः'; ना२. 'भोगैरहितः' । तु. ना१.२. म३. तपस्वी जनः ।
—३) प्र२.३. रथ्याक्षीणः । तु. ना१. प्र१.३. म४.५. 'विकीर्णः'; प्र२. 'विजीर्णः' । प्र२.३. 'चीरः'
॥ ('जीर्णः') । तु. ना१.२. म५. म१.३. 'वसनैः'; ते२. 'वसनं' ('वसनः') । —४) म३. निर्मानी ।
ना१. शमसुखे; ना२. म३. शमसुखे । तु. 'भोगैरुदत्तः'; प्र१. म१.२.४.५. 'भोगैरुदत्तः'; प्र२
(मू. 'भोगैरुदत्तः'; म३. 'योगैरुदत्तः' ॥

म. ४५८५ (२०४५) ॥

चण्डालः किमयं द्विजातिरथ वा शूद्रोऽथ वा तापसः

किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतियोगीश्वरः कोऽपि किम् ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखैरेराभाप्यमाणा जनै-

र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९६ ॥

चण्डाल इति ॥ अयं पुरुषश्चण्डालो वा जनाधमः किम् । किं विकल्पे । अथ
वा द्विजातिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतमः । अथ वा शूद्रो वृषलजातिः । तापस-
स्तपस्वी किम् । किं वा तत्त्वनिवेशे ब्रह्मणोऽनुप्रवेशे पेशलमतिः पटुबुद्धिः कोऽपि
योगीश्वरः योगीन्द्र इत्येवमुत्पन्ना जाता विकल्पा नानापक्षा येषां जल्पैर्ये मुखरा
दुर्मुखाः । 'दुर्मुखे मुखरा वद्धमुखा' इत्यमरः । एतैर्जनैराभाप्यमाणा आलप्यमानाः
सन्तः न क्रुद्धा नातुष्टाः नैव तुष्टमनसः संतुष्टचेतसः । योगिनः । स्वयं पथि मार्गे
यान्ति गच्छन्ति । आत्मानं निन्दन्तु परेषु ये न क्रुध्यन्ति स्तुवन्तु च न तुष्यन्ति
त एव योगीश्वरा इत्यर्थः ॥ [शार्ङ्गलक्षिकीकृतम्]

१) ना२. रा. चाण्डालः । प्र३(मू.). विमय (किमयं) । ना२. शूद्रो न किं । तु. ना३-५.
रा. ते. म४. किं (वा) । प्र५. वा कोऽपि वा; म३. वैश्वोऽय वा (किं सावराः) । —२) प्र५. कं
(किं) । तु. ना. रा२. तरविविद्धः । तु२. 'पेशलपटुः' । प्र२. म १.२. कथनः; म३.५. कोऽपि वा
(कोऽपि किं) । —३) प्र२(मू.). 'वद्ध' ('जल्प') । ना१. आदीर्यमात्रो; ना२. ते१. आभाप्य-

माणो; ते२, आमाप्यमाणः; प्र१. म४.५. संमाप्यमाणाः; प्र४. आकृष्यमाणाः; म१.२. संमाप्यमाणो ।
—४) ना१. नोकुदाः; ना२. संकुदाः । म४. पथिरैः सुतुष्टं । ना२. याति (यान्ति) ॥

म. २२२५ (८८९); सुभाष. २८४ ॥

हिंसाशून्यमवलम्ब्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं

व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः ।

संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९७ ॥

हिंसेति ॥ धात्रा वेधसा व्यालानां भुजंगानां हिंसया प्राणद्रोहेण शून्यं रहितं
अपक्षेन कृपिसेवा याच्नादुष्प्रतिग्रहादियक्षाभावेन लभ्यं प्राप्तुं शक्यं मरुद्वपमशनं
कल्पितं सृष्टम् । पशवो गोमहिष्यादयः तृणस्य यवसस्याङ्कुरभुजः प्रवालभोजिनः ॥
स्थल्यां भूतले शायिनः शयनशीलाः सृष्टा निर्मिताः । संसारस्यार्णवस्य लङ्घने
तरणे क्षमा समर्था बुद्धिर्येषां तेषां नृणां मनुष्याणां सा तादृशी वृत्तिः जीवनं कृता
निर्मिता । यां वृत्तिमन्वेपयतां नृगयमाणानां सततं सार्षफालं सर्वे गुणाः श्रुतशी-
लवृत्तादयः समाप्तिं नाशं प्रयान्ति गच्छन्ति । सर्वेषां पशूनां च यादृशी वृत्तिः
सा यदृच्छया लब्धया वृत्त्या संतुष्टः संसारार्णवलङ्घने यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ [पाद-
विकीर्णितम्]

१) सु. ना१.३-५. ते. °लब्धमशनं, ना२. °लभमशन । ना२. मरुत्कल्पितोऽ—२) प्र१.
म२. व्यालानमितरे । ना१.२. म५. सृष्टाः; ना३.५. रा. वे. प्र४. वृष्टाः; म३. स्वसाः (सृष्टाः) ।
—३) सु. °लङ्घनक्षमधियां; ना२. °लङ्घने क्षमधिया; म४. °लङ्घनक्षमधिया । वे. वृत्तिः (वृत्तिः) ।
—४) ना४.५. रा. प्र४. ताम् (याम्) । ना२. सहस्र (सततं) । प्र१. गताः (गुणाः) ॥

म. ५४३७ (२४६०); काव्यक°; काव्यस° २३ । शान्तिशतके १.१३ (हि० ४१२) ।
सु. ३१३९ (मर्तु°) । सुभा. पृ० ९७. १३ (मर्तु°) ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलावद्धपद्मासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः

कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये ॥ ९८ ॥

गङ्गातीरे इति ॥ गङ्गाया भागीरथ्यास्तीरे रोधसि हिमगिरेः प्रालेयाद्रेः शिलायां
दपदि यद्धं पञ्चाख्यमासनं येन तस्य । प्रलणः परमात्मनो ध्यानं चिन्तनं तस्याभ्य-
सनमावृत्तिरेव विधिद्वयापारः । तेन योगनिद्रां योगरूपं स्वापं गतस्य प्राप्तस्य मम
तैस्तादृशीः सुदिवसैः पुण्यदिवसैर्भाव्यं भवितव्यं किम् । तादृशाः सुदिवसा मम ॥

म४.५. 'संगतालिङ्गनमुद्यममुलं । ॥ परिणता; ना१. 'परिणत'; ना२. 'परिणति'; ते. प्र१.२. 'परिणतः । तु१. स्वात्' ('स्वान्त') । —४) ना२. कर्ममन्मूल'; म३. कर्ममुन्मूल' । ते१. निर्मूल-
यन्तः; ते२. निर्मूलयन्ती ॥

अ. ४०१९ (१७५३); नीतिमंक° ८३ । शान्तिशतके ४.७ । सुभा. पृ० ३७१. ११३ ॥

मातर्मेदिनि तात मौरुत सखे तेजः सुवन्धो जल

ः आतव्योम निवद्ध एष भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतस्फारस्फुरन्निर्मल-

ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥ १०० ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जनयिनि मेदिनि यसुंधरे हे तात जनक मौरुत वायो हे
सखे हे वयस्य तेजः हे अनल हे सुवन्धो दायाद हे जल उदक हे आतः सहोदर ॥
सौदर्यं व्योम भवतां युष्माकं एष निवद्धः मया कृतः अन्त्यधरमोऽञ्जलिः संहता-
ञ्जलिः पाणिविशेषः (भवति घर्तते) । युष्मत्सङ्गवशेन युष्मत्सङ्गर्णेन हेतुना [उत्प-
न्न स्फारेण विस्फुरेण स्फुरता प्रकाशमानेन च ज्ञानेन] उपजातस्योत्पन्नस्य सुकृ-
तस्य संकल्पितफलस्य पुण्यस्योद्रेकेणाधिक्येन स्फुरता प्रकाशमानेन निर्मलेन
शुद्धेन ज्ञानेन तत्त्वायथोधेन अपास्तो निराकृतः समस्तः सर्वः मोहस्य मिथ्याशा-
नस्य महिमा महत्त्वं यस्य स तादृशोऽहं परब्रह्मणि परमेश्वरे लीये सायुज्यं
गच्छामि । पञ्चभूतारब्धेऽस्मिन्शरीरे विद्यमान एव धर्मः सिध्यति नान्यथा । तथा
चेभ्यश्चरमापितं घर्तते 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधन'मिति । धर्मादेव ज्ञानोत्पत्तिः
ज्ञानान्निःश्रेयसं भवति । तथा च काव्यप्रपादसूत्राणि 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः'
यतोऽभ्युदयेन निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः तद्वदनादाज्ञायस्य प्रामाण्यं इति ज्ञान-
संपादनद्वारां धर्मा अपि मुक्तावुपयुज्यन्ते इत्युक्तम् । 'योधादेव तु कैवल्य'मिति
यदन्ति । अन्ये तु कर्मण एव मुक्तिरिति । अपरे तु ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां
कैवल्यमिति । तत्तन्मतानुसारेण तत्र तात्पर्यं जान्यस्य ॥ [शार्दूलविनीडितम्]

१) ना१. सुवन्धो जल; ते१. सुवन्धो जल; प्र५. सुवन्धोऽजल । —२) रा. प्र३-५. एव
(एष) । तु१. आन्त्य-; तु२. आन्ते; ते१. मर्त्यः; प्र२.३. अन्त्ये; म३. अय (अन्त्यः) । प्र२.३. ॥
भवत्सङ्गलिः; म३. प्रमाणाञ्जलिः । —३) तु. 'वशोपि जात' । तु१. 'सुहृते स्फार-'; तु२. सुहृतो
स्फारः; प्र२.३. 'सुहृतोद्रेक' । तु. निर्मलः । —४) तु. 'ज्ञानोपात्त' । ना१. परे ब्रह्मणि ॥

अ. ४०८६ (२१६३); काव्यक° ३५; प्रसङ्गाम° ७ । शान्तिशतके ४.२५ (४. ४२५) ।
शा. ४०९५ (मर्त्य°) । सुभा. पृ० २९६. १६ (म.) । सुभा. पृ० २६९. ७५ (मर्त्य°) । सूदा.
२०१.३ (मर्त्य°) ॥

(वैराग्यशतके दशमपद्धत्यन्ते अधिकः)

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिः प्रिया गेहिनी
सत्यं मित्रमिदं दया च मगिनी आता तपःसंगमः ।

भविष्यन्ति किमित्यर्थः । कीदृशैरित्याकाङ्क्षायामाह । येषु दिवसेषु ते हिमगिरिवस्-
तयो ऊरठहरिणाः प्रवृद्धकृष्णसाराः निर्विशङ्काः मामयं ताडयिष्यति हनिष्यति
येति शङ्कारहिताः सन्तः मदीये मामकेऽङ्के तनौ [स्वाङ्गं स्वशरीरं] (मृङ्गं) कण्डू-
यन्ते धर्षयन्ति । दयालूनां मुनीनां अघातुकत्वं विज्ञाय वा निश्चलत्वात्स्यानुशङ्कया
॥ वा मृगास्तेषु विश्वासं प्राप्नुवन्ति ॥ [मन्दारान्ता]

१) प्र१. म१-४. गात्रे तीरे । — २) सु. सु. ना२. ब्रह्मज्ञाना° । — ३) सु. भाष्यं; प्र५. साध्यं
(भाष्यं) । सु२. हृदि (मम) । सु. ना. रा. म४.५. यत्र; वे. एषु (येषु) । — ४) सु२. सु२.
ना२. प्र१. म१.३-५. जठर°; प्र२.३. म२. जठर° (जठर°) । सु. ना२. प्र२.३. शङ्कमङ्गे; प्र५.
स्वाङ्गमङ्गे ॥

॥ म. २०५४ (८०८) । शान्तिशतके. ४.१७ (द्वि. ४२८) । अलंकारमहोदधौ १३० ।
सुभा. पु. ३६९. ६५ । हेमचन्द्रस्य काम्यानुशासने २ (का० ७१. पृ० ८०) । सक. ५.१०२
(पृ० ३१७; कृष्णस्य) ॥

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशादशकमपमलं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।

॥ येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतस्वान्तसंतोषिणस्ते
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥९९॥

पाणिरिति ॥ येषां पाणिर्दस्त एव पवित्रमनुपहतं. पात्रं भिक्षाभाजनम् । मृत्पा-
त्रस्य ताम्रादिपात्रस्य योषहतस्य परित्याग एव विहितः । पाणेस्तूपहतस्य मृज्जलाभ्यां
क्षालनेन शुद्धिः स्यात् । कनकादिपात्रस्य तु यन्धहेतुत्वादेव त्यागः । भ्रमणेनाटनेन
॥ परिगतं लब्धं भैक्षं भिक्षाकदम्बकमेव अक्षय्यमनभ्वरमन्नमशनम् । गृहे संगृहीता-
न्नस्य चोराशिराजादिभिर्नाशः संभवति । आशानां दिशां दशकमेव अपमलं मल-
रहितं विस्तीर्णं विशालं वस्त्रं वसनम् । तन्त्वारव्यस्य वाससो मूत्रपुरीषशुक्रशोणि-
तादीनां मलसंभवः । तथा च स्मृतिः । “मूत्रस्य रक्तस्य पुरीषरेतसोर्लोपौऽशुके
पाति न चेत्सशोधनैः । छिन्द्यात्प्रदेशं तमथापि वा द्द्वेद्यद्वा तदेतद्वसनं परित्य-
जेत्” ॥ [इति] । फकुभां तु मला प्लेतेन संभवन्ति । उर्वी भूमिरेव अस्यल्पं विशालं
तल्पं शयनम् । निःसङ्गतायाः असङ्गस्याङ्गीकरणात्परिणते परिपक्वे स्वान्ते चेतसि
संतोषिणः प्रीतिमन्तो धन्याः कृतार्थाः संन्यस्तः परित्यक्तो दैन्यैः वर्णः (सधैःपुण्यैः)
व्यतिकराणां मेलनानां निकरः समूहः यस्तैः । कर्म पुण्यापुण्यात्मकं निर्मूलयन्ति
नाशयन्ति । उभयोरपि कर्मणोः संसारहेतुत्वात् ॥ [समधरा]

१) सु१. पाणेः । म३. भ्रमणपतगता । ना१.२. प्र१.२. भैक्षम् । सु१. अप्येष्टमन्नं; म३.
अक्षय्यमन्नं । — २) प्र५. पवित्रम् (पवित्रम्) । सु. अपमलं; ना१. अविकलं; ना५. रा. प्र४.
अवपलं; वे. अक्षय्यं; म४.५. अत्यमलं (अपमलं) । ना१. तल्पमाकृत्यम्; ना२. तल्पमस्तम्भम् ।
म३. अयसपुरी । — ३) सु. सु२. वे२. म३. एषां; ना२. योषा (येषां) । सु १. निःछिन्ता° ।

म५.५. 'संगतादिज्ञानमुद्यममुलं । ॥ 'परिणता; ना१. 'परिणत'; ना२. 'परिणति'; वे. प्र१.२. 'परिणतः । तु१. 'स्वात्म' ('स्वान्त') । —४) ना२. कर्ममन्मूलं; म३. कर्ममुन्मूलं । वे१. निर्मूल-
यन्तः; वे२. निर्मूलमन्ती ॥

म. ४०१९ (१७५३); नीतिसंक० ८३ । शान्तिशतके ४.५ । सुभा. पृ० ३७१. ११३ ॥

मातर्मेदिनि तात मास्त सखे तेजः सुबन्धो जल

भ्रातर्व्योम निवद्ध एष भवंतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतस्फारस्फुरन्निर्मल-

ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥ १०० ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जनयित्रि मेदिनि वसुंधरे हे तात जनक मास्त वायो हे
सखे हे वयस्य तेजः हे भवतु हे सुबन्धो दायाद हे जल उदक हे भ्रातः सहोदर ॥
सोदर्यं व्योम भवतां युष्माकं एष निवद्धः मया कृतः अन्त्यध्वरमोऽञ्जलिः संहता-
कुलिः पाणिविशेषः (भवति वर्तते) । युष्मत्सङ्गवशेन युष्मत्संसर्गेण हेतुना [उत्प-
न्नेन स्फारेण विस्तृतेन स्फुरता प्रकाशमानेन च शानेन] उपजातस्योत्पन्नस्य सुकृ-
तस्य संकल्पितफलस्य पुण्यस्योद्रेकेणाधिष्येन स्फुरता प्रकाशमानेन निर्मलेन
शुद्धेन शानेन तत्त्वावबोधेन अपास्तो निराकृतः समस्तः सर्वः मोहस्य मिथ्याहा- ॥
नस्य महिमा महत्स्य यस्य स तादृशोऽहं परब्रह्मणि परमशिखे लीये सायुज्यं
गच्छामि । एवञ्चभूतारब्धेऽस्मिन्शरीरे विद्यमान एव धर्मः सिध्यति नान्यथा । तथा
चेभ्यश्चरमापितं वर्तते 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधन'मिति । धर्मादेव शानोत्पत्तिः
ज्ञानाग्निः श्रेयसं भवति । तथा च कान्यप्रपादसूत्राणि 'अयातो धर्मं व्याप्यास्यामः'
यतोऽभ्युदयेन निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः तद्वदनादाज्ञायस्य ग्रामार्ण्यं इति ज्ञान- ॥
संपादनद्वारा धर्मा अपि मुक्तायुपयुज्यन्ते इत्युक्तम् । 'बोधादेव तु कैवल्य'मिति
यद्वन्ति । अन्ये तु कर्मण एव मुक्तिरिति । अपरे तु ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां
कैवल्यमिति । तत्तन्मतानुसारेण तत्र तात्पर्यं वाक्यस्य ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) ना२. सुबन्धो जल; वे१. सुबन्धो ज्वल; प्र५. सुबन्धोज्वलं । —२) रा. प्र१-५. एव
(एष) । तु१. आन्त्य-; तु२. आन्ते; वे१. मर्त्यः; प्र२.३. अन्त्ये; म३. अद्य (अन्त्यः) । प्र२.३. अ
मयस्रञ्जलिः; म२. प्रमाणाञ्जलिः । —३) तु. 'वशोपि जात' । तु१. 'सुकृते स्फार-; तु२. सुहृतो
स्फार-; प्र२.३. 'सुकृतोद्रेक' । तु. निर्मलः । —४) तु. 'ज्ञानोपात' । ना१. परे ब्रह्मणि ॥

म. ४७८६ (२१६३); कान्यक० ३५; प्रसङ्गाम० ७ । शान्तिशतके ४.२५ (द्वि. ४२९) ।
धा. ४०९५ (भर्तृ०) । मुर. पृ० २९६. १६ (म.) । सुभा. पृ० ३६९. ७५ (भर्तृ०) । सूहा.
२०१.३ (भर्तृ०) ॥

(वैराग्यशतके दशमपद्धत्यन्ते अधिकाः)

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिः प्रिया गेहिनी
सत्यं मित्रमिदं दया च भगिनी भ्राता तपःसंगमः ।

शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं
क्षेते सन्ति कुटुम्बिनो मम सखे कस्माद्भयं योगिनः ॥ १.॥

[ना२. वैराग्य. १०, ११; प्र३. टीकायां पुष्पिकायां दृश्यते; म. वैराग्य. १०.-११.]

[भ. ३१६९ (१३३९); शान्तिशतके ४९, (हि ४२६); नीतिसं ८४; सुभाष. ७
(९७) । सुभा. पृ० ३७०. १०३ । सुर. पृ० ३८. १४ (समांतरके)]

इति श्रीभर्तृहरियोगीन्द्रविरचितवैराग्यशतकं सटीकं समाप्तम् । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नमः ।
अविग्रमस्तु । सरस्वत्यै नमः । [सतधात्र 'एको वासः पट्टणं वा' इति, 'धैर्यं यस्य पित्रा' इति श्लोकद्वयं
दृश्यते] शुभमस्तु । ९८७ [= तिस्रान्दे १८१२] प्रजोत्पत्तिं ते मासं ११ तेदि शुरुपक्षस्तु नवमी
शुभयोगशुभकरणसुं कृदिन. दिनतिल् सीतारामशास्त्रियल पुत्रन् रामकृष्णन् एल्लुदिनदु । प्रण्यं भर्तृहरिणी
नीतिशतक शृङ्गारशतक वैराग्यशतकमेवं शतकत्रयस्य सव्याख्यानं रामकृष्णेन लिखितम् । भैरवाय
नमः । अपीतकुचमायकयम्बायै नमः । कृष्णो रक्षतु । यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ कर्तुमपरार्थं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ मनसामपादल
सदशा उत्तमाधममध्यमाः । फलेः पुष्पफलैः पुष्पैः कर्मवाङ्मनः वागेवा (१) ॥

वाचकानां पुरतः किञ्चिन्निवेदनम् ।

भारतीयकथीन्द्रप्रणीतेषु सुप्रसिद्धकाव्यरत्नेभ्यस्तमस्य श्रीमहर्षिकृतसत्वरकप्रयस्य संशोधन-
कार्ये प्रायो वत्सरत्रयं ज्योष्यतां रामर्षिकृतविवृतिसंशोधितसत्वरकप्रयप्रकाशनापरं नश्वश्रुगोचरी-
भूताप्रप्रकाश्यमाता नातिविस्तृतसंक्षिप्ता सुगमतरविवरणतैलीमनुसृतां कृति 'टीका । अस्यां च
टीकायां क्वचित्कचिदुपलब्धमानेष्वपि केषुचित्प्रमादेषु 'बावच्छक्यं सूक्ष्मदृष्ट्या परिशील्य संमुद्रणे
नः प्रपन्नैः समजनि । अथ च संदीर्घकोशद्वयमुपलब्धं यथाउपरिदृष्टान्यतरस्यां मातृकायां रद्या-
न्यायान् () कोष्टेऽन्तर्भाव्यं निर्दिशामः । { } एतादृशकोष्ठान्तर्गताः रा-सु-इति संज्ञया
निर्दिष्टाः पङ्क्तयः क्रमेण प्रकृतमूलपाठविवरणाय, रानचन्द्रनुषेन्द्रमहेश्वरमहत्सुखडणकरयोटीकातः
संगृहीता इति विदां कुर्वन्तु वाचकमहोदयाः । [] एतादृशचिह्नान्तर्गतास्यासाकीनाः । टीका-
प्रणयनावसरे टीकाकारस्य आ मातृकाटेल्यकार्नां वा प्रमादवशात्समुपपन्नानां अनस्मन्मतिपरिहर-
णीयानां यथाकोशमेव पङ्क्तिनां मुद्रणं ज्ञापयति वाचकमहोदयांसत्तरत्नलेखे यथावदर्थनिर्णयाया-
भिज्ञा एव प्रमाणमिति ।

कोऽस्याः टीकायाः प्रणेतैति पुष्टिकास्तपि तन्नामानिर्देशेन न वयं निर्णेतुं प्रभवामः । अद्यापि
वृद्धिदेशेऽस्याटीकायाः प्रचाराधिक्यं परं निर्धारयितुं सन्ति कारणानि । विवेचनशैल्याश्चात्यन्त-
रूढगुणीयतया सर्वजनोपयोगिनी भवेदिति प्रकाशनेऽस्याः प्रवृत्तिः ।

पाठमेदोष्टेऽप्रमत्तकेवल्येकैकपाठान्ते कस्य पाठस्य स्थाने इमानि पाठान्तराणीनि निश्चेतुं
तन्मूलपाठः () कोष्ठान्तः प्रदर्शितः । समस्तसद्वैकदेशपाठानामादावन्ते च -, 'इति रेखा
विलिखेतिताः । (१)-(२)-(३)-(४) इत्यङ्काः श्लोकानां चतुरोऽपि पाठान्प्रदर्शयन्ति ।

अत्र प्रदर्शितेषु दाक्षिणात्यरूपिकयकोशमात्रोद्भूतेषु पाठेषु केषिदपन्नष्टा अपि वाचकमहोद-
याणां विस्मयप्रकर्षाय कल्पेदन् । 'आदित्यस्य गतागते'रिति पृथे 'इष्टा' इत्यत्र स्वाप्रत्ययोपपत्तिप्रद-
शनपराः काश्चित्पङ्क्तयः अमुदभाषाः । १६५ पृष्ठे १४ पङ्क्ति "संरक्षित बहुला ये ये" इति स्थाने
"स येक्षत बहुलां प्रजायेव" इति शुद्धं भाति ।

महर्षिकवेनां तदप्रणीतसत्वरकप्रयस्य वा विषये विदोषप्रतिज्ञासायां आहूयभूमिकयैव शान्भ-
वेन नात्र गैवाण्यामपि दीर्घतरभूमिकायाः अवकाश इति चर्वितचर्चणाद्विरम्यते ।

अन्ते चैतत्संस्करणोपयुक्तमातृकोपलब्धिप्रकारं शतकप्रयस्यश्लोकोदाहर्तृग्रन्थान्तरसंज्ञाश्रौ-
चपर्ययेतैव विरमामः ।

तु १-तुकाग्रज्ञानन्दकृतमहाराष्ट्रीयसमवृत्तिसंवल्लि रात्रापुरमंस्कृतपाठशालीया रघुनाथ-
शास्त्रिपाठणकरेण सादरं वितीर्णा २ अङ्केनाङ्किता, दक्ष, १६३० वत्सरीया । आदित्यः ३ श्लोकाः
कोशान्तरात् ॥

तु २ तथैव तुकाग्रज्ञानन्दकृतसमवृत्तिसमेणा, पुण्यपंचनस्यभारतेतिहाससंशोधनमण्ड-
लस्य-यवै-संप्रदायुपलब्धा २४४ अङ्केनाङ्किता ।

सु १ नीतिश्रद्धारत्नवक्त्रयधरिता महेश्वरमहकृतटीकोपेता ।

सु २ नीतिश्रद्धारत्नैराग्यशतकत्रयधरिता खिल १८३० वत्सरीया महेश्वरकृतटीकोपेता ।

सु ३ प्रायः पूर्वोक्तमातृकाद्वयापारेण महेश्वरटीकाया सह वेङ्गणावनगरे खिल १९१०
वत्सरे रामतरवप्रकाशसारस्वतमूषणयधालये मुद्रिता ।

ना १ पूर्वं यतोदातः पद्माचैवपुरीविश्वविद्यालयतः (मद्रास युनिवर्सिटी) उपलब्धा ३४४
अङ्कविधिता ।

ना २ वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्रिन्सिपल श्रीकृष्ण पुणताम्बेकरद्वारोपलब्धा दक्षे
१९५१ [खिल १०२९] वत्सरीया समीचीनस्वतन्त्रपाठवृत्ति ।

ना ३.४.५ इमा मातृकाः. तञ्जावूरसरस्वतीमहालकोशागारस्थाः याम्यः पाठान्तराणि संगृह्यात्मन्यं प्रेषितानि. क्रमेण १९०३, १९०४, १९०६ इत्यद्वैरङ्कितः ।

रा १ मद्रासनगरे शास्त्रसंजीविनीमुद्रालये सिद्ध १९१२ वत्सरे शात्तनूर विश्वनाथ-शास्त्रिणा परिष्कृत्य ग्रन्थलिप्यां मुद्रिता रामचन्द्रबुधेन्द्रटीकोपेता ।

रा २ रामचन्द्रबुधेन्द्रटीकया सह मुम्बई निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रिता (सप्तमं संस्करणम्) ।
ते १ धीपति । (तिरुप्पदि) क्षेत्रस्थापितमद्रासराजकीयग्रन्थसंग्रहालयतः संगृहीता तालपत्रात्मिका मातृका डि. सि. १२०९४ संख्यायुक्ता दुर्भेतिवत्सरीयः ।

ते २ तथैव मद्रासराजकीयग्रन्थसंग्रहादुपलब्धा आः १९५० संख्यामुपिता तालपत्रा-त्मिका कतिपयपत्रेषु कोणे किञ्चिन्मुद्रिता ।

प्र १ लाहोरनगरस्थपञ्चायत्युनिव्हर्सिटीत उपलब्धा १९२२ संख्याङ्किता । (पुतन्मातृका-लेखकः केरलप्रान्तीय इत्यनुमीयते) तालपत्रात्मिका ।

प्र २ महीशूर (मैसूर) राजकीयप्राच्यकोशागारादुपलब्धा ३८७० संख्याङ्किता ताल-पत्रात्मिका अविज्ञातनामधेयटीकया युता 'म' इति वर्णस्य सर्वत्र केरलीयतया पुतन्मातृकालेखकः केरलीयः स्यादिति संभाव्यते ।

प्र ३ महीशूरराजकीयसंस्कृतपाठशालास्थ सरस्वतीभण्डारतः संपादिता तालपत्रात्मिका १९१६ संख्याङ्किता प्रायः सिद्ध १८९० वत्सरीया । (प्र. ३ इति द्वे इमे मातृके महुवटीकया युते पुतन्मयप्रकाशनोपयुक्ते)

प्र ४ तञ्जावूर सरस्वतीमहालकोशागारस्थेयं १०२३३ संख्याङ्किता । पण्डित बालमुद्र-क्षण्यशास्त्रिणा तत्रत्येन मातृकावल्लिखिता ।

प्र ५ मद्रासराजकीयग्रन्थागारीया ४७८३ संख्याङ्किता । इतश्च पाठभेदाः डाक्टर टी. आर्. चिन्तामणिपंडितैः संगृह्य प्रेषिताः ।

म १-५ इमाः पञ्च मातृकाः अनन्तशयन (तिरुवेन्द) संस्थानसंबन्धिन्यः । तत्र प्रथमे द्वे मातृके क्रमेण २०१०, २०११ संख्याभ्यां भूपिते प्रासादग्रन्थालयस्थे, तृतीया विश्वविद्यालयीया २०८७ संख्यायुक्ता, चतुर्थी च विश्वविद्यालयीया ६९२२ संख्यायुता, अन्तिमा तु प्रासादीया २००८ संख्यायुक्ता । आभ्यः पाठभेदाः संगृह्य प्रेषिताः ॥

मुद्रिताः अन्ये ग्रन्थाः (उदाहरणप्रदर्शनाय गृहीताः) ।

भ=भदलिङ्ग इन्द्रिरो इप्रूवे इति ग्रन्थः भागवत्यात्मकः । पाश्चात्यदेशे सिद्ध १८७०-१८७३ वत्सरेषु प्रकाशितः ।

शा=शार्ङ्गधरपदतिः कान्धे संस्कृत सीरीज् नं० ३७. सिद्ध १८८८ वत्सरे मुद्रिता.

सुभा=सुभाषितरत्नमाण्डागारः मुम्बई निर्णयसागरे "१९३५". मुद्रितः (सप्तमं संस्करणम्) ।

सु=सुभाषितावलिः बल्लभदेवस्य मुम्बईयां सिद्ध १८८६ वत्सरे मुद्रिता ।

सुसु=सूक्तिमुक्तावलिः (बरोडा ओरियण्टल इन्स्टिट्यूट) सिद्ध १९३८ वत्सरे मुद्रिता ।

सक्र=सदुक्तिवर्णामृत (पंजाब ओरियण्टल सीरीज्) सिद्ध १९३३ वत्सरे मुद्रितं ।

सुहा=सूक्तिसहायः (अनन्तशयन=[प्राच्यपूर] संस्कृत सीरीज्) १९३८ वत्सरे मुद्रितः ।

सुर=सुभाषितसमाकरः मुम्बई (गणपत कृष्णाजी यन्त्रालये) १८७२ वत्सरे मुद्रितः ॥

इतोऽन्ये च केष्वन्य मरुहरीयस्थोकोदाहृतग्रन्थालय तथैव लोकानामधोमानेषु द्रष्टव्याः ॥

का० काव्यमाला (निर्णयसागरमुद्रणालयमुद्रिता प्राचीनाद्वैर्मुद्रिता) .

श्लोकानामकारादिक्रमेण सूची ।

* चिह्निताः श्लोकाः कविस्मातृकासु नोपलभ्यन्ते । † चिह्नितासु अधिकतया प्रक्षिप्ताः ॥

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
अक्षरगत्वमका ...	४१	३४	आवासः किल ...	८३	१०५
अग्रे गीतं सरस ...	६६	१५४	आवासः क्रियतां ...	३८	८१
अच्छाच्छचन्दन ...	८७	१०७	आशां नाम नदी ...	१०	१२०
अजानन्दाद्वात्म्यं ...	१८	१२४	आशा नाम मनु ...	१	१२०
† अङ्गं कर्माणि ...	१	६१	आसंसारं त्रिभु ...	८१	१६३
अज्ञः सुखमारणं ...	३	२	आसारेण न ह ...	६५	१११
अदर्शने दर्शन ...	२२	७२	इतः स्वपिति ...	६७	३९
अधिगतपरमा ...	१३	८	इतो विद्युद्गद्ग्री ...	९३	१०९
* अयसर क्षणे ...	५३	८८	इदमनुचितमक ...	२७	७४
† अयेकान्ते न ...	३	४८	इमे तारण्यधी ...	१९	७०
अभिमतमहा ...	२२	१२७	इयं बाला मां प्र ...	६३	९४
अनुकायां यस्यां ...	५८	१४९	इह हि मधुर ...	५६	९०
अनीपां प्रणानां ...	५	११७	† उड्डगणपरी ...	३	५४
अम्मोजिनीवन ...	१४	८	उत्स्वार्त निषिञ्च ...	३	११६
† अयममृत ...	१	५३	उद्भासितापिल ...	४८	३८
अर्यानामीशिये ...	५२	१४६	उदुत्तः खनभार ...	१५	६८
† अर्यां हृदययुधि ...	१	२४	उन्मत्तप्रमत्त ...	७५	१००
अर्धं सुखा निशा ...	९६	१११	उन्मीलत्रिवली ...	४९	८६
† अक्षयचनं वचनं ...	१	८२	उपरि धनं धन ...	९३	१०९
अवर्यं यातारः ...	१२	१२१	उरसि निपति ...	२५	७३
† अभिहितवाप ...	२	६	एकाक्षी निःस्पृहः ...	८९	१६८
† अभ्याधि भात्रम ...	३	१२	एकी रायिपु राज ...	१७	१२४
अक्षीमहि वयं ...	५५	१४८	† एको वासः पट्ट ...	२	४७
अक्षराः सन्त्येते ...	३५	७९	एतस्मादिरमे ...	६३	१५३
असूचीसंचारे ...	९४	११०	एताश्चलद्वल ...	८	६५
† अक्षिरिय जन ...	२	१५७	* एते यत्पुरुषाः ...	६४	३७
† अक्षी वा हारे वा ...	१	१६९	ऐध्वस्य विभू ...	८०	४६
आशान्तं मरणेन ...	३२	१३३	कदर्थितस्यापि ...	७७	४५
आशा कीर्तिः पाल ...	३९	२३	कदा वाराणसो ...	८७	१६७
आदित्यस्य गता ...	४३	१४०	करे श्यामस्त्या ...	५३	३०
आधिव्याधिराते ...	३३	१३४	† कर्मायतं फलं ...	२	६१
† आपन्मूलं खलु ...	२	९२	* कथम्वति कु ...	६०	९२
* आमीलितनय ...	२६	७४	† काचिन्मृगाशी ...	३	८२
आयुर्वेदघनं ...	४९	१४४	कान्ताकटाक्षवि ...	७६	४४
आयुः वक्षोल ...	३६	१३६	* कान्तेखुपल ...	४१	८२
आरम्भगुर्वी ...	४९	३८	कामिनीश्रय ...	५४	८९
† आलस्यं हि मनु ...	३	६१	किं कन्दर्पं शर ...	६४	९४
आवतैः संशया ...	४५	८४	किं कन्दाः कन्द ...	२५	१२९

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
किं कर्मसु भर	...	१ ४१	जात्यन्धाय च	...	५८ ९१
किं गतेन यदि...	...	६६ ९६	जीर्णा एव मनो	...	८३ १६४
किंचिदन्तर्हिते	...	१ ९२	जीर्यन्ति जीर्यतः	...	२ १२६
किं वेदैः स्मृति०	...	७१ १५७	तपस्यन्तः सन्तः	...	७६ १६०
किमिह बहुभि०	...	३९ ८१	तरुणविपोहीपि...	...	९० १०८
कुङ्कुमपङ्कक०	९ ६६	तस्मादनन्त०	६९ १५५
कुङ्कुमस्तवक०	२५ १५	तस्याः स्तनौ यदि	...	१८ ७०
कुच्छेणामेष्य०	३७ १३७	तावदेव कृतिना	...	७० ९८
कुम्भितुलचितं	९ ५	तावदेवामृत	४३ ८३
कुशः कणः राज्ञः	...	७८ १०१	तावन्महत्त्वं	७६ १०१
कैयूराणि न भू०	...	१५ ९	तुङ्गं वैष्णव	२० १२६
केशानाकुलयन्...	...	१०० ११४	तृपा शुष्यत्यास्ये	...	१९ १२५
केशाः स्यमिनः	...	१२ ६७	तृष्णां छिन्धि	...	६९ ४०
कैपीनं शतय०	...	९१ १६९	त्वं राजा वय	...	५१ १४५
कवित्सञ्जुमहैः	४ ६३	दाक्षिण्यं स्वजने	...	१८ ११
कचिद्भूमौ शायी	...	७४ ४३	दानं भोगो नास्त	...	३४ २०
किंचिद्रम्या रामा	...	१ १५६	दिकालायनव	१ १
क्षणं बालो भूत्वा	...	५० १४५	दिश वनहरिणी	...	३४ ७८
क्षान्तं न क्षमया	...	६ ११८	दीना दीनमु	...	२१ ११७
क्षान्तिश्चेत्यवचे०	...	१७ १०	दुराराध्याश्वा	...	७७ १६०
क्षीरेणात्मगतो०	...	६६ ३८	दुर्जनः परि	...	४२ २४
क्षुक्षामोऽपि जरा०	...	२१ १३	देवात्कन्दुक	...	८३ ४९
खलालापाः सोढाः	...	४ ११७	दैवेन प्रमुणा	...	९० ५२
खत्वाटो दिक्षते०	...	८४ ५०	दार्मिह्याक्षुप	...	३३ १९
गङ्गातरङ्गकण	२४ १२९	द्रष्टव्येषु किमु	...	७ ६५
गङ्गातीरे हिम०	...	९८ १७३	धन्यानां गिरि	...	१४ १२२
गङ्गमुज्जगवि०	८५ ५०	धन्यानां नव	...	२ ११४
गार्ध्रं सङ्कुचितं	७३ १५८	धन्यास्त एव	...	६१ ९३
गुणवदगुणव	...	९५ ५७	धैर्यं यस्य पिता	...	१ १७५
गुणना स्तनभा०	...	१७ ६९	न कश्चिद्वण्ड	...	४६ २७
गण्डालः किमयं	...	१६ १७२	न गम्यो मन्त्रा...	...	५७ ९०
गिन्तायाश्च पिता	...	१ १०३	न प्यातं पद	...	४५ १४२
गिरीराणि किं पथि	...	१ १२६	न नटा न धिया	...	५६ १४८
गुम्बन्तो गण्ड०	...	९९ ११३	न भोगदार्थ्यो	...	१ १२
गुञ्जितं	...	१ ११५	नमस्यामो दे	...	११ ५५
चेतधिन्तय०	६५ १५३	नप्रत्वेनोद्य	...	६० ३४
गिहोऽपि रोदति	...	१ ४७	न संसारो	...	११ १२०
जयन्ति ते मुहु०	...	२० १२	नाभ्यस्ता प्रति	...	४६ १४३
जयन्ति चार्पण०	...	५० ८७	नामूनं न विषं	...	४४ ८४
जान्मं पियो हर०	...	१९ ११	निन्दन्तु नीति	...	७५ ४४
जान्मं होमति	४३ २५	निहता भोगे	...	९ ११९
जातः कर्मः स...	...	६८ ३९	नूनं हि ते कवि	...	१० ६६
जातिर्यादु रसा०	...	३१ १८	नूनमाज्ञापर	...	११ ६७

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
नेता यस्य नृ ...	८१	४८	भोगा भङ्गुर ...	३९	१३८
नैवाकृतिः फलति ...	९७	५८	भोगा मेघ ...	३५	१३५
नो सखेन मृगा ...	४६	८५	भोगास्तुद्र ...	३४	१३५
पद्माकरं दिन ...	६३	३६	भोगे योगम ...	३४	१३३
परदारपर ...	२	३५	भ्रान्त देश ...	२	११५
परिक्षीण वक्षि ...	३६	२१	भूचातुर्या ...	३	६३
परिभ्रमसि किं ...	६३	१५१	गन्तव्यम् ...	९८	५९
परिमलमृती ...	८१	१०४	गणि क्षाणौ ...	३५	२१
परिवर्तिनि ...	२४	१४	गतामकुम्भ ...	७३	९९
परेषा चेतासि ...	६१	१५१	गधु तिष्ठति ...	५१	८७
पाणि पात्रयता ...	९०	१६८	मिथुरमधुर ...	२	७३
पाणि पात्र पवि ...	९९	१७४	मधुरय मधु ...	८२	१०४
पातालमावि ...	७०	१५६	मनसि वचसि ...	७०	४१
प्रातिवोऽपि ...	२	५४	मही शय्या ...	९४	१७१
पद्मच्छीवि ...	८४	१०५	*महेष्टरे वा ...	८४	१६५
पापान्निवार ...	६५	३७	मातर्महिति ...	१००	१७५
पुण्ये प्राप्ते नै ...	२३	१२८	मातर्लक्ष्मि ...	९३	१७०
पुण्यैर्मूलफलं ...	२६	१३०	मातेव रक्ष ...	३	१२
प्रणयमधुरा ...	२०	७१	मातृव्यमुरा ...	३६	८०
प्रयत्न प्रणय ...	८५	१०६	माने म्नायिनि ...	७८	१६१
*प्रदानं प्रच्छ ...	५७	३३	मालती शिर ...	२३	७२
प्रसन्न मणि ...	४	२	मुनि चन्द्र ...	१६	६९
प्राज्ञा मेति ...	२४	७३	मुनये धातुष्क ...	१३	६८
प्राप्ता श्रिय ...	६७	१५४	सुगणानस ...	५०	२९
प्रारभ्यते न ...	७२	४२	सृष्टिपण्डो जल ...	५९	१५०
प्राणघातादि ...	५४	३१	मोक्ष मार्गय ...	६४	१५२
*प्रियसख ...	८८	५१	मौना मूक ...	४७	२७
प्रिया न्याया ...	५६	३२	यतो मेह ...	७२	१५८
प्रोद्यद्ग्रीव ...	९८	११३	यत्नेनैव क ...	४२	१४०
फलं स्वेच्छा ...	२७	१०३	यथा सखी ...	१	१६३
फलमलमदा ...	५४	१४७	यदचेतनो ...	२९	१७
मादे लील ...	६२	९३	यदा किञ्चिज्ज्ञो ...	८	४
बोद्धारो मत्स ...	२	१	यदासीदहा ...	६९	९७
मन्त्रज्ञानि ...	१३	१३२	यदि नाम दैव ...	२	१८
मन्त्राणहमण्ड ...	१२	१७०	यदेतत्क्षणन्दु ...	४८	८६
*मन्त्रा येन क ...	९२	५६	यदेतत्क्षण ...	८२	१६४
मन्त्रेन्द्रादि ...	४०	१३८	यदाना निज ...	४०	२३
मन्त्रिर्भवे ...	६८	१५५	यस्माच्च येन ...	७	५५
मन्त्रान्तो जग ...	५	५४	यस्मिन्निवति ...	१	१८
मन्त्राशय ...	८२	४९	यस्यास्ति वित्त ...	३२	१९
भवन्ति नम्रा ...	६१	३५	*यः प्रीणयेत् ...	५९	३४
निष्ठादान ...	१५	१२३	यथा चिन्तयति ...	१	६
मिक्षाशी जन ...	९५	१७१	यथाचते त्रिच ...	३	१८
मिक्षाहारम ...	३०	१३२	यान्त्रस्य ...	७५	१५९
भीम यन ...	१००	६०	या साधूय ...	९३	५६
भोगा न भुषा ...	७	११८	विद्वानमन ...	१	७१

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यिन यत्र च ...	६ ५४	तयोन्येकान्त ...	८ ५५
*येनैवाम्बर ...	८७ ५१	शंमुखवर्धु ...	१ ६२
ये वर्धन्ते धन ...	२८ १३१	तश्चक्यो वारयि ...	३ ६
ये संतोषनिर ...	२९ १३१	शशी दिवस ...	४५ २६
रक्षैर्महाब्धे ...	७१ ४२	शास्त्रोऽपि प्र ...	७७ १०१
रम्यं हर्म्यतलं ...	८० १६२	शास्त्रोपस्कृत ...	११ ७
रम्याधन्द्रम ...	७९ १६२	शिरः शार्व स्व ...	१० ५
रायस्यागार ...	२९ ७५	शुभ्रं सद्य स ...	९४ ५७
राजंस्तृष्णाम्बु ...	२८ ७५	शुद्धारहमनी ...	३० ७६
राजन्दुधुक्ष ...	३७ २२	श्रोत्रं शुतेनै ...	६२ ३६
रात्रिः सव ...	४४ १४१	संतोषायसि ...	५८ ३३
रामस्यभयस ...	४ ५४	संपत्सु मह ...	५५ ३२
*रज्ज्वां गुणौघ ...	७३ ४३	संसार तव ...	३३ ७८
रमेत सिकता ...	५ ३	संसारेस्त्रिज ...	३१ ७७
लाङ्गूलचाल ...	२३ १४	संसारे स्वप्न ...	३७ ८०
लीलोवतीनां ...	४७ ८५	स जातः कोऽप्या ...	६० १५०
लोमधेदुगु ...	४४ २५	सति प्रवीचे ...	१४ ६८
वर्षं चन्द्रवि ...	५ ६३	सत्यं जना वचिम् ...	४० ८२
वचसि भवति ...	७१ ९८	सत्तादृता च ...	३८ २२
वने रये शत्रु ...	९९ ६०	सदा योगाभ्या ...	६८ ९७
वयं येभ्यो जा ...	४८ १४३	सन्त्यन्येऽपि वृ ...	२६ १५
वयमिह परि ...	५३ १४६	तिसन्त्येवात्र ...	२ ४१
वरं प्राणच्छेदः ...	२८ १६	सन्मार्गे ताव ...	७४ १००
वरं श्चोत्स ...	७८ ४५	तिसर्पः क्रूरः ...	१ २९
*वर्णं सितं ...	७४ १५९	सहकरकृ ...	८६ १०६
वलिभिर्मुखा ...	८ ११९	सा रम्या नम ...	४१ १३९
वहति भुवन ...	२७ १६	सिंहः सिशुर ...	३० १७
वदित्वस्य ...	७९ ४६	सिद्धाप्यासित ...	३२ ७७
वाग्धा सज्जन ...	५१ २९	सिद्धजनं कुजने ...	१ ३५
वितीर्णं सर्वस्वे ...	८६ १६६	सुधाशुभ्रं धाम ...	८९ १०८
विद्या नाधिग ...	४७ १४३	सुखति तावद ...	८६ ५१
विद्या नाम ...	१६ ९	स्वनो मांस ...	१६ १२३
विपदि धैर्य ...	५२ ३०	स्त्रीमुखां वृष्टु ...	७९ १०२
विपुलहृद ...	५७ १४८	स्यास्यां वेदयं ...	९६ ५८
वियदुपचित ...	९१ १०९	प्रात्या गात्रैः ...	८८ १६७
विरमत शुभा ...	६७ ९६	स्फुरत्स्फार ...	८५ १६५
*विरम विरमा ...	८९ ५२	स्मितः किंचि ...	६ ६४
विदेहेऽपि सं ...	६५ ९५	स्मितेन भावेन ...	२ ६२
विभ्रम्य वि ...	२१ ७२	स्पृता भवति ...	४२ ८३
विधामित्रप ...	८० १०३	सजो ह्योमो ...	८८ १०७
विस्वारितं म ...	५३ ८८	स्वपरप्रता ...	७२ ९९
वेद्यासी म ...	५९ ९१	खलप्रायु ...	२२ १३
वैराग्यं संध ...	१ ११४	खायामेध ...	७ ४
व्याप्रीय विष्ठ ...	३८ १३७	हनुयाति न ...	१२ ७
व्यापीयेन चले ...	५५ ८९	क्षिप्ताश्च्यम ...	९७ १७१
व्यालं बालम् ...	६ ३	ह्यन्ते दधि ...	९७ ११२

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठे
नीतिशास्त्रकः-	
अक्षपद्धतिः	१
विद्वत्पद्धतिः	७
मानसोर्यपद्धतिः	१३
स्वयंपद्धतिः	१८
दुर्जनपद्धतिः	३४
शुजनपद्धतिः	२९
परोपकारपद्धतिः	३५
धैर्यपद्धतिः	४२
दयपद्धतिः	४८
कर्मपद्धतिः	५५

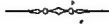
‘शृङ्गाश्वात्तर्कः-’

श्रीप्रज्ञा	०००	०००	०००	०००	०००	०००	६३
समोपादिप्रज्ञः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	७३
यौवनप्रज्ञः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	७५
स्त्रीणां परित्यागप्रज्ञः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	७७
पञ्चवक्त्ररूपम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	७८
कान्तिनीर्घणम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	८२
धुर्विरक्तदुर्विरक्तपद्भिः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	९३
धुर्विरक्तप्रज्ञः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	९८
अनुवर्गेनम् तन् वसन्तः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१०४
शिथिलसमयः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	११३

यस्यैवमिति—

तृष्णादूषणम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	११५
विषयपरित्यागविहङ्गनम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१२०
साध्यादूषणम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१२७
भोगाध्ययनम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१३३
कालमहिमा	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१३६
यतिवृत्तिसंवादः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१४५
मन संशोधनम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१५१
नित्यानित्यवस्तुनिर्धारः	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१५७
शिगार्चनम्	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१६३
अवधूतचर्या	०००	०००	०००	०००	०००	०००	१६६

शुद्धशुद्धिपत्रिका

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	७	म(ग)वान्भ ^०	म(भग)वान्भ ^०
२४	२४	अस्याः पङ्क्तादौ [अडयार २९ ई २ कोशे पश्चादयं श्लोको योजितः] इति योज्यः	श्लोको योजितः] इति योज्यः
२१	६	°रायुर्धर्दलितो	°रायुर्धर्दलितो
४१	२०	[ना. नीति. ७. ११]	[ना २. नीति. ७. ११]
६५	३२	पुपुस्त्य	पुरुषस्य
६७	१२	पारंगते	पारं गते
६८	१७	मृगशावाक्ष्याः	मृगशावाक्ष्या
७१	१८	च नास्ति । १)	च नास्ति] १)
७९	७	वसन्दयय-	वसन्दयया
८०	२२-२३	विरसे अस्वादौ । (परिणति	(विरसे अस्वादौ । परिणति
८२	११	ना २.	सु.
८४	२५	समुद्रकः	समुद्रकः
१०४	२९	ग्रहिः	ग्रहि-
१०५	१३-१४	सुधालयेषु सुधालिसगृहेषु	(सुधालयेषु सुधालिसगृहेषु)
११५	२१	तिभिरमन्ध-	तिमिरमन्ध-
११७	४	त्वमाशोऽमोघाशो	त्वमाशो मोघाशो
"	१३	-४) इत्यनन्तरं "अ२.३[३]मोघाशो" इति योज्यम् ।	
"	९	प्रतिहृताधियां	प्रतिहृतधियां
१२९	२७	[उपगतो]	[अपगतो]
"	३१	स	सन्
१४१	१	प्रतिपते	प्रतीयते
"	७	पौर्यकाल्ये	पौर्यकाल्ये
"	३२	°भूतविषयैर् ।	(°भूतविषयैर्) ।
१४४	८	नश्यदीति	नश्यतीति
१५१	१४	स्वति	सति
१७३	९	कृपिसेवा याचना	कृपिसेवायाचना

[२५, २७ पृष्ठयोः क्षीपके 'अर्थपद्धतिः' इति स्थाने 'दुर्जनपद्धतिः' इति, ३३ पृष्ठे 'मान क्षौर्यपद्धतिः' इति स्थाने 'सुजनपद्धतिः' इति च, तथा १२१, १२३, १२५ पृष्ठेषु 'नृपणाङ्गपणम्' इति स्थाने 'विषयपरित्यागविटम्बनम्' इति च पठनीयम् ।]